

Proces istraživanja
za politike i prakse R3P

NASILJE PREMA DECI U SRBIJI

Determinante,
faktori i intervencije

NACIONALNI IZVEŠTAJ

PROCES ISTRAŽIVANJA
ZA POLITIKE I PRAKSE R3P

NASILJE PREMA DECI U SRBIJI

DETERMINANTE,
FAKTORI I
INTERVENCIJE

NACIONALNI IZVEŠTAJ

Izdavač
UNICEF Srbija

Za izdavača
Michel Saint-Lot,
direktor UNICEF-a u Srbiji

Dizajn
Rastko Toholj

Naslovna fotografija
©UNICEF Srbija/Milos Bičanski

ISBN 978-86-80902-01-2

Objavljeno u 2017. godini

NASILJE PREMA DECI U SRBIJI

DETERMINANTE,
FAKTORI I
INTERVENCIJE

Zahvalnost

Ova studija o determinantama, faktorima i intervencijama nasilja prema deci u Srbiji sprovedena je kao deo šireg procesa — Procesu istraživanja za politike i prakse (R3P), koji je pokrenula UNICEF kancelarija za istraživanja — Innocenti. Ona predstavlja rezultat saradnje mnogih pojedinaca i institucija kojima se ovde iskazuje zahvalnost. UNICEF u Srbiji zahvaljuje se svima koji su posvetili svoje vreme, znanje i energiju, a posebno:

Mary Catherine Maternowskoj iz UNICEF kancelarije za istraživanja — Innocenti na njenoj viziji i i smernicama.

SeConS grupi za razvojnu inicijativu, a prvenstveno profesorki Mariji Babović, profesorki Veroniki Išpanović i Jovani Obradović (MA) na njihovom doprinosu pri pregledu literature, mapiranju intervencija i sačinjavanju izveštaja.

Profesorki Judith Hollenweger Haskell sa Univerziteta za obrazovanje nastavnika iz Ciriha, za pružanje mentorske podrške tokom ključnih faza procesa.

Neprocenjiv doprinos dao je svaki član Ministarskog odbora. Važne doprinose dala je i Tehnička grupa, neformalno savetodavno telo u koje su bili uključeni stručnjaci iz različitih disciplina — stručnjaci za oblast socijalne zaštite, psiholozi, antropolozi, stručnjaci iz obrazovnog sistema i drugi, koji su takođe kritički razmatrali studiju.

Zahvalnost dugujemo i velikom broju relevantnih aktera koji su učestvovali na 4 regionalna i jednom nacionalnom konsultativnom sastanku i pomogli da se unapredi studija — stručnjaci u oblasti zaštite dece od nasilja, akademski istraživači, predstavnici civilnog društva, predstavnici Vlade i institucija i organa lokalne uprave.

Realizacija ove studije ne bi bila moguća bez finansijske podrške Švajcarskog nacionalnog odbora UNICEF-a (UNICEF Swiss National Committee).

Sadržaj

Spisak skraćenica	5
Spisak tabela i grafikona	6
1 SAŽETAK NALAZA	7
Osvrt na stanje nasilja prema deci u Srbiji	7
Društveni kontekst i kontekst politika u kojima se javlja nasilje prema deci	10
Šta pokreće nasilje prema deci i zbog čega je to važno?	11
Šta je učinjeno da bi se nasilje sprečilo i da bi se deca zaštitila od nasilja?	13
Glavne slabosti sistema za prevenciju i zaštitu dece od nasilja	16
Koji su ključni prioriteti za naredni ciklus politika usmerenih na intervencije?	17
2 UVOD	20
Svrha, ciljevi i obuhvat istraživanja	20
Konceptualni okvir	22
Metodologija	28
Struktura izveštaja	30
3 DRUŠTVENI KONTEKST NASILJA PREMA DECI I RELEVANTNE POLITIKE	31
Društveno-ekonomski uslovi u Srbiji	31
Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad decom	34
Politike sprečavanja, suzbijanja nasilja nad decom i zaštite dece od nasilja	41
4 DETERMINANTE I FAKTORI NASILJA PREMA DECI U SRBIJI	43
Tehničke informacije o pregledanoj literaturi	43
Pregled determinanti i faktora zastupljenih u literaturi o nasilju prema deci	45
Determinante i faktori na makro nivou	48
Determinante i faktori na mezo nivou	50
Determinante i faktori na mikro nivou	53
Karakteristike ličnosti	56

5	INTERVENCIJE ZA SPREČAVANJE I SUZBIJANJE NASILJA PREMA DECI I ZAŠTITU DECE OD NASILJA	58
	Subjekti intervencija	58
	Determinante i faktori kao ciljevi intervencija	60
6	ZAKLJUČCI	78
7	PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE SISTEMA PREVENCIJE I ZAŠTITE DECE OD NASILJA	85
	Preporuke za unapređenje sistema prevencije i zaštite dece od nasilja	85
	Preporuke za unapređivanje znanja o determinantama i faktorima nasilja prema deci kao i o sistemu prevencije i zaštite	96
	Literatura	101
	Prilog 1 — Ključne faze i organizacija istraživačkog procesa	108
	Prilog 2 — Spisak pregledane literature	109
	Prilog 3 — Metodologija za analizu literature	124
	Obuhvat analize literature	124
	Matrica za analizu literature	124
	Proces odabira literature i ograničenja	126
	Prilog 4 — Metodologija mapiranja intervencija	128
	Mapiranje intervencija u pregledanoj literaturi	128
	Mapiranje intervencija u različitim sistemima	128

Spisak skraćenica

BECAN	Balkanska epidemiološka studija o zlostavljanju i zanemarivanju dece
OCD	Organizacija civilnog društva
CSR	Centar za socijalni rad
EU	Evropska unija
GIZ	Nemačka organizacija za tehničku saradnju
IAN	Međunarodna mreža pomoći
ITC	Incest Trauma Centar
MICS	Istraživanje višestrukih pokazatelja
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
NVO	Nevladina organizacija
RZSZ	Republički zavod za socijalnu zaštitu
R3P	Proces istraživanja za politike i prakse
UASC	Deca bez pratnje ili odvojena od roditelja
UNHCR	Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice
UNICEF	Dečiji fond Ujedinjenih nacija
VAC	Nasilje prema deci
SZO	Svetska zdravstvena organizacija

Spisak tabela i grafikona

Tabele

Tabela 1: Tipologija determinanti i faktora koja je primenjena u istraživanju

Tabela 2: Različiti indikatori socio-ekonomske situacije u Srbiji

Tabela 3: Identifikacija zastupljenosti determinanti i faktora određenog tipa u analizi nasilja prema deci koje se odvija u različitim kontekstima

Tabela 4: Determinante i faktori nasilja prema deci kao ciljevi intervencija

Grafikoni

Grafikon 1: Procenat dece starosti 5–14 godina izložene bilo kojoj nasilnoj metodi disciplinovanja tokom prethodnog meseca, MICS Srbija 2005, 2010, 2014.

Grafikon 2: Vrste publikacija obuhvaćenih pregledom literature

SAŽETAK NALAZA

Nasilje prema deci u Srbiji ima brojne oblike i javlja se u različitim kontekstima — u intimnom porodičnom okruženju, u školama, u institucijama u koje se deca smeštaju radi zaštite, u digitalnom prostoru i u zajednici. Prevencija i zaštita dece od nasilja su već više od decenije označene kao jedan od prioriteta nacionalnih politika. U 2017. godini započeo je novi ciklus politike prevencije i zaštite dece od nasilja, a cilj ove studije je da pruži čvrstu evidenciju za one aspekte nasilja koji do sada nisu bili u središtu politika — determinante i faktore koji pokreću nasilje. Nalazi ove studije zasnovani su na specifičnom pristupu UNICEF kancelarije za istraživanje — Innocenti (Proces istraživanja za politike i praksu — R3P), koji zahteva sveobuhvatan pregled raspoloživog znanja o nasilju i široko učešće velikog broja interesnih grupa u preispitivanju intervencija i formulisanju preporuka za naredni ciklus politika za prevenciju i zaštitu dece od nasilja.¹

Osvrt na stanje nasilja prema deci u Srbiji

Nalazi istraživanja pokazuju da je nasilje prema deci u Srbiji široko rasprostranjeno u različitim oblicima. Javlja se kao direktno, interpersonalno, fizičko, psihološko ili seksualno nasilje, kao zanemarivanje koje detetu uskraćuje zadovoljenje potreba i sprečava njegov razvoj, a takođe se javlja i u manje direktnim ali kompleksnim oblicima, kao što je strukturno nasilje koje se ispoljava u različitim oblicima — na primer, kroz dečji brak, dečji rad ili druge vrste eksploatacije, ili kroz višestruku socijalnu isključenost. Manifestacije nasilja se takođe razlikuju i po drugim odlikama: ko je počinitelj, koliko ozbiljno je dete povređeno, koje su kratkoročne i dugoročne posledice, u kom kontekstu se javlja i na koji način institucije mogu da reaguju da bi zaštitile dete.

Porodica, koja bi trebalo da predstavlja zonu sigurnosti dece, zajednicu koja podstiče njihov razvoj, za mnogu decu to zapravo nije. Izloženost dece nasilju u porodici je rasprostranjeno, bez obzira na to da li su deca direktne žrtve nasilja ili svedoci nasilnog čina. Uprkos činjenici da je telesno kažnjavanje klasifikovano kao nasilje prema deci (Savet Evrope, 2006) i zabranjeno jer ponižava dete i vodi fizičkim povredama i narušavanju zdravlja deteta i dalje je veoma rasprostranjeno u Srbiji i ukorenjeno u određenim vrednostima i normama. Prema tim normama, telesno kažnjavanje se smatra legitimnom, čak i poželjnom² praksom u vaspitavanju deteta. Iako je tokom poslednjih deset godina došlo do opadanja primene nasilnih oblika disciplinovanja dece u porodicama (telesno kažnjavanje, psihološka agresija, teško fizičko kažnjavanje), još uvek značajan deo dece se vaspitava primenom ovih metoda. Mlađa deca (uzrasta od 1–4 godine) su pod posebno velikim rizikom i češće izložena fizičkom nasilju nego starija deca (uzrasta od 5–14 godina) (47% nasuprot 42%). Rodni obrasci nasilja prema deci u

- ¹ U skladu sa ovom metodologijom, proces je obuhvatio nekoliko komponenti: (1) pregled dostupne literature o nasilju prema deci i domaćih i međunarodnih skupova podataka; (2) mapiranje intervencija u okviru javnog sistema i civilnog društva; i (3) konsultacije sa raznim interesnim stranama uključenih u sistem prevencije i zaštite od nasilja prema deci, kao što su stručnjaci, istraživači, stručna lica koja pružaju usluge, državni službenici i donosioci politika.
- ² O tome svedoče i brojne narodne izreke koje su uvrštene u svakodnevni praksama, poput „Batina je iz raja izašla“, „Sačuvaj štap, pokvari dete“ i dr.

porodici ogledaju se u češćoj izloženosti devojčica teškom fizičkom kažnjavanju u odnosu na dečake, premda se ovaj način disciplinovanja primenjuje nad relativno malim brojem dece (1,8% devojčica u odnosu na 0,5% dečaka) (Babović, 2015). Deca su takođe izložena nasilju kada su svedoci nasilja u porodici nad svojim majkama. Istraživanje sprovedeno među ženama koje su doživele nasilje u porodici je pokazalo da su deca svedoci nasilja u tri četvrtine slučajeva, a u gotovo polovini slučajeva je očeva agresija bila neposredno usmerena na njih tokom tog incidenta (Ignjatović, 2015).

Izloženost nasilju u porodici ometa uspešan razvoj deteta — psihički, emocionalni i kognitivni. Posledice izloženosti nasilju se kreću od fizičkih (invaliditet, somatski poremećaji), preko emocionalnih poremećaja, iskrivljene percepcije o sebi (depresivnost, anksioznost, agresivnost, bes, neprijateljski stav, nisko samopouzdanje, krivica, stid, posttraumatski stres), kognitivnih poremećaja (sputani razvoj kognitivnih funkcija kao opšti poremećaj, npr. intelektualne poteškoće i selektivni poremećaji, poput razvojne disharmonije, intelektualne inhibicije, problema sa koncentracijom) i socijalnih poremećaja (anti-socijalno, kriminalno ponašanje, zloupotreba alkohola i narkotika, maloletnička trudnoća, ponovljena viktimizacija) (Stefanović, 2014; Išpanović Radojković i Ignjatović, 2011; Milosavljević Đukić et al., 2011; Stevković, 2006, Stevković, 2013 a). Studija negativnih iskustava u detinjstvu realizovana na uzorku studentske populacije u Srbiji pokazala je da postoje snažne veze između nasilja i ponašanja koje utiče na zdravlje. Kod ispitanika koji su bili izloženi fizičkom nasilju je 1,5 puta veća verovatnoća da će biti aktivni pušači, dvostruko veća verovatnoća da će koristiti nedozvoljene droge i 4,2 puta veća verovatnoća da će pokušati samoubistvo. (Paunović et al., 2015).

Škola bi trebalo da bude sigurno mesto posvećeno učenju, socijalizaciji mladih i prenošenju normi. Međutim, istraživanje o nasilju u ovom kontekstu pokazalo je široku rasprostranjenost nasilja. U 2013. godini³, 44% učenika reklo je da je bilo izloženo vršnjačkom nasilju u periodu od tri meseca koja su prethodila istraživanju. Među njima, 45,8% doživeo je verbalno nasilje, 33% fizičko nasilje i isto toliko socijalno nasilje (spletkarenje, manipulativni odnosi itd.), dok je 21% dece počinilo nasilje. Dečaci se nešto češće javljaju kao počinioци vrđanja nego devojčice i nešto su češće izloženi nasilju vršnjaka i odraslih. Četvrtina učenika od petog do osmog razreda osnovne škole navela je da je bila izložena vrđanju nastavnika, 15% je navelo da ih je nastavnik udario, a 5% da su bili izloženi pretnjama nastavnika (Popadić, Plut et al., 2014). Rodno zasnovano nasilje je rasprostranjeno u školama i čak 69% učenika osnovne škole i 74% učenika srednje škole prijavilo je da su bili izloženi bar jednom obliku rodno zasnovanog nasilja. Dečaci češće nego devojčice ispoljavaju stavove opravdavanja rodno zasnovanog nasilja prema ženama (Ćeriman et al., 2015).

Institucije socijalne zaštite za smeštaj dece u Srbiji (domovi za decu bez roditeljskog staranja, ustanove za decu i mlade sa invaliditetom, ustanove za decu u sukobu sa zakonom) predstavljaju još jedno okruženje u kojem su deca izložena nasilju. Tokom istraživanja anketirana su deca sa intelektualnim poteškoćama i zaposleni u 11 institucija socijalne zaštite (uključujući i neke zdravstvene ustanove u kojima deca borave duži period vremena zbog lečjenja ili rehabilitacije) i 62% dece je dalo podatak da je prisustvovalo nasilju osoblja prema deci (Savić, Radivojević i Vasić, 1998). Fizičko sputavanje i izolacija iz grupe primenjuje se u institucijama za decu sa intelektualnim poteškoćama kao mera u slučajevima

3 Istraživanje u okviru projekta „Škola bez nasilja — ka sigurnom i podsticajnom okruženju za decu” sproveo je Institut za psihologiju Univerziteta u Beogradu uz podršku UNICEF-a, a sprovedeno je u više navrata u periodu 2005–2013. godine (Popadić, Plut, 2007; Popadić, Plut et al, 2014).

samo-povređivanja deteta, za koje se veruje da je posledica neadekvatne brige o deci koja su dugo smeštena u institucijama i koja nemaju dovoljno kontakta sa ljudima, dovoljno podsticaja ili nege (Ćirić et al., 2012). Istraživanje koje je obuhvatilo decu koja žive u domovima za decu bez roditeljskog staranja, na osnovu izjava dece, pokazuje visoku rasprostranjenost vršnjačkog nasilja (76% slučajeva), dok je većina osoblja to negirala (83%) (Plut i Popadić, 2007).

Digitalni prostor postaje sve značajniji kontekst u kome se deca suočavaju sa nasiljem. Nasilje iz škola i zajednice često se prenosi u digitalni prostor, ali nove pretnje i oblici nasilja se takođe skrivaju na internetu i u društvenim mrežama. Skoro dve trećine učenika osnovne škole (62%) i 84% učenika srednje škole bili su izloženi barem jednoj rizičnoj situaciji na internetu tokom prethodnih godinu dana (Popadić i Kuzmanović, 2013).

Nasilje prema deci u zajednici prisutno je u različitim oblicima. Nekada je zasnovano na etničkoj pripadnosti (npr. nasilje nad romskom decom, nasilje između srpske i mađarske omladine u Vojvodini), političkoj pripadnosti (npr. napadi desničarskih grupa na LGBT pokret), navijanju za određeni sportski klub itd. Umesto da budu zona promovisanja zdravog načina života, sportski klubovi su arena nasilnih iskustava. Među decom koja su uključena u sport, 51% je navelo da je doživelo nasilje od strane svojih klupskih kolega, a 41% od strane protivnika. Čak 61% mladih angažovanih u sportu doživelo je nasilje od strane trenera (Popadić, Bačanac et al, 2011).

Zloupotreba dečjeg rada⁴ u većoj meri je prisutna u siromašnim porodicama i ruralnim oblastima. U ruralnim oblastima je 15% dece angažovano u dečjem radu (uglavnom u poljoprivredi), što je znatno više od proseka (4%). Dečaci su češće angažovani u ekonomskim aktivnostima, dok su devojčice češće angažovane u kućnom radu (UNICEF, 2015).

Dečji brak je oblik nasilja kojem su posebno izložene devojčice iz romskih naselja. Prema nalazima MICS istraživanja, u opštoj populaciji žena starih 20–49 godina 7% je udato pre navršenih 18 godina života, a među devojčicama koje žive u romskim naseljima čak 17% je udato pre navršenih 15 godina, a više od polovine pre navršenih 18 godina. Rani brak gotovo u potpunosti podriiva šanse ovih devojčica da steknu srednje ili više obrazovanje i ostvare povoljnije mogućnosti u pogledu ekonomske participacije i kvalitetnijih uslova života (Babović, 2015).

Višestrukim oblicima nasilja, od strukturnih do direktnih, izložena su deca iz jedne od najugroženijih društvenih grupa — **deca koja žive i rade na ulici**. Ova deca lako postaju žrtve eksploatacije, posebno seksualne eksploatacije (Đorđević et al, 2011) i u riziku su da dospeju u lance trgovine ljudima (ASTRA, 2012, Kuzmanović et al, 2013).

⁴ Definisana je kao angažovanje dece ispod određenog preporučenog uzrasta u opasnim radnim ili ekonomskim aktivnostima, koje je štetno po dobrobit i razvoj dece.

Društveni kontekst i kontekst politika u kojima se javlja nasilje prema deci

Nasilje se ne dešava u vakuumu: ono je deo specifičnog društveno-ekonomskog i istorijskog konteksta i oblikuju ga brojne društvene, ekonomske, institucionalne i kulturne determinante. Višegodišnji ratovi u regionu, nasilan politički diskurs i masovni socijalni konflikti doveli su do povećane tolerancije prema nasilju i stvorili atmosferu u kojoj novi naraštaji dece i mladih prihvataju percepciju nasilja kao legitimnog sredstva za postizanje određenog cilja. Socio-ekonomski kontekst obeležen je problemima u postizanju stabilnog rasta, rastućom nejednakošću i masovnim rizikom od siromaštva, što se odražava na dobrobit dece, a kod odraslih stvara frustracije koje se iskazuju kroz nasilan odnos prema deci. Značajan udeo dece ostaje izvan sistema ranog obrazovanja. Deca iz marginalizovanih grupa (siromašnih porodica, romskih naselja, ruralnih područja) ostvaruju slabija obrazovna postignuća i ranije napuštaju školovanje (UNICEF, 2015). Deca su u većem riziku od siromaštva od proseka za opštu populaciju (Republički zavod za statistiku, 2015). Rodne nejednakosti i patrijarhalni rodni režimi utiču na rodno zasnovano nasilje i štetne prakse vezane za devojčice (npr. dečji brak prisutan među devojčicama koje žive u romskim naseljima).

Relevantni kontekst politika obeležen je značajnim naporima da se unapredi odgovor sistema na nasilje prema deci. Od sredine 2000-ih u Srbiji sprečavanje i suzbijanje nasilja nad decom i zaštita dece od nasilja postavljaju se među važne prioritete nacionalnih politika. Opšti okvir politika vezanih za decu u periodu od 2004–2015. definisan je u Nacionalnom planu akcije za decu. Kao deo ovog okvira, Vlada Republike Srbije 2005. godine usvojila je Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja. Cilj usvajanja ovog protokola bio je da se obezbedi okvir za uspostavljanje efikasne, operative, međusektorske mreže za zaštitu dece od zlostavljanja, zanemarivanja, eksploatacije i nasilja. Pored Opšteg protokola, usvojeni su i posebni sektorski protokoli, koji su definisali posebne uloge i procedure u zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja za svaki od relevantnih sektora u okviru sistema zaštite — sistem socijalne zaštite, obrazovanja, policije, zdravstva i pravosuđa.

Vlada Republike Srbije je 2008. godine usvojila Nacionalnu strategiju za prevenciju i zaštitu dece od nasilja⁵, a tokom 2010. godine i Akcioni plan za njeno sprovođenje⁶. Paralelno sa reformama u oblasti politika, unapređeni su zakoni radi boljeg rešavanja problema nasilja prema deci (izmene i dopune Zakona o porodici, Zakona o maloletnim počiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Zakona o policiji, Krivičnog zakonika, Zakonika o krivičnom postupku, Zakona o prekršajima, Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakona o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama, Zakona o sprečavanju nasilja u porodici).

Srbija je u julu 2016. godine otvorila poglavlje 23 u procesu evro-integracija i, u sastavu obaveza u ovoj oblasti, očekuje se da će primena Akcionog plana za Poglavlje 23⁷ biti jedan od prioriteta Vlade. Ovaj plan predviđa izradu novog „Višegodišnjeg strateškog okvira za prevenciju i zaštitu dece od nasilja“ u 2017. godini i reviziju „mekih“ zakonskih propisa (Opšteg i posebnih protokola).

⁵ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 122/2008.

⁶ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 15/10.

⁷ Dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/tekst/9849/finalna-verzija-akcionog-plana-za-pregovaranje-poglavlja-23-koja-je-usaglasena-sa-poslednjim-preporukama-i-potvrdjena-od-strane-evropske-komisije-u-briselu-.php>

Šta pokreće nasilje prema deci i zbog čega je to važno?

Pogled na situaciju vezanu za nasilje pruža sumornu sliku života mnoge dece u Srbiji. Deca su u svim kontekstima izložena nasilju, od porodice do škole, od digitalnog prostora do šire zajednice. Okružena su brojnim počiniocima nasilja, od roditelja, preko vršnjaka, do stručnih lica koja bi trebalo da pružaju podršku razvoju dece (nastavnici, treneri itd.). Ako želimo da stvorimo sistem koji će obuhvatati više od same zaštite dece koja doživljavaju nasilje, ako želimo da suzbijemo nasilje u svim njegovim različitim pojavnim oblicima i različitim okruženjima, potrebno je da intervencije budu usmerene u odnosu na ključne uzroke nasilja.

Determinante i faktori koji utiču na nasilje prema deci i uzrokuju ga su brojni i javljaju se na različitim nivoima društva. Na makro nivou se ispoljavaju kao šire društveno-ekonomske, kulturne ili institucionalne determinante koje stvaraju uslove koji dovode do povećanog rizika od nasilja, kao što su ekonomska nerazvijenost ili nestabilnost, siromaštvo, socijalni konflikti, nepostojeća ili neadekvatna zakonska regulativa itd. Na mezo nivou ispoljavaju se kao socio-ekonomski, kulturni ili institucionalni faktori koji su specifični za određenu lokalnu zajednicu ili region ili faktori koji se tiču određenog dela sistema zaštite (npr. mreža centara za socijalni rad, ustanove primarne zdravstvene zaštite, obrazovni sistem itd.). Na mikro nivou ispoljavaju se faktori vezani za porodicu (socio-ekonomski položaj, disfunkcionalni odnosi, nasilje u porodici, zloupotreba droga i alkohola itd.) ili pojedine institucije koje stvaraju specifično okruženje u kojem su prisutni faktori koji povećavaju rizik od nasilja (ili ga smanjuju). Uz ove faktore, postoje i određeni faktori vezani za pojedince koji povećavaju rizik od izloženosti nasilju, kao što su pol, starost, nacionalna pripadnost, invaliditet ili određene odlike ponašanja (agresivno ponašanje, sukob sa zakonskim normama itd.).

Determinante na makro nivou. Obuhvatna analiza literature o nasilju prema deci u Srbiji ističe efekte ekonomske nerazvijenosti, ratova tokom 1990-ih, socijalnih konflikata, migracija i višedimenzionalne socijalne isključenosti na nasilje prema deci. Na primer, socijalna isključenost se smatra važnom determinantom zanemarivanja razvojnih potencijala dece koja žive u romskim naseljima. Regionalni faktori su prepoznati i istraživanja pokazuju da se vršnjačko nasilje češće javlja u gradskim nego u seoskim sredinama, dok se nasilje prema deci u porodici ređe javlja u Beogradu nego u ostalim regionima u Srbiji.

Relevantni zakoni i strategije (npr. Zakon o porodici, Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja) imaju za cilj da utiču na smanjenje rasprostranjenosti i učestalosti nasilja, kao i na promenu dominantnih normi i percepcije nasilja. Kada oni ne postoje ili ukoliko su slabi i neefikasni, nasilje nije adekvatno regulisano, a deca nisu na odgovarajući način zaštićena. Kulturne determinante na makro nivou ispoljavaju se kroz visok nivo tolerancije na nasilje, koji je posledica ratova, kriza i socijalnih nemira. Uloga medija u „normalizaciji“ nasilja, zbog toga što se sadržaji nasilja emituju bez kritičke obrade, ocenjena je kao faktor koji doprinosi povećanoj agresivnosti dece i mladih u kratkoročnom, ali i u dugoročnom vremenskom periodu.

Diskriminatorni stavovi, posebno prema deci iz romske populacije i deci sa invaliditetom, istaknuti su kao značajni faktori koji utiču na nasilje u školi, dok su rodni stereotipi, norme i vrednosti vezane za razumevanje rodni uloga i odnosa prepoznati kao glavne determinante rodno zasnovanog nasilja u školama, porodici i zajednici.

Determinante i faktori na mezo nivou. Istraživači na ovom nivou ističu različite institucionalne faktore: efikasnost mehanizama za prepoznavanje slučajeva nasilja i upućivanja na postupanje; uspešnost sprovođenja opštih i posebnih protokola i koordinacije među institucijama; adekvatnost zakonodavstva i politika o smeštanju dece u institucije; i uspešnost procesa deinstitutionalizacije. Kada su ovi institucionalni mehanizmi nedelotvorni, spori ili reaguju selektivno, nastaje kontekst koji u većoj meri pogoduje pojavi nasilja. Unapređenje postojećih institucionalnih mehanizama i odgovora, kao i uvođenje novih mehanizama, doprinosi prevenciji i zaštiti od nasilja. Ističu se primeri novih mehanizama koji su usmereni na zaštitu dece svedoka nasilja u porodici u sudskim postupcima, razvoj kapaciteta stručnih lica u sistemu zaštite da prepoznaju slučajeve nasilja i da postupaju u takvim slučajevima, kao i mehanizmi zaštite u školama i drugim institucijama u obrazovnom sistemu. Istovremeno, nedostaci u institucionalnom sistemu omogućavaju da nasilje prođe bez adekvatne reakcije, što je u istraživanju dokumentovano ukazivanjem na nedelotvornost centara za socijalni rad u rešavanju problema nasilja u porodici i u drugim kontekstima, nepostojanje informacionog sistema za praćenje nasilja, naročito u digitalnom prostoru ili u slučajevima seksualnog nasilja i dečje pornografije, kao i na nedovoljne institucionalne mehanizme za zaštitu dece koja žive i rade na ulici.

Kulturne determinante i faktori vezani za nasilje prema deci na mezo nivou obuhvataju pre svega specifične skupove normi, vrednosti i stavova koji se odnose na postupke vaspitanja dece i legitimne načine disciplinovanja dece, kao i norme, vrednosti i stavove vezane za specifične vidove nasilja ili specifične kontekste u kojima se nasilje ispoljava. Stavovi stručnjaka o metodama vaspitavanja, poruke medija, kao i stavovi najšire javnosti, utiču na razmere i karakteristike nasilja nad decom u društvu. Iako većina stručnjaka u Srbiji smatra da je telesno kažnjavanje dece teška povreda dečjih prava i zahtevaju potpunu zabranu telesnog kažnjavanja dece, i dalje postoje stručnjaci koji smatraju da je „razumna mera“ telesnog kažnjavanja pravo roditelja, te da ono ne treba da bude izjednačeno sa fizičkim nasiljem i zlostavljanjem. Ovo objašnjava zašto je je telesno kažnjavanje, iako u opadanju, i dalje značajno prisutno u porodicama.

Dokazano je da su stavovi o seksualnom zlostavljanju značajna determinanta rasprostranjenosti i karakteristika seksualnog nasilja. Analize javnog mnjenja u Srbiji ukazuju na nizak nivo svesti o ovom problemu u opštoj javnosti, ali i među stručnjacima i studentima, kao i stručnim osobljem koje radi sa decom sa intelektualnim poteškoćama.

Determinante i faktori na mikro nivou. Porodični faktori obuhvataju različite socio-ekonomske karakteristike porodice: društveni status, nivo obrazovanja i zaposlenje roditelja, siromaštvo i materijalnu deprivaciju. Loš ekonomski položaj, siromaštvo i materijalna deprivacija povećavaju frustriranost u porodici, a time i verovatnoću pojave nasilja prema deci. Materijalna deprivacija i siromaštvo porodica koje žive u romskim naseljima stvaraju pogodno tlo za zanemarivanje dece, jer roditelji ne raspolazu sredstvima koja su neophodna za zadovoljenje potreba i rani razvoj njihove dece. Niži stepen obrazovanja roditelja povećava rizik od nasilja prema deci, a isto važi i za faktore kao što su disfunkcionalni porodični odnosi, zloupotreba droga ili alkohola od strane roditelja, nasilje u porodici i učestvovanje članova porodice u ratovima tokom devedesetih godina prošlog veka. Rezultati istraživanja pokazuju da je učestalost pojave nasilja manja u većim, višegeneracijskim porodicama, dok je kod samohranih roditelja, usled većeg opterećenja i frustriranosti, rizik od primene nasilnih metoda disciplinovanja veći. Slabe društvene mreže podrške i oslanjanje na usluge

socijalne zaštite takođe povećavaju rizik od nasilja. Kulturni faktori su uglavnom prisutni u vidu normi i stavova o praksama vaspitavanja dece kod roditelja i drugih odraslih članova domaćinstva. Deca čiji roditelji odobravaju nasilne metode disciplinovanja su u većoj meri izložena fizičkom kažnjavanju.

Porodični faktori nisu u dovoljnoj meri uzeti u obzir u studijama nasilja u drugim kontekstima — u školi, u zajednici, u digitalnom prostoru ili u rezidencijalnim institucijama.

Institucionalni faktori na mikro nivou obično su povezani sa pojedinačnom institucijom ili malom grupom međusobno povezanih institucija. Najčešći institucionalni faktori su nedovoljni kapaciteti zbog kojih se deca smeštaju zajedno sa odraslima ili se zajedno smeštaju deca različitih uzrasta; nedovoljni ljudski kapaciteti u smislu neodgovarajućeg broja stručnog osoblja prema broju smeštene dece, ali i neadekvatnih kvalifikacija i veština zaposlenog osoblja, nedovoljno razvijene svesti i osetljivosti na različite oblike nasilja. Kao ne manje značajni istaknuti su i nepovoljni fizički uslovi u institucijama u pogledu higijene, smeštaja, ishrane, kao i zadovoljenja potreba višeg reda (edukativni, socijalni, rekreativni sadržaji i sl.), zbog čega su deca u ovim institucijama deprivirana, odnosno njihove važne razvojne i egzistencijalne potrebe su teško zanemarene. Pored navedenog, kao važni institucionalni faktor navodi se i nedostatak mehanizama žalbe unutar institucija, kao i mehanizama praćenja, inspekcije i nadzora.

Faktori ličnosti. Rizici od izloženosti nasilju povezani su sa određenim karakteristikama deteta, poput pola, uzrasta, invaliditeta ili nekog specifičnog vida ugroženosti. Međutim, ovi faktori nisu sami po sebi faktori nasilja. Ako su devojčice (ili dečaci) više izloženi nasilju u porodici to nije zbog činjenice što su one devojčice (ili dečaci), već zbog činjenice da kulturne norme koje definišu legitimne ili poželjne metode vaspitavanja ili disciplinovanja dece određuju rodne obrasce nasilja. Slično, ako su deca sa invaliditetom više izložena nasilju u školi, to nije zbog toga što ona imaju neki oblik invaliditeta, već zbog toga što u maloj zajednici preovlađuju diskriminatorne norme i vrednosti, ili zbog toga što su institucionalni mehanizmi slabi da spreče i sankcionišu nasilje. Najmlađa deca (1–4 godine) su češće izložena fizičkom kažnjavanju nego starija deca. Nema dovoljno ubedljivih rezultata istraživanja o rodnim razlikama nasilja prema deci u porodici, jer neki ukazuju na veću rasprostranjenost određenih vidova nasilja prema dečacima ili devojčicama, dok drugi ne navode značajnije razlike. Studije o nasilju u školama pokazuju da su dečaci češći počinioci nasilja, a studije o seksualnom nasilju navode da su devojčice češće žrtve ovog vida nasilja. Nekoliko studija je ukazalo na vezu između invaliditeta i povećanog rizika od izloženosti nasilju u školi, institucijama i široj zajednici. Karakteristike ličnosti kao što su neurotičnost, agresivnost, nizak nivo odgovornosti i introvertnost istaknute su kao faktori vršnjačkog nasilja.

Šta je učinjeno da bi se nasilje sprečilo i da bi se deca zaštitila od nasilja?

Mapiranje intervencija koje je obavljeno za potrebe ove studije nije bilo „konvencionalno“. Bilo je vođeno ne samo ciljem da se intervencije „popišu“, već i da se odredi u kojoj meri su te intervencije usmerene na determinante i faktore nasilja prema deci. Pažnja je bila usmerena na intervencije koje su sprovedene nakon 2000. godine, a analiza nije obuhvatila intervencije u zakonodavstvu.

Intervencije na makro nivou. Iako cilj intervencija koje se odnose na nasilje prema deci nije rešavanje ekonomskih ili širih društvenih problema, treba uzeti u obzir najmanje dve vrste povezanosti intervencija sa širim društveno-ekonomskim determinantama: sa jedne strane, kontekstualne determinante oblikuju okruženje u okviru koga je moguće uticati na sprečavanje i suzbijanje nasilja prema deci, a sa druge, bavljenje problemom nasilja prema deci treba posmatrati kao međuresorno pitanje koje dotiče brojne oblasti politika (socijalnu zaštitu, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, rodnu ravnopravnost). Mapiranje intervencija, međutim, nije ukazalo na postojanje takvih veza između intervencija za rešavanje problema nasilja prema deci i širih društveno-ekonomskih determinanti ili drugih oblasti politika, što predstavlja značajan nedostak u dosadašnjem sistemu intervencija.

Osnovna logika intervencija na makro nivou podrazumevala je razvoj sistema za sprečavanje i zaštitu dece od nasilja „odozgo na dole“, uspostavljanjem pravnog okvira i mehanizama za sprovođenje zakona, opšteg i posebnih protokola, mehanizama međusektorske saradnje i operativnih timova u lokalnim zajednicama koji se sastoje od obučениh i koordiniranih stručnih lica. Na nacionalnom nivou, uspostavljena su važna tela u vrhu zakonodavne i izvršne vlasti, kao i nezavisna tela za praćenje poštovanja prava deteta: Odbor za prava deteta, Savet za prava deteta, Zamenik zaštitnika građana za prava deteta i rodnu ravnopravnost. Niz intervencija bio je usmeren ka unapređenju evidencija, baza podataka i izveštavanju o nasilju prema deci. Međutim, mapiranje intervencija ukazuje da je Savet za prava deteta bio neefektivan u koordinaciji, praćenju i proceni efekata sprovođenja glavnog akcionog plana, a usaglašen sistem evidencije još uvek nije uspostavljen. Intervencije usmerene ka kulturnim determinantama obuhvatile su razne opšte i nacionalne kampanje za podizanje svesti o nasilju prema deci, zabrani telesnog kažnjavanja i promovisanju tolerancije, nediskriminacije i rodne ravnopravnosti. Međutim, efekti ovih kampanja nisu evaluirani.

Intervencije na mezo nivou. Intervencije na mezo nivou uglavnom su bile usmerene ka institucionalnim mehanizmima i kulturnim faktorima, koji se prvenstveno odnose na stavove, vrednosti i norme vezane za toleranciju na nasilje ili na pojedine oblike nasilja, kao i na percepciju pojedinih oblika nasilja (npr. seksualnog nasilja, trgovine ljudima). Kada su u pitanju institucionalne determinante, one su pre svega bile predmet intervencija u domenu nasilja nad decom u školi, u institucijama i u manjoj meri u digitalnom prostoru. Veliki broj intervencija bio je usmeren na usvajanje i bolju primenu protokola, mehanizme koordinacije, saradnje između institucija, jačanja kompetencija stručnih lica i sl. Intervencije u domenu digitalnog nasilja su relativno nove i stoga još uvek nedovoljno razvijene. Istovremeno, uočava se veliki nedostak ili nedovoljna usmerenost intervencija na institucionalne mehanizme vezane za determinante i faktore povezane s nasiljem u porodici. Čak i kada su intervencije usmerene na institucionalne faktore povezane s nasiljem u porodici, uglavnom su ograničene na porodice koje se već suočavaju sa ozbiljnim problemima i disfunkcijom koja dovodi do zanemarivanja i zlostavljanja dece. Usluge podrške porodicama koje nisu suočene sa teškim oblicima disfunkcije i koje su važne za sprečavanje nasilja prema deci su nedovoljno razvijene ili nisu široko rasprostranjene u Srbiji.

Uspostavljeni su neki novi mehanizmi kojima se jača institucionalni odgovor na nasilje, pre svega u školskom sistemu (školski policajac, vršnjački timovi za prevenciju i intervenciju, grupa za zaštitu od nasilja i diskriminacije pri Ministarstvu prosvete, koordinatori za zaštitu od nasilja u školskim upravama, jedinica za podršku deci svedocima u krivičnim procesima i sl.).

Mapiranje je pokazalo da je većina intervencija na ovom nivou sprovedena u obliku raznih obuka usmerenih na unapređenje kapaciteta stručnih lica da prepoznaju i reaguju na nasilje. Pošto ne postoji sistematska procena ovih intervencija, veoma je teško proceniti koliko su bile delotvorne. Međutim, imajući na umu da u nekim delovima sistema neki problemi i dalje postoje (kao što je loša sektorska saradnja i koordinacija između pružalaca usluga, slabo razvijeni mehanizmi praćenja i žalbe, nedostatak sredstava koja se izdvajaju za usluge prevencije i sl.) (SeConS i UNICEF, 2012; Išpanović-Radojković et al., 2012), opravdano je pretpostaviti da usmerenost na obuke nije bila dovoljna. Jedan od uspešnih primera, program Škola bez nasilja pokazuje da je potreban holistički pristup koji istovremeno sprovodi intervencije na svim nivoima (od Ministarstva prosvete do pojedinačnih škola), iz različitih uglova (obrazovanje, razvoj mehanizama, podizanje svesti), i koji uključuje različite aktere (učenike, nastavnike, školsko osoblje, roditelje, lokalne samouprave i druge institucije iz sistema zaštite).

Realizovano je nekoliko većih kampanja na mezo nivou (mada nije vršena njihova ocena), od kojih su neke bile usmerene na norme, vrednosti i stavove vezane za specifične vidove nasilja, a neke su imale uži geografski/administrativni obuhvat: masovne kampanje podizanja svesti o seksualnom zlostavljanju dece i uvođenje sadržaja koji doprinosi prepoznavanju, prevenciji i zaštiti u slučaju seksualnog zlostavljanja dece u nastavne programe i udžbenike; kampanje o rizicima od trgovine ljudima među decom na nivou čitave zemlje; niz kampanja za podizanje svesti o digitalnom nasilju u školama, itd.

U poređenju sa intervencijama usmerenim na unapređenje institucionalnih i organizacionih mehanizama i onim usmerenim na promene stavova, vrednosti i svesti, bilo je znatno manje intervencija usmerenih na sprečavanje nasilja prema deci i neposrednu zaštitu dece koja su bila izložena nasilju. Izmeštanje dece iz porodice u institucije deluje kao glavna strategija koju država primenjuje u ovakvim slučajevima nasilja prema deci ili njihovog zanemarivanja u porodici. U uslovima postojanja brojnih protokola za zaštitu dece od nasilja, ostaje nejasno koje se akcije preduzimaju u cilju zaštite dece, izuzev izmeštanja iz porodice, i koje oblike podrške i savetovanja dobijaju porodice. Međutim, neke od postojećih usluga direktne podrške su unapređene i sada obuhvataju prepoznavanje slučajeva nasilja prema deci i upućivanje na postupanje (na primer, podrška pedijatra ili patronažna služba).

Intervencije na mikro nivou. Intervencije usmerene na porodične faktore su vrlo oskudne i ograničene. Imajući u vidu nalaze mapiranja, stiče se utisak da se pitanja ekonomskog statusa, kao i obrazovanosti roditelja, ne uzimaju u obzir prilikom osmišljavanja aktivnosti prevencije i zaštite dece od nasilja. Postoji neka vrsta podvojenosti u brizi o porodici, pri čemu finansijske teškoće sa kojima se porodice suočavaju nastoje da se nadomeste mehanizmima finansijske podrške u sistemu socijalne zaštite. Višestruka podrška (finansijska i psiho-socijalna) postoji samo kod porodica koje su u sistemu socijalne zaštite registrovane kao siromašne i kao porodice sa prisutnim praksama nasilja. Za porodice izvan ove relativno uske kategorije, koje se mogu suočavati sa ekonomskim teškoćama, a koje su iznad praga kvalifikovanosti za socijalnu novčanu pomoć, u kojima deca takođe odrastaju okružena i materijalnom deprivacijom i nasiljem, nisu zabeležene intervencije. Takođe, podaci o intervencijama usmerenim na delovanje na druge forme porodičnih disfunkcionalnosti, sistematskog rada sa počiniocima nasilja, u slučaju kada su to osobe sa problemima alkoholizma, zavisnosti od narkotika, posledica izazvanih učešćem u ratovima i sl., nisu zabeleženi mapiranjem. Preventivni programi za porodice i mlade roditelje koji ne pripadaju

rizičnoj populaciji ni u jednom od prethodno pomenutih oblika, a koji mogu doživeti različita iskustva roditeljskih frustracija, takođe nisu prisutni, osim u obliku jedne telefonske linije za podršku.

Osim projekta „Porodični saradnik“, koji je u pilot fazi, mapiranjem nije identifikovano postojanje intervencija usmerenih na porodicu kao sistem, zajednicu u kojoj se deca vaspitavaju i gde mogu da budu izložena nasilju ili zanemarivanju. Nameće se utisak da, izuzev centara za socijalni rad, ne postoje druge službe direktne podrške porodicama izloženim riziku od nasilja prema deci koje su deo sistema zaštite i koje pokrivaju teritoriju cele zemlje. Osim toga, na osnovu razgovora s porodicama koje su izložene riziku od nasilja i intervencija koje preduzimaju centri za socijalni rad, zaključuje se da je najčešća intervencija izmeštanje deteta iz porodice. Odvajanje dece od porodice zbog nasilja, bez preduzimanja drugih zaštitnih mera, smatra se neadekvatnom intervencijom, osim u slučajevima kada je to u najboljem interesu deteta.

Intervencije koje su usmerene na direktnu podršku deci žrtvama nasilja nisu uvek jasno usmerene na faktore. Mnoge predstavljaju samo otvoren prolaz ka sistemu zaštite (različiti SOS telefoni, platforme za prijavljivanje nasilja). Pored toga, neke intervencije usmerene su samo na saniranje posledica (urgentni, privremeni smeštaj i sl.). Naravno, ovakve usluge su veoma važne i predstavljaju primere dobre prakse, ali nisu dovoljne kada je cilj suzbijanje nasilja i osim toga, one nisu dostupne svojoj deci zbog toga što nisu geografski distribuirane na odgovarajući način.

Organizacije civilnog društva imaju značajnu ulogu u pružanju direktne podrške zlostavljanoj i zanemarenoj deci, posebno one koje sprovode projekte podrške deci iz ugroženih grupa, kao što su deca sa invaliditetom, deca iz romske populacije, deca koja žive i rade na ulici, žrtve trgovine ljudima, izbeglice ili raseljena lica. Neke od ovih usluga podrške predstavljaju primere dobre prakse koji nastoje da utiču i na faktore, odnosno na korene nasilja kojem su deca izložena: Međunarodna mreža pomoći (IAN) Telecentar, gde se višestruko osnažuju deca sa problemima u ponašanju i tako stvaraju uslovi za njihovo socijalno uključivanje; Klub za zdrave promene dece i mladih sa invaliditetom u kome se deca osnažuju da se odupru nasilju. Izuzev Svratišta za decu koja žive i rade na ulici, ostale intervencije koje su registrovane mapiranjem nisu usmerene na socio-ekonomske determinante.

Glavne slabosti sistema za prevenciju i zaštitu dece od nasilja

Mapiranjem intervencija i konsultacijama sa brojnim relevantnim akterima tokom Procesu istraživanja za politike i prakse prepoznate su slabosti sistema za prevenciju i zaštitu dece od nasilja koje bi trebalo otkloniti do usvajanja narednog ciklusa politika usmerenih na prevenciju i zaštitu dece od nasilja:

- ▶ Ne postoji funkcionalno, efikasno centralno telo odgovorno za koordinaciju, praćenje i ocenjivanje efekata politika i mera za prevenciju i zaštitu, kao ni redovno izveštavanje o ostvarenim rezultatima, nedostacima i koordinaciji interesnih grupa, predlozi novih ideja i inovacija koje će biti uvedene u novom ciklusu politike.
- ▶ Ne postoji razvijena metodologija za sistematično praćenje primene postojećih protokola, kako na nivou svakog pojedinačnog sektora u sistemu zaštite, tako i protokola koji uređuju međusektorsku

saradnju. Metodologija postoji u sektoru policije (MUP), a od nedavno (2016. godine) Republički zavod za socijalnu zaštitu (RZSZ) je razvio metodologiju za praćenje primene protokola u sistemu socijalne zaštite i započet je proces praćenja, ali ovakva metodologija ne postoji u drugim sistemima niti na nivou međusistemske saradnje.

- ▶ Ne postoji centralizovana administrativna evidencija za sve relevantne sisteme koja bi omogućila jednostavan, pouzdan i za različite zainteresovane strane (uključujući i NVO i istraživačku zajednicu) dostupan pristup podacima, bilo u cilju zaštite dece od nasilja u praksi ili u cilju analize stanja.
- ▶ Procesi praćenja i evaluacije intervencija (zakona, politika, mera, programa, usluga) retki su i nesistematski. Ovi procesi koji predstavljaju uslov i osnovu (re)definisavanja politika i mera nisu na adekvatan način ugrađeni u sistem prevencije i zaštite.
- ▶ Intervencije ne uzimaju uvek u obzir širi društveno-ekonomski kontekst, zbog čega ne mogu da budu podjednako efikasne u različitim okruženjima — seoskim i gradskim, razvijenijim i nerazvijenijim, u prisustvu snažnijih ili slabijih institucionalnih mehanizama itd.
- ▶ Sistem je više fokusiran na odgovor i zaštitu nego na prevenciju. Programi prevencije su retki, nisu ni redovni ni sistematski i najčešće nemaju veliki obuhvat. Predškolski sistem nije obuhvaćen programima prevencije.
- ▶ Programi podrške roditeljstvu i porodicama su slabi ili nepostojeći, osim za porodice izložene višestrukim rizicima koje su korisnici socijalne zaštite. Nema dovoljno službi, naročito na lokalnom nivou, za podršku roditeljima u teškoj situaciji ili u rešavanju konkretnih problema.
- ▶ Ne vrši se vrednovanje efekata izmeštavanja dece iz porodica, niti procena mogućih alternativnih vidova zaštite pre primene ove mere. Hitno smeštanje u hraniteljske porodice nije u dovoljnoj meri zakonski uređeno i ne podstiče se dosledna primena ove mere u praksi.
- ▶ Deinstitutionalizacija se ne odvija dovoljno brzo, još uvek je značajan broj dece smešten u velike rezidencijalne ustanove gde uslovi za njihov razvoj i kvalitet života nisu dobri.
- ▶ Ustanove i organizacije koje štite decu od nasilja ne raspolažu dovoljnim ljudskim resursima ili finansijskim sredstvima, što otežava obezbeđivanje održivosti brojnih programa i aktivnosti u oblasti prevencije i zaštite dece od nasilja.

Koji su ključni prioriteti za naredni ciklus politika usmerenih na intervencije?

Kao rezultat ovog istraživanja, mapiranja i konsultacija sa ključnim interesnim grupama u sistemu za prevenciju i zaštitu dece od nasilja (istraživačima, stručnjacima, aktivistima, pružiocima usluga iz civilnog sektora, državnim službenicima i kreatorima politika), definisali smo listu od devet ključnih prioriteta za narednu fazu politika usmerenih na intervencije u sistemu prevencije i zaštite dece od nasilja. Te prioritete treba smatrati smernicama za dalje unapređenje sistema za prevenciju i zaštitu, koji bi u većoj meri uzimao u obzir uticaj determinanti i faktora i u kome bi intervencije više bile usmerene na izvore nasilja.

- 1 **Bolja kontekstualizacija intervencija i veza među politikama.** Preporučuje se da u novom strateškom okviru strukturne determinante i širi društveno-ekonomski, kulturni i institucionalni faktori budu uzeti u obzir na sistematičniji i dosledniji način, te da politike nasilja prema deci budu doslednije povezane sa drugim relevantnim politikama koje su direktnije usmerene na ove determinante nasilja. Tu spadaju: politike borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti, kako generalne, tako i one koje su posebno namenjene poboljšanju uključenosti konkretnih grupa (Romi, osobe s invaliditetom, rodna ravnopravnost itd.), kao i strategije koje određuju razvoj određenih oblasti (npr. ruralni razvoj) ili određenih sektora (npr. socijalne zaštite, zapošljavanja, obrazovanja, javnog zdravlja itd.).
- 2 **Jačanje ključnih institucionalnih mehanizama.** Preporučuje se jačanje glavnog centralnog mehanizma za koordinaciju, praćenje i evaluaciju nasilja prema deci. Savet za prava deteta, ukoliko i dalje bude glavno nacionalno telo, potrebno je ojačati formiranjem izvršnog tela.
- 3 **Jači i redovniji sistem praćenja.** Preporučuje se jači sistem praćenja sprovođenja protokola, efikasnosti međusektorskih timova u lokalnim zajednicama i funkcionisanja svakog pojedinačnog dela sistema prevencije i zaštite dece od nasilja, kao i sistematski razvoj i primena sistema ranog upozoravanja s jasnim indikatorima i mehanizmima uzbunjivanja.
- 4 **Jačanje lokalnog nivoa sistema zaštite.** Preporučuje se razvoj lokalnih akcionih planova i raspodele lokalnih budžeta, te prenošenje dobrih lokalnih praksi na regionalni ili nacionalni nivo.
- 5 **Dalje podizanje svesti i promena društvenih normi, vrednosti i stavova.** Preporučuje se dalji nastavak kampanja nulte tolerancije prema nasilju, podsticanja nenasilne komunikacije, zabrane nasilnog disciplinovanja dece i podsticanja rodne ravnopravnosti i nediskriminacije.
- 6 **Paket podrške porodicama.** Preporučuje se razvoj podrške porodicama, koji treba da obuhvati niz različitih mera i usluga koje će omogućiti prevenciju, rano otkrivanje i reagovanje pre nego što situacija preraste u ozbiljan vid disfunkcije, uključujući i porodične saradnike, koji su se pokazali kao vrlo korisni u pilot-fazi; sistem ranog upozoravanja kroz pedijatrijsku i patronažnu službu; praćenje u sistemu obrazovanja; programi prevencije koji će ojačati roditeljske veštine i programi rehabilitacije za počiniocce nasilja.
- 7 **Razvoj usluga prevencije i direktne podrške naročito ugroženoj deci.** Tu spadaju: deca izložena dečjem radu, dečjim brakovima, deca koja su migranti, a naročito maloletnici bez pratnje. Preporučuje se razvoj sistema identifikovanja i ranog upozoravanja u ovim oblastima, kao i proširenje i omasovljenje postojećih usluga (npr. svratišta za decu koja žive i rade na ulici ili decu u sukobu sa zakonom).
- 8 **Ubrzavanje deinstitutionalizacije, ali uz istovremeno jačanje nadzora nad ustanovama za smeštaj dece.** Do završetka procesa deinstitutionalizacije, preporučuje se redovniji i efikasniji nadzor nad ustanovama, kao i redovno vršenje nadzora vezanog za nasilje prema deci u hraniteljskim porodicama.
- 9 **Obezbeđivanje i jačanje finansiranja za sistem prevencije i zaštite od nasilja prema deci i s njim povezanih programa.** Država ima odgovornost da istraje u posvećenosti ovom pitanju i preporučuje se obezbeđivanje javnih sredstava radi uspešnog izvršenja preuzetih obaveza. Takođe se preporučuje da Vlada efikasnije koristi partnerstva i saradnju s međunarodnim donatorima radi usmeravanja raspoloživih sredstava u ove programe.

Navedena lista prioriteta svakako nije isključiva i kompletna. Postoje brojne druge intervencije koje su neophodne za dalji razvoj sistema za prevenciju i zaštitu dece od nasilja. Međutim, ovi prioriteti su prepoznati kao minimalan uslov bez kojeg dalji razvoj ovog sistema nije moguć. Detaljniji spisak preporuka, sačinjen na osnovu analize i konsultacija sa ključnim interesnim grupama, dat je u poglavlju Preporuke za unapređenje sistema prevencije i zaštite dece od nasilja.

UVOD

Sprečavanje i suzbijanje nasilja prema deci, kao i zaštita dece koja su pod rizikom od nasilja ili su izložena nasilju, prepoznato je kao prioritet u nacionalnim politikama i predmet je značajnih napora koje ulažu Vlada, državne institucije, kao i akteri iz oblasti akademskih i primenjenih istraživanja, aktivisti i organizacije civilnog društva. Ova studija koju je inicirao UNICEF, a sproveo SeConS uz mentorstvo stručnog tima Univerziteta za obrazovanje nastavnika iz Ciriha i UNICEF istraživačke kancelarije — Innocenti, deo je tih napora da se politike i mehanizmi sprečavanja, suzbijanja nasilja prema deci i zaštite dece od nasilja unaprede.

Izveštaj počiva na istraživanju koje je sprovedeno prema posebnom pristupu, razvijenom i primenjenom u okviru međunarodne inicijative kojom rukovodi UNICEF istraživačka kancelarija — Innocenti. Ovaj pristup je poznat kao Proces istraživanja za politike i praksu (*Research to Policy and Practice Process — R3P*). Taj proces stavlja determinante i faktore nasilja prema deci u središte istraživanja, što omogućava da politike sprečavanja i zaštite dece od nasilja efikasnije deluju na korene nasilja. Ovakav pristup pruža osnov za adekvatnije javne politike u ovoj oblasti i bolje osmišljene institucionalne odgovore, jer je u njihovoj osnovi poznavanje snaga i slabosti, nedostataka ali i primera dobrih praksi koje treba širiti i unapređivati.

U skladu sa principima R3P pristupa, proces istraživanja, izrade izveštaja i preporuka za dalje istraživanje i politike bio je veoma participativan. Tokom celog procesa, istraživački tim je imao podršku Tehničke grupe u koju su bili uključeni vodeći stručnjaci iz različitih disciplina, kao i predstavnici relevantnih institucija. Pored toga, u validaciji nalaza i konsultacijama o preporukama za dalje unapređivanje sistema prevencije i zaštite učestvovao je veliki broj aktera na nacionalnom i lokalnom nivou, poput predstavnika ministarstava, institucija u sistemu prevencije i zaštite dece od nasilja, akademske zajednice, nevladinog sektora. Na ovaj način, proces je integrisao najbolja znanja i najbogatija iskustva u ovoj oblasti, kako bi obezbedio kvalitetnu osnovu za sledeću fazu politika u oblasti sprečavanja i zaštite dece od nasilja.

Svrha, ciljevi i obuhvat istraživanja

Nacionalni izveštaj ima dvostruku svrhu. Primarna je svakako da doprinese narednom ciklusu politika nalazima o determinantama i faktorima nasilja prema deci i mapiranjem institucionalnih odgovora koje pokazuju koje intervencije su bile usmerene na uzroke nasilja, koje su bile efikasne i gde se nalaze praznine u sistemu prevencije i zaštite dece od nasilja. S obzirom na to da je prethodna Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja⁸ istekla, a da je izrada nove predviđena Akcionim planom za Poglavlje 23⁹ u pregovorima za pridruživanje EU, ova studija treba da ponudi preporuke za novi ciklus planiranja politika i mera za unapređenje sistema prevencije i zaštite dece od nasilja.

⁸ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 122/2008.

⁹ <http://www.mpravde.gov.rs/tekst/9849/finalna-verzija-akcionog-plana-za-pregovaranje-poglavlja-23-koja-je-usaglasena-sa-poslednjim-preporukama-i-potvrdjena-od-strane-evropske-komisije-u-briselu-.php>

Druga svrha ovog izveštaja je da doprinese međunarodnoj inicijativi koju sprovodi UNICEF istraživačka kancelarija — Innocenti. Potrebno je priključiti saznanja o stanju u Srbiji već postojećem korpusu znanja o stanju u drugim zemljama i tako doprineti da uvidi u nasilje prema deci i mehanizmima sprečavanja i zaštite koji se primenjuju u Srbiji budu vidljivi na globalnom nivou. Priključivanje Srbije skupu zemalja koje su već obuhvaćene R3P procesom, unaprediće razmenu iskustava između zemalja.

Osnovni cilj procesa istraživanja i konsultacija na osnovu kojih je nastao ovaj izveštaj je da se steknu sistematski uvidi u determinante i faktore nasilja prema deci, kao i u intervencije kojima to nasilje nastoji da se spreči i suzbije, a deci koja su pod rizikom ili su izložena nasilju pruži odgovarajuća podrška.

Specifični ciljevi su:

- 1 Da se identifikuju **najvažnije determinante i faktori nasilja prema deci u različitim kontekstima**, poput porodičnog, školskog, institucionalnog, digitalnog prostora ili konteksta šire zajednice;
- 2 Da se ustanove **praznine u znanju o specifičnim determinantama** i identifikuju potrebe za daljim istraživanjima u pojedinim oblastima koja će moći da doprinesu boljem razumevanju faktora i uslova u kojima se nasilje prema deci javlja;
- 3 Da se ustanovi **na koji način postojeće intervencije** kojima se nastoji sprečiti ili suzbiti nasilje prema deci, a deci pružiti zaštita **deluju na prepoznate determinante i faktore** nasilja;
- 4 Da se ustanovi **u kojoj meri je uopšte moguće proceniti** da li, kako i koliko postojeće intervencije utiču na determinante i faktore nasilja na osnovu dostupnih evaluacija i ocena efekata politika i mera;
- 5 Da se identifikuju i **praznine u sistemu prevencije i zaštite**, odnosno da se ustanovi koje determinante i faktori ostaju izvan uticaja intervencija;
- 6 Da se na osnovu prethodnih uvida ponude **specifične preporuke** koje ukazuju na to koje bi **nove intervencije** bile potrebne kako bi se neposrednije uticalo na determinante i faktore nasilja a ne na posledice, odnosno, na koji je način **već postojeće intervencije potrebno izmeniti** kako bi imale veći uticaj na ove specifične determinante i faktore nasilja.

Proces kojim su ostvareni navedeni ciljevi obuhvatio je dve osnovne komponente: istraživanje i konsultacije u cilju definisanja što kvalitetnije metodologije, validacije nalaza i izrade preporuka (sve faze i organizacija procesa predstavljeni su u Prilogu 1). Istraživanje je sprovedeno kroz dve komponente: pregled relevantne literature i mapiranje intervencija.

Obuhvat istraživanja definisan je u pogledu ciljne grupe, geografskog obuhvata, perioda na koji se odnosi istraživanje i oblika nasilja (definisane prema dva ključna kriterijuma: obliku povrede koja se nanosi detetu i konteksta u kome se nasilje odvija). **Ciljna grupa** na koju se odnosi istraživanje obuhvatila je decu svih uzrasta (0–18 godina). Prema kriterijumu **geografskog obuhvata**, može se reći da je u osnovnom fokusu pažnje Republika Srbija, ali je u pojedinim aspektima pažnja usmerena na uže teritorijalne/administrativne celine, ili je pak Srbija posmatrana u širem, međunarodnom, uporednom okviru. Kada je u pitanju obuhvat u smislu **tipova nasilja** definisanih **prema vrsti povrede** koja se nanosi detetu, razlikovani su: fizičko, psihološko, seksualno nasilje, zanemarivanje, eksploatacija i dečji brakovi. **Prema kontekstu** u kome se nasilje odvija obuhvaćeni su: porodično nasilje, nasilje u

školi, institucionalno, digitalno i nasilje u široj zajednici. **Vremenski obuhvat** je donekle različit za komponente analize literature i mapiranja intervencija. Literatura koja je bila uključena u analizu determinanti i faktora nasilja prema deci nastala je u periodu od 1996. godine do danas, izuzev najreferentnije međunarodne literature koja nije bila vremenski ograničena. Mapiranje intervencija za sprečavanje, suzbijanje i zaštitu dece od nasilja ograničeno je na period od 2000. godine do danas.

Konceptualni okvir

Konceptualni i analitički okvir daje osnov za definisanje ključnih pojmova: nasilja i njegovih različitih oblika, determinanti i faktora, kao i institucionalnih odgovora i intervencija usmerenih ka unapređenju ovih odgovora.¹⁰

Definisanje nasilja

Istraživanje nasilja prema deci pošlo je od složenog poimanja nasilja koje je još krajem 1960-ih godina ponudio Galtung (1969), a koje je omogućilo da se ovaj fenomen shvati složenije nego što su to omogućavali redukcionistički pristupi koji su nasilje uglavnom shvatali kao direktnu i to pretežno fizičku/somatsku štetu. Obuhvatnije definisanje nasilja uvažava i strukturne forme, jer „nasilje postoji kada su ljudska bića pod takvim uticajem da je njihova aktuelna somatska i mentalna ostvarenost ispod nivoa njihove potencijalne ostvarenosti” (Galtung, 1969:168). Definišući nasilje na taj način, Galtung ističe da istraživanje nasilja ne treba ograničiti samo na direktne telesne posledice fizičkog nasilja, već ga treba posmatrati kao način ograničavanja ljudi u svakodnevnom životu i mogućnosti ostvarivanja sopstvenih potencijala (što pristup približava Senovom poimanju humanog razvoja) (Babović, 2015).

Primenjene definicije nasilja, koje predstavljaju osnovu za praćenje pojave, kreiranje i praćenje politika, u većoj ili manjoj meri uvažavaju ovo obuhvatnije poimanje nasilja. Svetska zdravstvena organizacija, definiše nasilje kao „namernu upotrebu fizičke sile ili moći, preteću ili stvarnu, protiv sebe, druge osobe, grupe ili zajednice, koja rezultira povredom ili je veoma verovatno da će rezultirati povredom, smrću ili psihološkom štetom, teškoćama u razvoju ili deprivacijom” (SZO, 2002, nav. prema Babović, 2015).

Prema definiciji sadržanoj u članu 19. Konvencije o pravima deteta nasilje predstavlja „sve oblike fizičkog ili psihološkog nasilja, povređivanja ili zlostavljanja, zapostavljanja ili nemarnog postupanja, maltretiranja ili eksploatacije, uključujući seksualno zlostavljanje” (UNICEF).

U Nacionalnoj strategiji za prevenciju i zaštitu dece od nasilja i domaćem zakonodavstvu koristi se definicija SZO prema kojoj „zloupotreba ili zlostavljanje deteta obuhvata sve oblike fizičkog, odnosno emocionalnog zlostavljanja, seksualnu zloupotrebu, zanemarivanje ili nemaran postupak, kao i

¹⁰ Konceptualni okvir izrađen je kroz participativan proces tokom dvodnevne radionice. Pored istraživačkog tima i tima mentora sa Univerziteta iz Ciriha, učesnici su bili stručnjaci iz različitih oblasti — sociologije, psihijatrije, psihologije, socijalnog rada i političkih nauka — i iz različitih sektora — akademske zajednice, nevladinog sektora, vladinih institucija i sektora javnih usluga.

komercijalnu ili drugu eksploataciju, što dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja zdravlja deteta, njegovog opstanka, razvoja ili dostojanstva u kontekstu odnosa odgovornosti, poverenja ili moći” (Svetska zdravstvena organizacija, 1999).

Tipovi nasilja

Tipovi nasilja prema deci definisani su prema dve dimenzije: **vrsti povrede** koja se nanosi detetu i prema kontekstu u kome se nasilje odvija. Tipovi nasilja na osnovu prve dimenzije definisani su u skladu sa Svetskim izveštajem o nasilju prema deci Ujedinjenih nacija¹¹ i obuhvataju:

- ▀ fizičko;
- ▀ psihičko/emocionalno;
- ▀ seksualno;
- ▀ zanemarivanje;
- ▀ eksploataciju;
- ▀ prinudni brak¹²;
- ▀ strukturno nasilje.

Fizičko nasilje nad detetom je ono koje ima za ishod stvarnu ili potencijalnu fizičku povredu usled interakcije, ili nedostatka interakcije koja je u granicama kontrole roditelja ili osobe na poziciji odgovornosti, moći ili poverenja (SZO, 1999).

Psihičko zlostavljanje je ponavljani čin ili nečinjenje roditelja/staratelja, ili vršnjaka, koje rezultira ozbiljnim i dugotrajnim posledicama po ponašanje, kao i kognitivnim i afektivnim posledicama. Psihološko zlostavljanje uključuje klevetanje, optuživanje, pretnje, uvrede, ograničavanje detetove slobode kretanja, ruganje ili druge ne-fizičke oblike iskazivanja neprijateljstva prema detetu ili odbacivanja deteta (Helfer, Kempe i Krugman, 1997). Emocionalno zlostavljanje je širi pojam jer uključuje, pored psihičkog zlostavljanja, neuspeh da se obezbedi okruženje pogodno za razvoj, uključujući i odsustvo mogućnosti primarnog vezivanja za osobu, zahvaljujući čemu dete može da razvije stabilne odnose i puni spektar emocionalnih i socijalnih kompetencija sa drugima. Emocionalno zlostavljanje se odnosi na relaciju između glavnog pružaoca brige i deteta koja je potencijalno ili stvarno štetna za dete a koja uključuje: izlaganje zbunjujućim ili traumatskim događajima i odnosima; upotrebu deteta za ispunjenje psiholoških potreba pružaoca brige; manipulisanje detetom ili propuštanje da se ostvari socijalna adaptacija deteta. Ova vrsta zlostavljanja ne zahteva fizički kontakt između deteta i staratelja (Išpanović-Radojković, 2011).

¹¹ UN World Report on Violence against Children, dostupan na adresi https://www.crin.org/en/docs/UNVAC_World_Report_on_Violence_against_Children.pdf

¹² Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici koristi pojam „prinudni brak”, dok UNICEF koristi pojam „dečji brak”. U ovoj studiji će se koristiti pojam dečji brak, ali sa svešću da su dečji brakovi otvoreno ili implicitno (kroz socijalizaciju i usvajanje normi) prinudni.

Seksualno zlostavljanje deteta uključuje širok spektar ponašanja: kontaktne aktivnosti poput silovanja, primoravanja deteta na seksualni odnos, dodirivanje, upotrebu deteta za samozadovoljavanje odraslih, kao i ne-kontaktne aktivnosti poput voajerizma, egzibicionizma pred detetom. To može biti izolovani incident koji počinu nepoznata osoba, ali i kontinuirano zlostavljanje člana porodice tokom godina, ili se može javiti u obliku seksualne eksploatacije kroz prostituciju i pornografiju (Mršević, 1996, 1998; Išpanović-Radojković, Ignjatović, 2011; Bogavac i Otašević, 2015).

Zanemarivanje predstavlja propuštanje da se zadovolje osnovne potrebe deteta, fizičke i psihološke (emocionalne, kognitivne) i potrebe u pogledu socijalizacije, u meri, trajanju i na način koji će rezultirati u teškom narušavanju detetovog zdravlja ili razvoja. Zanemarivanje uključuje neuspeh roditelja da zaštiti dete od fizičkih povreda i opasnosti i obezbedi adekvatan nadzor, medicinsku negu i obrazovanje (Išpanović Radojković i Ignjatović, 2011). Centar za kontrolu i prevenciju bolesti (CKPB) pravi razliku između zloupotrebe i zanemarivanja deteta tako što prvo definiše kao „**dela činjenja**” (reči ili određene radnje koje izazivaju štetu ili mogu da dovedu dete u opasnost od štete), a drugo kao „**dela propusta**” (propust da se zadovolje potrebe ili zaštiti od mogućnosti nanošenja štete).¹³

Dečja eksploatacija predstavlja štetnu upotrebu deteta u svrhe profita, radne, seksualne ili neke druge aktivnosti, koja dovodi do okrutnog ili štetnog postupanja i utiče na razvoj i dobrobit deteta. Eksploatacija se javlja u raznim oblicima. U Srbiji je sprovedeno istraživanje koje je usmereno na dečji rad, trgovinu decom (u različite svrhe — radne eksploatacije, prosjačenja, seksualne eksploatacije) i dečji brak (eksplicitno ili implicitno prinudan). **Dečji rad** je definisan kao angažovanje dece u bilo koji oblik rada koji je mentalno, fizički, društveno ili moralno opasan i štetan po decu.¹⁴ Radna eksploatacija dece predstavlja rad u ekstremno teškim uslovima, neplaćen ili slabo plaćen rad sa predugim radnim vremenom i u nezdravom okruženju. Najekstremniji oblici dečjeg rada su ropski rad, prosjačenje i prostitucija (Vujović et al, 2006). **Trgovina decom** predstavlja krivično delo koje podrazumeva kretanje deteta u svrhu njegove eksploatacije¹⁵, dok **dečji brak** predstavlja stupanje deteta u bračnu zajednicu (formalnu ili neformalnu)¹⁶ pre nego što napuni 18 godina.

Za razliku od direktnog nasilja koje se često shvata kao oblik ponašanja, **strukturno nasilje** je ukorenjeno u socijalnim strukturama koje odlikuju nejednakosti. Manifestacije ovog tipa nasilja mogu se kretati od nejednakih šansi za obrazovanje, pravo na zdravstvenu zaštitu, zaposlenje, do rasnih nejednakosti, gladi i siromaštva, kao posledica ekonomskog nasilja, rodne neravnopravnosti i sl. Ovi oblici nepravdi su institucionalizovani i obuhvataju šire socijalne odnose, kao što su klasni (eksploatacija), rodni (seksizam), međuetnički (nacionalizam, etnocentrizam) i slično (Babović, 2015).

Prema **drugoj tipologiji** vrste nasilja se razlikuju u zavisnosti od toga u kakvom kontekstu se nasilje odvija:

- nasilje u porodici;
- nasilje u školi;

¹³ Definicije CKPB dostupne su na: <https://www.cdc.gov/violenceprevention/childmaltreatment/definitions.html>

¹⁴ Međunarodna organizacija za rad (MPR), Konvencija o najgorim oblicima dečjeg rada, C182, 17. jun 1999.

¹⁵ Vidi definiciju UNICEF-a nastalu u saradnji sa MOR, IOM (Međunarodna organizacija za migracije) i Kancelarijom UN za pitanja droge i kriminala https://www.unicef.org/southafrica/SAF_pressrelease_notetrafficking.pdf

¹⁶ Videti više na https://www.unicef.org/protection/57929_58008.html

- ▀ nasilje u institucijama;
- ▀ nasilje u zajednici;
- ▀ nasilje u digitalnom prostoru.

Nasilje nad detetom **u porodici** obuhvata sve oblike nasilja kojima je dete izloženo u domaćinstvu i/ili od članova porodice i srodnika, uključujući i prisustvovanje nasilju između odraslih. Nasilje **u školi** obuhvata sve oblike nasilja koji se odvijaju između dece, tzv. vršnjačko nasilje, kao i nasilje koje prema deci vrše odrasli (nastavno ili nenastavno osoblje). Nasilje **u institucijama** obuhvata sve oblike nasilja koji se odvijaju prema deci smeštenoj u rezidencijalne ustanove za brigu o deci i uključuje kako vršnjačko nasilje, tako i nasilje odraslih prema deci. **Digitalno nasilje** predstavlja sve oblike nasilja koji se odvijaju putem digitalnih sredstava komunikacije i na internetu. Nasilje **u zajednici** obuhvata različite oblike direktnog nasilja koje prema deci vrše nepoznata lica ili poznanici, ali i strukturne oblike nasilja koji se manifestuju kao društveno isključivanje i diskriminacija. Ono prema nekim definicijama obuhvata sve oblike nasilja koji se dešavaju izvan kuće, škole i drugih institucija, to je nasilje koje se doživljava na ulicama, sportskim terenima i drugim mestima gde se deca okupljaju i druže.

Pojmovi — determinante i faktori

U istraživanju su korišćeni pojmovi determinanti¹⁷ i faktora rizika. **Determinante** su posredni ili neposredni uslovi koji utiču na ispoljavanje nasilja. Takođe mogu biti u pozitivnoj ili negativnoj vezi sa ispoljavanjem nasilja, odnosno mogu povećavati ili smanjivati rizike od nasilja (na primer slabi institucionalni mehanizmi zaštite mogu povećavati rizike od nasilja, dok jaki i efikasni mehanizmi zaštite mogu umanjivati ove rizike). **Faktori** su elementi koji su u neposrednoj korelaciji s nasiljem i moguće ih je preciznije izmeriti. U literaturi je uobičajeno da se pravi razlika između faktora rizika i faktora zaštite. **Faktori rizika** su oni elementi koji neposredno dovode do pojave nasilja ili uzrokuju ili neposredno utiču na pojavu nasilja, a **faktori zaštite** su elementi koji su u negativnoj korelaciji s nasiljem — njihovo prisustvo smanjuje verovatnoću pojave nasilja.

Ovo razlikovanje između determinanti i faktora, i dalje razlikovanje između faktora rizika i zaštite je veoma važno u naučnom istraživanju. Međutim, u ovakvoj vrsti studije može da stvori nepotreban teret u pogledu preciznosti i komplikuje okvir analize i tumačenja nalaza. Osim toga, ne bi bilo ni moguće u potpunosti napraviti takvu vrstu razlike, jer istraživanje nije profilisano kao robusno naučno istraživanje, a nisu korišćeni ni naučni metodi za uzročno-posledičnu analizu. Stoga smo u studiji koristili pojmove determinante i faktori kao međusobno zamenljive, bez striktnog razlikovanja.

Na osnovu pregleda domaće i međunarodne literature, zaključuje se da se izrada sistematskog pregleda ključnih determinanti i faktora nasilja prema deci u različitim okolnostima oslanja na trojne kriterijume klasifikacije: razlikovanje **sistemskih faktora i faktora ličnosti**, nivo na kojem se dati faktor manifestuje (makro, mezo i mikro nivo), kao i tip faktora vezan za određene podsistemske oblasti (socijalni, ekonomski, kulturni, institucionalni, itd.).

¹⁷ Prema principima R3P metodologije, uobičajeni termin koji se koristi umesto determinanti su „pokretači“ (engl. drivers). S obzirom na to da u našem jeziku ovaj termin nije uobičajen, odlučeno je da se koristi termin determinanta.

Prema ovoj tipologiji, faktori i determinante se posmatraju primarno iz perspektive sistemskih uslova. Karakteristike ličnosti zapravo predstavljaju činioce koji povećavaju ili umanjuju dejstvo sistemskih faktora, odnosno najčešće ukazuju na to kako se sistemski faktori odnose prema pojedincima (ili grupama pojedinaca) određenih individualnih karakteristika. Na primer, pol ili invaliditet deteta mogu povećavati rizike od nasilja, ali oni nisu u pravom smislu faktori, već uslovi koji utiču na verovatnoću da će se nasilje ispoljiti prema deci datih osobina. Pravi faktori nasilja se pak mogu naći u diskriminatornim stavovima, normama i vrednostima i sl. Stoga je za analizu i oblikovanje intervencija veoma važno da se prepoznaju ove razlike i da se na adekvatan način targetiraju i specifične grupe dece, kao i pravi (nekada prikriveni) faktori koji zapravo dolaze iz određenih makro, mezo ili mikro sistema.

Kada su u pitanju nivoi na kojima se faktori i determinante ispoljavaju, ovde se razlikuju tri nivoa: makro, mezo i mikro. Na **makro nivou** različiti faktori koji karakterišu širi društveno-ekonomski i kulturni kontekst stvaraju uslove za ispoljavanje nasilja nad decom u različitim kontekstima. Na **mezo-nivou**, faktori se mogu posmatrati bilo iz geografske/administrativne perspektive ili sistemske-sektorske perspektive. U pogledu prve perspektive, u fokusu su pre svega faktori koji definišu specifične uslove u **lokalnoj zajednici** (ekonomske, socijalne, demografske, kulturne, institucionalne). U drugoj perspektivi, faktori proizlaze iz **određenog sektora** ili dolaze iz **dela međusektorskog sistema** prevencije i zaštite od nasilja ali na **nacionalnom nivou** (npr. specifični institucionalni mehanizmi socijalne zaštite, protokoli, mreže institucija za smeštaj dece, itd.) Faktori koji su svojstveni **mikro zajednici**, poput porodice ili pojedinačnih institucija, smatraju se faktorima na **mikro nivou**.

Determinante i faktori grupisani su u posebne tipove: **ekonomske, socijalne, institucionalne i kulturne**, a razlikuju se u zavisnosti od toga na kom se nivou ispoljavaju. Tako, na primer, ekonomske determinante na makro nivou predstavljaju najšire uslove ekonomske razvijenosti, stanje u pogledu zaposlenosti stanovništva, rasprostranjenosti siromaštva; na mezo nivou se ispoljavaju kao dostupnost sredstava za razvoj sistema zaštite, obrazovanja, institucionalnih mehanizama za suzbijanje nasilja u lokalnoj zajednici; dok se na mikro nivou ispoljavaju kao materijalni položaj porodice, ili domaćinstva, ili budžet kojim raspolaže pojedinačna institucija (npr. institucija za rezidencijalni smeštaj dece bez roditeljskog staranja ili škola).

Karakteristike ličnosti koje su prepoznate u literaturi kao faktori koji su povezani sa rizicima od nasilja su starost deteta, pol, određeni vid ranjivosti (problemi u razvoju, invaliditet), itd.

Tabela 1 TIPOLOGIJA DETERMINANTI I FAKTORA KOJA JE PRIMENJENA U ISTRAŽIVANJU

SISTEMSKI FAKTORI			
MAKRO NIVO	Ekonomski: razvoj, (ne)zaposlenost, siromaštvo, ekonomska stabilnost, ekonomske nejednakosti		
	Socijalni: prisustvo i tipovi društvenih sukoba, rasprostranjenost kriminala, obrasci socijalne isključenosti, tipovi dominantnih rodni režima, regionalne nejednakosti, migracije		
	Institucionalni: postojanje zakona i efikasnost u njihovom sprovođenju, postojanje politika relevantnih za sprečavanje nasilja nad decom i zaštitu dece, gustina i kvalitet institucionalne infrastrukture za sprečavanje, suzbijanje nasilja nad decom i zaštitu dece		
	Kulturni: dominantne vrednosti i norme koje uređuju preferirane obrasce odnosa, poretke, shvatanje društva, uređuju odnose (vrednosti i norme u vezi sa prihvatanjem tradicije ili modernosti, egalitarizma ili nejednakosti, patrijarhalnosti ili liberalizma, demokratskih ili autoritarnih obrazaca i sl.), a posebno norme i vrednosti koje uređuju rodne odnose, odnose između generacija, ili koje određuju toleranciju prema nasilju, diskriminaciju prema različitim grupama i sl.		
MEZO NIVO	Ekonomski: razvijenost lokalne zajednice, zaposlenost, siromaštvo, ekonomske nejednakosti, resursi (uključujući lokalni budžet ali i druge dostupne resurse) dostupni za relevantne sisteme — obrazovanja, zdravstvene zaštite, socijalne zaštite		
	Socijalni: karakteristike lokalnog stanovništva (demografske karakteristike i trendovi), lokalne specifičnosti socijalnog isključivanja, lokalne karakteristike društvenih sukoba, kriminaliteta, lokalni rodni režimi		
	Institucionalni: postojanje relevantnih lokalnih politika (za sprečavanje nasilja prema deci, za decu i omladinu i sl.), postojanje i efektivnost u implementaciji protokola za postupanje u slučajevima nasilja, programa prevencije, dostupnost i efektivnost opštih i specijalizovanih usluga podrške i zaštite, dostupnost stručnih kadrova, obučenost i kompetentnost kadrova (kompetencije stručnih lica da prepoznaju i izveste o nasilju, da deluju u pravcu prevencije, zaštite u slučajevima nasilja, u skladu sa svojim ulogama definisanim protokolima ili drugim normativnim aktima)		
	Kulturni: Stavovi prema disciplinovanju dece, prema rodni ulogama, prema deci iz ranjivih kategorija stanovništva, stavovi prema nasilju, preferirani modeli intervencije u suzbijanju nasilja i zaštiti dece.		
MIKRO NIVO	PORODIČNI FAKTORI		
	Ekonomski: zaposlenost roditelja, siromaštvo, materijalna deprivacija porodice		
	Socijalni: obrazovanje roditelja ili nosioca domaćinstva, tip naselja, dostupnost neformalnih mreža, disfunkcionalnost porodice, razvod, sukobi u porodici/domaćinstvu podrške, zloupotrebe alkohola ili narkotika, prisustvo teških bolesnika, osoba sa invaliditetom, osoba koje su učestvovala u ratovima 1990ih, stilovi i prakse vaspitavanja		
	Kulturni: stavovi prema disciplinovanju dece; svest i otvorenost za prepoznavanje i rešavanje seksualnog nasilja, eksploatacije, itd.		
	INSTITUCIONALNI FAKTORI		
	Ekonomski: finansijski resursi i kapaciteti, materijalni resursi (npr. veličina prostorija, dostupnost adekvatnih higijenskih uslova, prostor za ručavanje i život, broj osoba po prostoriji, itd.)		
	Socijalni: hijerarhija, ovlašćenja, odnosi među osobljem, između osoblja i korisnika, komunikacija sa roditeljima, saradnja sa drugim akterima u zajednici, olakšavanje uključivanja korisnika u zajednicu, druge usluge (npr. obrazovanje, socijalno učešće)		
	Organizacioni: kvalitet ljudskih resursa, delotvornost procedura, praćenje primene, ocena osoblja, kvalitet usluga zaštite, itd.		
	Kulturni: stavovi zaposlenih u pogledu grupe(a) korisnika (npr. diskriminacija, stereotipi, stigmatizacija), stavovi prema nasilju, rodno zasnovanim normama i vrednosti koje usmeravaju odnose sa muškim i ženskim korisnicima, specifična „institucionalna kultura“		
	LIČNOST		
Starost	Pol	Ugroženost	Karakteristike ličnosti

Pojam i tipovi intervencija

Intervencije predstavljaju specifičnu akciju ili skup akcija koje imaju za cilj da izazovu željene promene. Intervencije se mogu shvatiti u najširem smislu tako da obuhvate i sve zakone i politike koji se direktno ili indirektno reflektuju na stanje u oblasti nasilja nad decom. S obzirom da bi takav zadatak bio prevelikog obima, kao i zbog potreba prepoznatih tokom procesa konsultacija da se pažnja pre svega usmeri na programe i akcije, zakonska rešenja i promene, kao i nacionalne strategije nisu bile predmet analize. Imajući ovo ograničenje u vidu, intervencije su mapirane u okviru tri kategorije u zavisnosti od cilja intervencije i vrste sredstava korišćenih da se dođe do promene:

- 1 Intervencije usmerene na unapređivanje institucionalnih/organizacionih mehanizama (na primer usvajanje i primena protokola, uspostavljanje adekvatnih radnih grupa i tela koje sprovode protokole i sl.);
- 2 Intervencije usmerene na promene standarda, stavova i svesti (na primer, obrazovanje i obuke, kampanje za podizanje svesti);
- 3 Intervencije usmerene na direktnu zaštitu i podršku (različite usluge podrške deci pod rizikom ili izložene nasilju).¹⁸

Izloženi tipovi intervencija mogu se posmatrati na različitim nivoima (makro, mezo i mikro), kao i u okviru različitih sistema (obrazovnog, zdravstvene zaštite, socijalne zaštite, policije, pravosuđa).

Metodologija

Metodologija istraživanja definisana je osnovnim protokolom R3P pristupa. U osnovi, istraživanje je bilo sprovedeno kroz dve ključne komponente: sistematski i obuhvatni pregled literature i mapiranje intervencija.

Metodologija pregleda literature

Pregled literature obuhvatio je 265 jedinica literature o nasilju prema deci u Srbiji (spisak literature obuhvaćene pregledom dat je u Prilogu 2). Pregled je obuhvatio naučnu literaturu, ali i takozvanu „sivu literaturu“, odnosno neobjavljene doktorske disertacije i magistarske teze, kao i izveštaje vladinih i nevladinih organizacija i sl. Imajući na umu da je slika o nasilju prema deci u Srbiji stvorena na osnovu ove literature, i saznanja o determinantama i faktorima nasilja prema deci u Srbiji ograničena na uvide koje pruža ova literatura, bilo je neophodno otići jedan korak dalje. Da bi se identifikovalo koje determinante i faktori nedostaju u domaćoj literaturi i dale preporuke za dalje istraživanje, pregled je obuhvatio i najreferentnije jedinice međunarodne literature. Na taj način, čak i ako nije bilo literature o određenoj determinanti ili faktoru u Srbiji, a međunarodna literatura tvrdi da je ta determinanta/

¹⁸ Način na koji su definisane intervencije i na koji su formulisani tipovi intervencija usaglašen je između različitih aktera koji su bili uključeni u proces — stručnjaka SeConS-a, predstavnika UNICEF i članova Tehničke grupe za podršku.

faktor od dokazane važnosti za pojavu nasilja prema deci ili njegove karakteristike (rasprostranjenost, učestalost, težinu, tip, itd.), ta determinanta/faktor navedena je u analitičkoj matrici. Pregledom je obuhvaćena domaća literatura nastala od 1996. godine na ovamo, dok ovo vremensko ograničenje nije važno za referentnu međunarodnu literaturu.

Analitički instrument korišćen za pregled literature je analitička matrica¹⁹ koja je sadržala nekoliko ključnih elemenata: tehničke informacije o literaturi; informacije o osnovnom sadržaju literature sa fokusom na determinante i faktore nasilja prema deci; procenu kvaliteta studije i ocenu poštovanja etičkih principa u istraživanju i objavljivanju rezultata; i informacije o intervencijama sprovedenim u cilju sprečavanja, suzbijanja nasilja i zaštite dece od nasilja. Proces odabira i pregleda literature, kao i primenjene metodologije, detaljno su opisani u Prilogu 3 i u posebnom izveštaju (UNICEF, 2016a). Ovde treba samo napomenuti da je u skladu sa procedurama definisanim Innocenti metodologijom pretraga definisana kombinacijama ključnih reči i da su obuhvaćene različite relevantne baze (poput PubMed/Medline, PsycINFO EBSCOhost, CINAHL-ebSCO, ERIC, EmBase, Kobson i Cobiss.rs), kao i relevantni međunarodni časopisi (poput Child Abuse and Neglect, Child Maltreatment, Child Abuse Review, Journal of Interpersonal Violence and Childhood). U nastojanju da se prikupe i tekstovi koji nisu naučnog karaktera, kontaktiran je veliki broj relevantnih domaćih i međunarodnih institucija i organizacija. Prilikom skladištenja literature korišćen je program Zotero, a za analizu SPSS. Na kraju, važno je napomenuti da uprkos razvijenim metodama pretrage verovatno postoje jedinice literature do kojih nismo došli, ali da se može tvrditi da je većina najrelevantnije literature ipak obuhvaćena zahvaljujući ovako kompleksnoj metodologiji pretrage. Takođe je važno napomenuti da ovako vredan resurs neće biti zanemaren nakon završetka istraživanja, već će biti uskladišten na web platformu koja je posebno napravljena za ovu svrhu (www.violenceagainstchildrenserbia.com). Na taj način, istraživači i drugi akteri zainteresovani za ovu oblast će imati mogućnost da lako pristupe literaturi, Nacionalnoj studiji i drugim tekstovima koji su izrađeni tokom pripreme Nacionalne studije, kao i na osnovu nje izrađenim zagovaračkim dokumentima. Studijom su obuhvaćene i preporuke za dalja istraživanja koje mogu da pruže smernice za popunjavanje praznina u znanju otkrivenih tokom pregleda literature.

Metodologija mapiranja intervencija

Metodologija mapiranja intervencija imala je za osnovni cilj da ustanovi u kojoj su meri postojeće intervencije bile usmerene na determinante i faktore nasilja i to u različitim kontekstima u kojima se odvija nasilje nad decom (porodici, školi, institucijama za rezidencijalni smeštaj, u digitalnom prostoru ili zajednici). Stoga se metodologija oslonila na specifični analitički model koji uvažava logiku sistemskog pristupa, ali i teoriju akcije koja se fokusira na procese koji se odvijaju u praksi. Prema ovom modelu, u analizi potrebno je obratiti pažnju na:

- **subjekat intervencije** — relevantni akteri koji sprovode aktivnosti u okviru intervencije;
- **ciljeve intervencije** — sprečiti, sankcionisati, zaštititi;

¹⁹ Analitička matrica i metodologija pregleda literature oblikovani su na načelima i standardima metodologije UNICEF istraživačke kancelarije Innocenti, koja je detaljno predstavljena u vodiču za istraživanje (UNICEF Office of Research — Innocenti, 2015).

- ▼ **metu/objekat intervencije**, što može da bude grupa osoba, zajednica, institucije, procedure i društvene ili čak fizičke strukture koje intervencija želi da promeni, suzbije ili uspostavi;
- ▼ **metod ili strategiju** koja je primenjena da bi se postigli ciljevi nakon što je odabrana meta intervencije; i
- ▼ **kontekst**, u smislu šireg društvenog ili fizičkog okruženja u kojima se intervencija odvija.

No, s obzirom na ciljeve ove studije, mapiranje intervencija imalo je za cilj da identifikuje u kojoj meri su sprovedene intervencije bile usmerene na sve determinante i faktore nasilja prema deci, i, ukoliko je moguće, da proceni koliko su bile delotvorne.

Deo mapiranja intervencija sproveden je u okviru pregleda literature. Međutim, u domaćoj literaturi, pomenut je ili analiziran samo mali broj intervencija. Zbog toga, bila nam je potrebna metodologija mapiranja koja bi omogućila uvide u različite sisteme. To je urađeno kroz dvojak proces. Prva komponenta obuhvatila je mapiranje intervencija u okviru javnog sistema, a zadatak je poveren stručnjacima koji rade u sektorima obrazovanja, socijalne zaštite, policije i zdravstvene zaštite. Druga komponenta obuhvatila je mapiranje intervencija van javnog sistema i poziv za dostavljanje podataka dostavljen je velikom broju nevladinih organizacija koje se bave pravima deteta, nasiljem prema deci ili pružanjem raznih oblika usluga deci. Mapiranjem su obuhvaćene intervencije od 2000. godine do danas. Metodologija mapiranja intervencija detaljnije je prikazana u Prilogu 4 i u posebnom izveštaju (UNICEF, 2016b).

Struktura izveštaja

Ova studija obuhvata nekoliko poglavlja. U **narednom poglavlju** izložene su najvažnije odlike kontekstualnog okvira u Srbiji. Ono obuhvata društveno ekonomske uslove koji su relevantni za razumevanje pojave nasilja nad decom; obim, rasprostranjenost i karakteristike različitih oblika nasilja prema deci u različitim kontekstima; kao i institucije i politike sprečavanja i zaštite dece od nasilja. U **trećem poglavlju** izloženi su nalazi o determinantama i faktorima nasilja prema deci koje se odvija u različitim kontekstima na osnovu pregleda literature (domaća i međunarodna referentna literatura). U **četvrtom poglavlju** izloženi su nalazi iz mapiranja intervencija i analizirani u odnosu na njihovu povezanost sa determinantama i faktorima nasilja. U **zaključnom poglavlju** sumirani su najvažniji nalazi i istaknute praznine koje je potrebno pokriti intervencijama u budućim procesima. Na osnovu tih nalaza u poslednjem poglavlju izložene su preporuke koje bi trebalo uzeti u obzir prilikom definisanja novog strateškog okvira za sprečavanje i zaštitu dece od nasilja u Srbiji.

DRUŠTVENI KONTEKST NASILJA PREMA DECI I RELEVANTNE POLITIKE

Da bismo razumeli koje su determinante i faktori nasilja u Srbiji i na koji način su intervencije na njih bile usmerene tokom perioda intenzivnih reformi nakon 2000. godine, važno je sagledati širu sliku društva u kojem se javlja nasilje prema deci i opisati obim i odlike nasilja koje čine neposredni okvir analize. Takođe je važno upoznati se s najrelevantnijim zakonskim okvirom, okvirom postojećih politika i institucionalnim okvirom, jer oni čine kontekst u kojem će se ispitivati veze između intervencija i determinanti/faktora nasilja. Da bismo omogućili uvid u taj širi kontekst, ovo poglavlje počinje prikazom glavnih socio-ekonomskih uslova u Srbiji, koji su veoma specifični i koji su obeleženi teškom postsocijalističkom transformacijom i odlaganjem reformi. Nakon toga je dat prikaz nasilja prema deci u različitim kontekstima u Srbiji na osnovu najvećeg dela referentnih istraživanja. Završni odeljak posvećen je zakonskom okviru, okviru politika i institucionalnom okviru koji zajedno određuju opšti okvir za analizu intervencija.

Društveno-ekonomski uslovi u Srbiji

Srbija je prešla težak put nakon pada socijalizma. Tokom devedesetih godina, autoritarna vladavina Miloševićevog režima dovela je do odlaganja reformi, a nasilni raspad Jugoslavije bio je praćen već započetim ekonomskim slabljenjem, urušavanjem svih institucija i pojavom sive ekonomije i drugih neformalnih institucija koje su morale da zamene uništene (npr. finansijske institucije su zamenjene finansijskim crnim tržištem za menjanje deviza i pozajmljivanje novca, sistem socijalne zaštite zamenjen je neformalnim mrežama zaštite itd.). Izolacija od strane međunarodne zajednice je dodatno doprinela sveukupnom propadanju, što je za posledicu imalo masovno osiromašenje stanovništva. Nasilni konflikti u regionu su doveli do dolaska velikog broja izbeglica iz bivših jugoslovenskih republika (naročito Hrvatske i Bosne i Hercegovine) i internog raseljavanja stanovništva (s Kosova).

Nakon pada Miloševićevog režima 2000. godine usledila je faza intenzivnih reformi. Međutim, te reforme su morale da počnu od znatno lošije polazne pozicije u odnosu na stanje na kraju socijalističkog perioda: BDP je iznosio samo 46% BDP-a iz 1989. godine (Evropska komisija, 2008). U periodu od 2001. do 2008. godine, reforme su dovele do relativnog poboljšanja ekonomske situacije i životnog standarda, ali svetska ekonomska kriza je imala snažan uticaj na Srbiju 2009. godine i otkrila je sve slabosti njene zakasnele i nedovršene tranzicije. Od tada Srbija sa velikim teškoćama pokušava da postigne stabilan i redovan pozitivan rast, privede kraju ekonomsko restrukturiranje, poveća zaposlenost i smanji nezaposlenost i podstakne nove razvojne procese koji će doprineti većem blagostanju stanovništva. Mere štednje su smanjile mogućnosti za socijalne politike i socijalne investicije koje bi mogle da daju novi podsticaj razvoju.

**Tabela 2 RAZLIČITI INDIKATORI
SOCIO-EKONOMSKE SITUACIJE U SRBIJI**

DEMOGRAFSKI POKAZATELJI ²⁰	
Broj stanovnika 2016.	7.076.372
Udeo dece (0–17) u ukupnom stanovništvu u 2015. godini	17,3%
Stopa zavisnosti mladog stanovništva ²¹	21,5%
SOCIO-EKONOMSKI POKAZATELJI	
BDP po glavi u dolarima 2016. ²²	5.333 USD
Stopa zaposlenosti (stanovništvo 15+), 2016 ²³	45,5%
Stopa nezaposlenosti (stanovništvo 15+), 2016 ²⁴	13%
Stopa neaktivnosti (stanovništvo 15+), 2016 ²⁵	47,7%
Stopa neformalne zaposlenosti, 2016 ²⁶	20,9%
Prosečna zarada bez poreza i doprinosa, 2017 ²⁷	64 847 RSD
Gini koeficijent ²⁸	38,2
Stopa rizika od siromaštva ²⁹	25,9%
Stopa rizika od siromaštva dece (0–17 godina) ³⁰	29,9%
Stopa rizika od siromaštva domaćinstava sa decom ³¹	28,2%
OBRAZOVANJE	
Lica starosti 25–64 godine sa niskim nivoom obrazovanja ³²	20,2%
Udeo visoko obrazovanih (lica sa završenim fakultetom) u ukupnom stanovništvu ³³	10,6%
Obuhvat dece (0–3) predškolskim obrazovanjem ³⁴	22,2%
Obuhvat dece od 3 godine do PPP predškolskim obrazovanjem ³⁵	39,5%
Obuhvat dece obaveznim predškolskim pripremnim programom ³⁶	95,1%
Stopa napuštanja osnovne škole ³⁷	0,6%
Stopa napuštanja srednje škole ³⁸	1,3%
SOCIJALNA ZAŠTITA	
Stopa korisnika novčane socijalne pomoći ³⁹	3,6%
Stopa korisnika dečijeg dodatka ⁴⁰	23,3%
Udeo osoba sa invaliditetom ⁴¹	7,96

20 Statistički godišnjak RS 2016

21 Udeo stanovništva mlađeg od 15 godina u stanovništvu radnog uzrasta (15–64), 2015.

22 Republički zavod za statistiku – Statistika nacionalnih računa, 2015.

23 RZS, Anкета o radnoj snazi, IV kvartal 2016. godine, dostupno na <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26>

24 Ibid

25 Ibid

26 Ibid

27 RZS, statistika zaposlenosti i zarada, 2015.

28 Gini koeficijent je mera nejednakosti. To je mera statističke raspodele prihoda ili bogatstva. Niže vrednosti ukazuju manje nejednakosti. Izvor: RZS, Anкета o prihodima i uslovima života, 2015.

29 RZS, Anкета o prihodima i uslovima života, 2015.

30 Ibid

31 Ibid

32 Lica koja su završila najviše osnovno obrazovanje ili manje — Predstavlja udeo lica (25–64 godina starosti) sa niskim nivoom stečenog obrazovanja, u ukupnom stanovništvu iste starosti. Izvor: Anкета o radnoj snazi, 2015.

33 RZS, Popis stanovništva 2011. godine.

34 RZS, DevInfo, Statistika obrazovanja, 2015.

35 Ibid

36 Ibid

37 Ibid

38 Ibid

39 Udeo korisnika novčane socijalne pomoći u ukupnoj populaciji. Izvor: DevInfo (Informacioni sistem Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i RZS - Vitalna statistika), 2015.

40 Udeo korisnika dečijeg dodatka u ukupnoj populaciji dece. Izvor: DevInfo (Informacioni sistem Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i RZS — Vitalna statistika), 2015.

41 RZS, Popis iz 2011.

Tekući period obeležen je brojnim društvenim problemima koji mogu da utiču na rasprostranjenost nasilja prema deci. Prvo, ekonomska nejednakost je sve veća (Gini koeficijent je u 2015. godini iznosio 38,2), a stopa zaposlenosti stanovništva je niska (vidi tabelu 2). Rizik od siromaštva je sveprisutan, a najugroženiji deo populacije su deca.

Drugo, uslovi života dece određuju šanse za njihov nesmetan razvoj i ostvarivanje potencijala. Kao što se vidi iz tabele 2, značajan procenat dece ostaje izvan sistema ranog obrazovanja. Deca iz marginalizovanih grupa (deca iz siromašnih porodica, romskih naselja, seoskih oblasti) imaju slabija obrazovna postignuća i ranije napuštaju školovanje (UNICEF, 2015). Situacija je posebno teška za decu iz migrantskih populacija. Ratovi u prošlosti su u zemlju doveli veliki broj izbeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine (ukupno više od 600.000 tokom devedesetih godina) i doveli su do raseljavanja dela stanovništva s Kosova (preko 200.000 ljudi). Integracija dece iz ovih grupa u obrazovni sistem i njihov pristup uslugama socijalne zaštite su dve decenije predstavljali značajan problem. Tokom poslednjih nekoliko godina, a posebno nakon velikih tokova migracija kroz Srbiju na putu ka EU takozvanom balkanskom rutom, otvoreno je novo poglavlje vezano za pitanje dece iz populacije migranata. Nakon zatvaranja balkanske rute, usled korišćenja neregularnih kanala migracije nije moguće odrediti tačan broj ugrožene dece, naročito broj maloletnika bez pratnje. Prema podacima UNHCR-a, gotovo trećina lica koja su 2016. godine ušla u Srbiju bila su deca (27%), a više od četvrtine njih bila su deca bez pratnje ili deca odvojena od porodice (UASC).⁴²

Treće, rodne nejednakosti su veoma izražene u Srbiji u različitim aspektima: sferi političke participacije, ekonomskog delanja, posedovanja i pristupa imovini i resursima, ekonomskoj moći, ali i podeli odgovornosti vezanih za brigu o porodici i održavanje domaćinstva. Ekstremni oblik ovih nejednakosti predstavlja rodno zasnovano nasilje prema ženama. Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u centralnoj Srbiji pokazalo je da je polovina žena bila izložena nekom obliku nasilja u porodici nakon svoje 15. godine života, pri čemu je najčešće zastupljeno psihičko nasilje, a najčešći počinioci su bivši ili aktuelni partneri žena (Babović, Ginić i Vuković, 2010). Ove rodne nejednakosti utemeljene su u patrijarhalnoj kulturi koja je još uvek u značajnoj meri prisutna u Srbiji. U 2012. godini, većina stanovništva u Srbiji (62,8%) izrazilo je patrijarhalnu orijentaciju (Petrović, 2013: 383).

⁴² UNHCR (2016) *Regional Refugee and Migrant Response Plan for Europe — January To December 2017*, available at <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/52696>

Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad decom

Imajući u vidu nalaze različitih istraživanja⁴³, nameće se osnovni utisak da su deca u Srbiji u značajnoj meri izložena nasilju i to različitim oblicima i u različitim kontekstima.

Nasilje u porodici

Porodica koja bi trebalo da predstavlja zonu sigurnosti dece, zajednicu u kojoj se podstiče njihov razvoj, za mnogu decu to nije. Specifičnost porodice kao male intimne zajednice i nastojanje da se ono što se u njoj dešava smatra zonom privatnosti, kao i stid od osude sredine, predstavljaju veliku prepreku dobijanju preciznih uvida u rasprostranjenost i karakteristike nasilja prema deci u ovom kontekstu (Mihić, 2002; Žegarac, 2004; Spasić i Radovanović, 2009; Hanak et al., 2013). Stoga se dostupni podaci o nasilju prema deci u porodici, a posebno seksualnom nasilju koje predstavlja poseban tabu, moraju uzeti sa rezervom.

Izloženost dece nasilju u porodici je široko rasprostranjeno, bez obzira na to da li su deca direktne žrtve nasilja ili svedoci nasilnog čina. Podaci iz istraživanja o nasilju prema ženama (Ignjatović, 2015) pokazuju da su u tri četvrtine slučajeva nasilja (76,5%) deca prisustvovala činovima nasilja prema svojim majkama. Prema istom izvoru, polovina dece (45,9%) bila je izložena direktnom nasilju očeva. Najučestalija reakcija dece u situaciji nasilja prema njihovim majkama bila je fizičko ili verbalno suprostavljanje počiniocu (42,9%) (što decu izlaže riziku od direktnog nasilja), skrivanje (39,4%) i zvanje u pomoć (24,7%); reakcije su bile povezane sa uzrastom dece (Ignjatović, 2015).

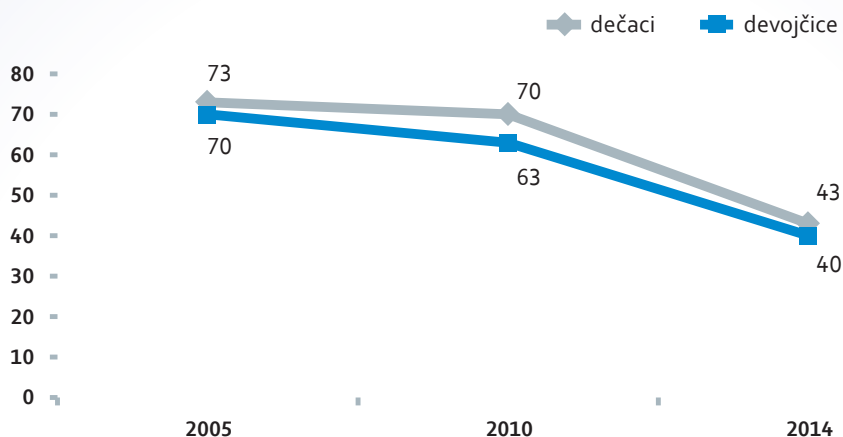
Telesno kažnjavanje dece je veoma rasprostranjeno u Srbiji i ukorenjeno u odgovarajućim vrednostima i stavovima prema kojima je to legitimno, pa i poželjno sredstvo disciplinovanja dece⁴⁴ (Srna i Stevanović, 2010; Trebješanin, 2008; Spasić, 2012). Međutim, prema Savetu Evrope telesno kažnjavanje koje se koristi u cilju korekcije i kontrole ponašanja deteta predstavlja nasilje prema deci, jer ono demonstrira moć i dominaciju, ponižava dete i često vodi fizičkim povredama i narušavanju zdravlja. Takođe je neefektivno u postizanju željenog ponašanja i zapravo vodi do povećanja agresivnosti deteta i međugeneracijskog prenošenja nasilnog ponašanja (Srna i Stevanović, 2010; Išpanović Radojković, Žegarac, 2011).

Prema nalazima Istraživanja višestrukih pokazatelja (MICS) koje je UNICEF sproveo u Srbiji u više navrata, rasprostranjenost nasilnih metoda disciplinovanja dece (na osnovu odgovora odraslih članova domaćinstva) je opala u periodu 2005–2014. godine; ipak, još uvek značajan udeo dece biva izložen nasilnim metodama vaspitanja, posebno mlađa deca (uzrasta od 1–4 godine). Skoro polovina dečaka i devojčica ovog uzrasta u opštoj populaciji je bila izložena nekom obliku nasilne metode disciplinovanja, dok je ovaj procenat veći među dečacima i devojčicama koji žive u romskim naseljima (65% odnosno 58%) (Babović, 2015).

⁴³ Neke od najvažnijih studija o nasilju u porodici, sa istraživanjima sprovedenim na reprezentativnim uzorcima, su MICS — Istraživanje višestrukih pokazatelja i Balkanska epidemiološka studija o zlostavljanju i zanemarivanju dece. Postoje i neka druga istraživanja manjeg obima koja se bave ovom temom, koja su pregledana u prethodnoj fazi ovog projekta (sva literature obuhvaćena pregledom navedena je u Prilogu ove studije).

⁴⁴ O tome svedoče i brojne narodne izreke koje su uvrežene u svakodnevnom praksama, poput „Batina je iz raja izašla“, „Sačuvaj štap, pokvari dete“ i dr.

Grafikon 1 PROCENAT DECE STAROSTI 5–14 GODINA IZLOŽENE NEKOJ OD NASILNIH METODA DISCIPLINOVANJA TOKOM PRETHODNOG MESECA, MICS SRBIJA 2005, 2010, 2014.

Izvor: Babović, 2016.

Iako se u opštoj populaciji učestalost pojave nasilnog disciplinovanja dece u globalu smanjuje što su deca starija, rodni jaz postaje sve veći. Rodni jaz u opštoj populaciji ne postoji kod dece uzrasta 1–4 godine, dok kod dece uzrasta 5–14 godina iznosi 3,2 procentna poena. Devojčice su češće izložene teškom fizičkom kažnjavanju nego dečaci (Babović, 2015).

Prema nalazima Balkanske epidemiološke studije o zlostavljanju i zanemarivanju dece (BECAN)⁴⁵ gotovo 70% dece je bilo izloženo makar jednom slučaju psihičkog ili fizičkog nasilja tokom odrastanja. Preko četvrtine dece je smatralo da je bar jedanput bilo zanemareno. Više od 8% dece je iskusilo seksualno zlostavljanje bar jedanput i 38% dece je prisustvovalo nasilju između odraslih u domaćinstvu (Išpanović Radojković, Hanak et al., 2013).

Podaci o zanemarivanju dece u Srbiji su oskudni. Prema nalazima BECAN istraživanja, više od četvrtine dece uzrasta 11–16 godina (28,8%) je navelo da je imalo subjektivni osećaj zanemarivanja bar jedanput u životu (Hanak et al. 2013). Slučajevi zanemarivanja dece dospevaju do institucija (pre svega centara za socijalni rad) samo kad dostignu teške razmere (Centar za prava deteta, 1999, Obretković, Žegarac, 1998). Od 6520 slučajeva nasilja nad decom registrovanih pri centrima za socijalni rad, 44,3% predstavljaju slučajeve zanemarivanja u porodici (najčešće biološkoj — u 98% slučajeva). Drugi oblici nasilja su znatno ređe registrovani u centrima za socijalni rad: fizičko nasilje (27,2%), psihičko zlostavljanje (23%) i seksualno zlostavljanje (1,8%).⁴⁶

Deca sa invaliditetom, odnosno intelektualnim poteškoćama izložena su visokim rizicima od nasilja u porodici (Savez MNRO i UNICEF Srbija, 2013). Nalazi istraživanja sa roditeljima ove dece ukazuju

⁴⁵ Istraživanje je istovremeno sprovedeno u 9 zemalja Balkana (Albanija, BiH, Bugarska, Hrvatska, Grčka, Makedonija, Rumunija, Srbija i Turska), na reprezentativnom uzorku dece stare 11, 13 i 16 godina.

⁴⁶ Izveštaj Zavoda za socijalnu zaštitu Republike Srbije, 2015.

da su pojedini roditelji svesni da neodgovarajuće prakse vaspitavanja predstavljaju specifičan oblik zanemarivanja detetovih potreba ili zlostavljanja. Kao neodgovarajuće prakse prepoznata su i previše niska ili previše visoka očekivanja roditelja od ove dece, prezaštićenost deteta, isključivanje deteta iz zajednice zbog zabrinutosti za njegovu bezbednost ili zbog stida i sl.

Očevi su češće identifikovani kao počinioci nego majke u istraživanjima o nasilju prema deci u porodici. Roditelji su najčešće počinioci nasilja sa fatalnim ishodom. U 32 od 46 registrovanih slučajeva ubijene dece (69,9%), uzrasta od 0–14 godina, počilnac je roditelj, majka neznatno češće (Baralić et al., 2010). Međutim, istraživanja pravosudne prakse, porodičnopravne i krivičnopravne zaštite od nasilja u porodici nedvosmisleno potvrđuju da su muškarci u daleko većem broju slučajeva počinioci nasilja u porodici (Petrušić i Konstatinović Vilić, 2010; Macanović, 2012). Kao što pokazuju podaci iz istraživanja, većina slučajeva koji dospeju do sudova (88,2%) odnosi se na postupke za zaštitu žena kao žrtava nasilja u porodici, a počinioci su najčešće muškog pola (90,6%). U ispitivanom uzorku (287 parničnih predmeta) zabeleženo je da su maloletna deca prisustvovala nasilju u čak 48,4%. Procenat dece koja su prisustvovala nasilju prema svojim majkama je znatno veći u Beogradu — čak 63,4% slučajeva. Samo mali broj dece (24,2%) ostvario je pravo na slobodno izražavanje mišljenja, u odnosu na ukupni broj predmeta u kojima stranke imaju maloletnu decu. Najčešće određivana mera je zabrana uznemiravanja, dok je nalog za iseljenje optuženog iz stana/kuće izdat samo u 14% slučajeva (Petrušić i Konstatinović Vilić, 2010).

Izloženost nasilju u porodici ometa uspešan razvoj deteta — psihički, emocionalni i kognitivni. Posledice izloženosti nasilju se kreću od fizičkih (invaliditet, somatski poremećaji), preko emocionalnih poremećaja, iskrivljene percepcije o sebi (depresivnost, anksioznost, agresivnost, bes, neprijateljski stav, nisko samopouzdanje, krivica, stid, post-traumatski stres), kognitivnih poremećaja (sputani razvoj kognitivnih funkcija kao opšti poremećaj, npr. mentalno usporen razvoj i selektivni poremećaji, poput razvojne disharmonije, intelektualne inhibicije, problema sa koncentracijom) i socijalnih poremećaja (anti-socijalno, kriminalno ponašanje, zloupotreba alkohola i narkotika, maloletnička trudnoća, ponovljena viktimizacija) (Stefanović, 2014; Išpanović Radojković i Ignjatović, 2011; Milosavljević Đukić et al., 2011; Stevković, 2006, Stevković, 2013 a). Zbog nasilja u porodici deca imaju teškoća u ostvarivanju društvenih odnosa. Ona se manje druže sa vršnjacima, a majke izveštavaju o tome da neka deca imaju nasilno ponašanje prema vršnjacima (13,5%), druge probleme u ponašanju (10,6%) ili su žrtve nasilja svojih vršnjaka (7,1%). Deca uzrasta od 15 do 18 godina, prema saznanjima majki, u svakom desetom slučaju suočavaju se sa problemom nasilja u ranom partnerskom odnosu (Ignjatović, 2013). Podaci potvrđuju da dugotrajna izloženost dece nasilju ostavlja veći broj nepovoljnih posledica na razvoj dece. Starija deca su češće direktno izložena fizičkom nasilju, učestalije reaguju (fizički i verbalno) na nasilje oca, a prisutnija su osećanja ljutnje i besa. Mlađa deca češće reaguju povlačenjem, strahom, napetošću i nervozom. U uzorku se nisu se pokazale značajne razlike između devojčica i dečaka u načinu reagovanja na nasilje (Ignjatović, 2013).

Jedna studija negativnih iskustava u detinjstvu obavljena na studentskoj populaciji u Srbiji je pokazala da postoje snažne veze između nasilja i ponašanja koje utiče na zdravlje. Kod ispitanika koji su bili izloženi fizičkom nasilju je 1,5 puta veća verovatnoća da će biti aktivni pušači, dvostruko veća verovatnoća da će koristiti nedozvoljene droge i 4,2 puta veća verovatnoća da će pokušati samoubistvo. Psihološko i seksualno nasilje je takođe u korelaciji s povećanim rizikom od ponašanja koje je štetno za zdravlje.

3

DRUŠTVENI KONTEKST
NASILJA PREMA DECI
I RELEVANTNE POLITIKE

Iako uzorak koji je korišćen u ovom istraživanju SZO nije reprezentativan za opštu populaciju, rezultati ankete mogu da posluže kao dokaz o štetnim posledicama nasilja koje je doživljeno u detinjstvu (Paunović et al., 2015).

Nasilje u školi

Nasilje u školi je najviše istraživano u Srbiji, u odnosu na sve druge kontekste u kojima se ispoljava (UNICEF, 2016a). Prema nalazima jednog od najobimnijih istraživanja o nasilju u školi koje je sprovedeno u okviru projekta „Škola bez nasilja — ka sigurnom i podsticajnom okruženju za decu“⁴⁷ u 2013. godini⁴⁸, 44% učenika je bilo izloženo nasilju u periodu od tri meseca koja su prethodila istraživanju. Među onima koji su bili izloženi nasilju, 45,8% je doživelo verbalno nasilje, 33% fizičko nasilje i isto toliko socijalno, odnosno relaciono nasilje, dok je 21% dece počinilo neki oblik nasilja. Dečaci se nešto češće javljaju kao počinioци vredanja nego devojčice, i nešto su češće izloženi nasilju vršnjaka i odraslih (Popadić, Plut et al, 2014).

Pored toga, četvrtina učenika od petog do osmog razreda osnovne škole navela je da je bila izložena vredanju nastavnika, 15% je navelo da ih je nastavnik udario, a 5% da su bili izloženi pretnjama nastavnika. Međutim, istraživanje je pokazalo da je rasprostranjeno i nasilje učenika prema nastavnom osoblju — 43% učenika je navelo da je bilo svedok u situacijama u kojima je drugi učenik vredao ili pretio nastavniku, dok je 9% navelo da su bili svedoci fizičkih napada na nastavnike (Popadić, et al., 2014).

Prema istom istraživanju, nasilje među vršnjacima je nešto češće zastupljeno u specijalnim školama, gde je 58% dece bilo uključeno u incidente nasilja (28% kao žrtve, 7% kao nasilnici a 23% i kao žrtve i kao nasilnici). I drugo istraživanje o nasilju prema deci sa invaliditetom ukazalo je na visoku zastupljenost nasilja prema deci iz ove grupe. Prema izjavama roditelja, 47% dece sa invaliditetom je doživelo neki oblik nasilja izvan porodice (u predškolskoj ustanovi, školi, dnevnom boravku, na mestima okupljanja). Najčešći oblici nasilja kojima su izložena ova deca su psihološko nasilje i socijalno isključivanje, a najčešći počinioци su vršnjaci (Savez MNRO i UNICEF, 2013).

Prema nalazima istraživanja o rodno zasnovanom nasilju u školama (Ćeriman et al., 2015), ovaj oblik nasilja je takođe veoma rasprostranjen u školama u Srbiji. Tokom prva tri meseca školske 2013/2014. godine, čak 69% učenika osnovne škole i 74% učenika srednje škole bili su izloženi bar jednom obliku rodno zasnovanog nasilja. Dečaci su češće počinioци ovog oblika nasilja, a istraživanje je ukazalo da se izloženost rodno zasnovanom nasilju povećava sa starijim uzrastima. Takođe, istraživanje je pokazalo da dečaci češće nego devojčice ispoljavaju stavove opravdavanja rodno zasnovanog nasilja prema ženama, te da udeo onih koji iskazuju ovakve stavove među dečacima raste sa starijim uzrastima, dok među devojčicama opada. Zabeleženi su i podaci o nasilju koje je počinilo osoblje škole: u 27 od 50 škola iz uzorka, prijavljeni su slučajevi nasilja koje je počinilo osoblje škole (u 20 škola u pitanju je bilo fizičko nasilje, a u 7 škola seksualno nasilje) (Ćeriman et al., 2015).

⁴⁷ Istraživanje je sproveo Institut za psihologiju Univerziteta u Beogradu uz podršku UNICEF-a, a sprovedeno je u više navrata u periodu 2005–2013. godine (Popadić, Plut, 2007; Popadić, Plut et al, 2014).

⁴⁸ U okviru ovog ciklusa istraživanjem je obuhvaćeno 109.151 učenika škola (uključujući i 537 učenika specijalnih škola) i 7680 zaposlenih u školama.

Podaci o nasilju prema deci u predškolskim ustanovama nisu dostupni, a malobrojna literatura je ili teorijskog karaktera ili datira pre perioda obuhvaćenog ovim istraživanjem.

Nasilje u institucijama

Institucije socijalne zaštite dece u Srbiji obuhvataju: rezidencijalne institucije za decu bez roditeljskog staranja (13), rezidencijalne institucije za decu i mlade sa invaliditetom (pet) i institucije za decu i mlade u sukobu sa zakonom (tri). Uprkos procesima deinstytucijalizacije, značajan broj dece i dalje je smešten u ovim institucijama.

Prema Svetskom izveštaju o nasilju prema deci (Pinheiro, 2006), deca smeštena u institucije su pod visokim rizikom od nasilja bilo svojih vršnjaka smeštenih u iste institucije ili od strane odraslih (zaposlenih u institucijama). Ostanak u institucijama povećava rizike od izloženosti različitim oblicima nasilja, uključujući i one strukturne, koji su posledica loših materijalnih uslova i opremljenosti odgovarajućim stručnim kapacitetima.

Prema nalazima istraživanja „Od zanemarivanja i lišavanja do zlostavljanja i nasilja — dete ometeno u razvoju“ 62% dece obuhvaćene istraživanjem⁴⁹ izjavilo je da je svedočilo nasilju osoblja prema deci. Najčešći oblici nasilja kojem su deca bila izložena ili kojem su svedočila predstavljaju uvrede (51%), psovke (43%), namerno ignorisanje (42%), šamaranje (41%), guranje, vučenje (24%), gađanje predmetima (23%), udaranje predmetima (10%), uskraćivanje hrane i sna (7%), pretnja pištoljem (4%) i pretnja drugim oružjem (2%). Za razliku od dece, ispitano osoblje je često umanjivalo značaj i rasprostranjenost nasilja prema deci, pa je tako 44% osoblja kazalo da nikada nije videlo nasilno ponašanje prema deci u instituciji, 30% je navelo da je ponekad svedočilo nasilju, dok 23% nije bilo sigurno da li se ponašanje koje su videli smatra nasiljem (Savić et al., 1998).

Fizičko sputavanje i izolacija se u institucijama za decu ometenu u razvoju koriste kao mere u slučajevima samopovređivanja dece. Ovaj fenomen samopovređivanja je poznat kao posledica neadekvatne brige o deci koja su dugo smeštena u institucije i koja nemaju dovoljno kontakta sa ljudima, dovoljno stimulacije i brige. Osoblje koje nije u stanju da posveti pažnju deci pribegava metodama vezivanja, ali to samo dalje podstiče samopovređivanje i reprodukuje začarani krug nasilja (Ćirić et al, 2012). Pored zanemarivanja osnovnih fizičkih i emocionalnih potreba, deca sa intelektualnim poteškoćama smeštena u institucije imaju i ograničen pristup obrazovanju. Većina nije ni upisana u škole, a malobrojni su upisani pretežno u specijalne škole, što dalje doprinosi njihovoj segregaciji i izolaciji (Janjić i Beker, 2016).

Istraživanja o nasilju nad decom smeštenom u institucije za brigu o deci bez roditeljskog staranja ukazuju da i one predstavljaju mesta u kojima su deca izrazito izložena nasilju (Plut i Popadić, 2007). Istraživanje koje je sprovedeno 2007. godine među decom starom 10–18 godina, smeštenom u ovaj tip institucija, gotovo da nije bilo onih koji nisu imali iskustvo izloženosti nasilju — samo 2,6% je tvrdilo da nije doživelo nijedan oblik nasilja u institucijama. Tri četvrtine dece (76%) je tvrdilo da je bilo izloženo višestrukim i ponavljanim oblicima nasilja. Najčešći oblici nasilja su verbalno, psihičko i fizičko nasilje, a

⁴⁹ Istraživanjem su obuhvaćena deca ometena u razvoju i osoblje 11 institucija socijalne zaštite, uključujući i pojedine zdravstvene institucije u kojima deca duže ostaju na tretmanu lečenja ili oporavka.

najčešći počinioci druga deca iz institucije, mada se i osoblje nalazi među počiniocima. Indikativno je da je osoblje u ovim institucijama u najvećem broju slučajeva (83%) negiralo da nasilje predstavlja problem u instituciji ili da je nasilje odraslih prema deci uopšte prisutno.

Nasilje u digitalnom prostoru

Istraživanja izloženosti dece nasilju u digitalnom prostoru su relativno nova i malobrojna u Srbiji. Prvo sistematsko istraživanje sprovedeno je 2012. godine⁵⁰ i prema nalazima tog istraživanja 62% učenika osnovne škole i 84% učenika srednje škole bili su izloženi barem jednoj rizičnoj situaciji na internetu tokom prethodnih godinu dana (Popadić i Kuzmanović, 2013). Prema nalazima novijeg istraživanja⁵¹ (Kuzmanović et al., 2016) 64% roditelja/staratelja dece uzrasta 8–17 godina navelo je da je njihovo dete imalo neprijatna i uznemirujuća iskustva na internetu.

Razvoj novih tehnologija praćen je pojavom novih oblika nasilja i novim pojmovima koji ih označavaju. „Seksting“ je reč smišljena da opiše relativno nove oblike nasilja koje obuhvataju slanje i distribuiranje poruka koje imaju saržaj seksualnog zlostavljanja ili objavljivanje pornografskih fotografija preko SMS poruka. O ovom fenomenu ne postoje istraživanja u Srbiji.

Podaci od dečjoj pornografiji u Srbiji su krajnje oskudni. Pregled literature ukazao je na podatak da je u 2010. godini podignuta 21 optužba za krivično delo dečje pornografije, prema članu 185. Krivičnog zakona, a da su osuđene po tom osnovu samo tri osobe (Tanjević, 2012).

Nasilje u zajednici

Nasilje prema deci u zajednici se javlja u različitim oblicima. Tokom poslednjih decenija različiti oblici nasilja među decom i omladinom dospeli su u žižu interesovanja javnosti. Neki od njih su bili zasnovani na nacionalnoj pripadnosti (npr. nasilje nad romskom decom, nasilje između srpske i mađarske omladine u Vojvodini), političkoj pripadnosti (npr. napadi desničarskih grupa na LGBT pokret), navijanju za određeni sportski klub itd. Nažalost, do sada nije bilo studija o nasilju prema deci sa statusom izbeglica ili interno raseljenih lica (IRL). Višegodišnji ratovi u regionu, nasilan politički diskurs i masovni socijalni konflikti doveli su do povećane tolerancije prema nasilju i stvorili atmosferu u kojoj se novi naraštaji dece i mladih prilagođavaju percepciji nasilja kao legitimnog sredstva za postizanje određenog cilja. Nema dovoljno literature o ovim oblicima nasilja i njihovim korenima u teškoj društvenoj tranziciji i ratovima.

Rodni obrasci ponašanja ukorenjeni su u preovlađujućoj patrijarhalnoj kulturi i muškom i ženskom identitetu mladih. Upporedno istraživanje sprovedeno u Sarajevu, Zagrebu, Beogradu i Prištini u okviru inicijative „Budi muško“ pokazalo je da su mladi muškarci okruženi zidom nasilja bilo da su počinioci, žrtve ili svedoci. Zabrinjava podatak da je 41% do 59% učenika navelo da su počinili neki oblik fizičkog nasilja nad drugim dečakom/muškarcom tokom života. Izrazito zabrinjava podatak da je 15–31% mladih

⁵⁰ Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 3786 učenika, 3078 roditelja and 1379 nastavnika (Popadić, Kuzmanović, 2013).

⁵¹ Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 614 roditelja ili staratelja iz 141 opštine u Srbiji telefonskom anketom.

muškaraca u regionu navelo da je prinudilo svoju sadašnju ili bivšu devojku na seksualni odnos protiv njihove volje ili kada su bile pod dejstvom alkohola i nisu bile u stanju da dobrovoljno pristanu na takav odnos. Polovina mladih muškaraca obuhvaćenih istraživanjem smatra da nasilje predstavlja legitiman metod disciplinovanja dece (Međunarodni centar za istraživanje žena, 2013). Još jedno istraživanje sprovedeno u čitavom regionu 2014. godine u okviru Inicijative mladića pokazalo je da narušeno zdravlje i dobrobit dečaka i mladića na Balkanu, s implikacijama koje to ima za žene i devojčice, zahteva sistematske promene u sistemima obrazovanja i zdravstvene zaštite (Barker i Pawlak, 2014). Jedna sveobuhvatna studija o omladini u Srbiji je pokazala da postoji visok stepen netolerancije. Mladi imaju najviši nivo socijalne distance prema nekoliko društvenih grupa — homoseksualcima, tražiocima azila, osobama iz Hrvatske i Romima — i u mnogim slučajevima ne bi voleli da žive u njihovom susedstvu. Rezultati analize su pokazali da bi dve od pet mladih osoba bilo nezadovoljno kada bi se u njihovo susedstvo doselio homoseksualni par. Takođe, svaka šesta mlada osoba u Srbiji ne bi bila zadovoljna ako bi se u njeno susedstvo doselila porodica iz SAD ili Kine (Tomanović i Stanojević, 2015).

Sportski klubovi i takmičenja predstavljaju važan prostor u kome se dešava nasilje. Među decom koja su uključena u sport, 51% je navelo da je doživelo nasilje od strane svojih klupskih kolega, a 41% od strane protivnika. Čak 61% mladih angažovanih u sportu doživelo je nasilje od strane trenera (Popadić et al., 2011).

U ovoj studiji pažnja je usmerena na nekoliko specifičnih vidova nasilja prema deci u zajednici: zloupotreba dečjeg rada, trgovina decom u cilju radne ili seksualne eksploatacije, (prinudni) dečji brakovi, rizici od nasilja usled ugroženosti (npr. vezano za migrantski status) i rizici od izloženosti nasilju dece koja žive i rade na ulici.

Kada je u pitanju dečji rad, nalazi MICS istraživanja iz 2014. godine ukazali su da je dečji rad prisutniji u siromašnim porodicama i ruralnim oblastima — u ruralnim oblastima je 16% dece angažovane u dečjem radu, što je mnogo više od proseka za Srbiju (4%). Dečaci su češće angažovani u ekonomskim aktivnostima, dok su devojčice češće angažovane u kućnom radu (UNICEF, 2014).

Dečji brak je oblik nasilja kojem su posebno izložene devojčice iz romskih naselja. Prema nalazima MICS istraživanja, u opštoj populaciji žena starih 20–49 godina 7% je udato pre navršenih 18 godina života, a među devojčicama koje žive u romskim naseljima čak 17% je udato pre navršenih 15 godina, a više od polovine pre navršenih 18 godina. Rani brak gotovo u potpunosti podriva šanse ovih devojčica da steknu srednje ili više obrazovanje i ostvare povoljnije mogućnosti u pogledu ekonomske participacije i kvalitetnijih uslova života (Babović, 2015).

Višestrukim oblicima nasilja, od strukturnih do direktnih, izložena su deca iz jedne od najugroženijih društvenih grupa — deca koja žive na ulici. Nema preciznih podataka o veličini ove grupe, a prema evidenciji Svratista za decu koja žive na ulici, koga je osnovao Centar za integraciju mladih, kroz svratište je podržano 513 dece od 2007. godine. Ova deca lako postaju žrtve eksploatacije, posebno seksualne eksploatacije (Đorđević et al, 2011) i u riziku su da dospeju u lance trgovine ljudima (ASTRA, 2012, Kuzmanović et al., 2013).

Politike sprečavanja, suzbijanja nasilja nad decom i zaštite dece od nasilja

Od sredine 2000-ih godina, sprečavanje i suzbijanje nasilja nad decom i zaštita dece od nasilja identifikovani su kao važni prioriteti države.

Vlada Republike Srbije usvojila je u avgustu 2005. godine Opšti protokol za zaštitu deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, koji je izradila radna grupa formirana od strane Ministarstva za rada, zapošljavanja i socijalne politike. Cilj usvajanja ovog protokola bio je da se obezbedi okvir za uspostavljanje efikasne, operativne, međusektorske mreže za zaštitu dece od zlostavljanja, što je i jedan od specifičnih ciljeva u Nacionalnom planu akcije za decu iz 2004. godine, kojim je definisana politika Srbije prema deci do 2015. godine. Pored Opšteg protokola, u periodu od 2006. do 2009. godine, usvojeni su i posebni sektorski protokoli, koji su definisali posebne uloge i procedure u zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja za svaki od relevantnih sektora u okviru sistema zaštite — sistem socijalne zaštite, obrazovanja, policije, zdravstva i pravosuđa.

Vlada Republike Srbije je 2008. godine usvojila Nacionalnu strategiju za prevenciju i zaštitu dece od nasilja⁵², a tokom 2010. godine i Akcioni plan za njeno sprovođenje⁵³. Ovim strateškim dokumentom definisana su dva opšta cilja — „Razvoj bezbednog okruženja u kome će biti ostvareno pravo svakog deteta da bude zaštićeno od svih oblika nasilja“ i „Uspostavljanje nacionalnog sistema prevencije i zaštite dece od svih oblika zlostavljanja, zanemarivanja i iskorišćavanja“ — koji su realizovani kroz 12 specifičnih ciljeva, mera i aktivnosti u periodu od 2009. do 2015. godine.

Niz zakona i drugih strateških dokumenata usvojeno je u prethodnom periodu, a među njima su:

- ▶ **Porodični zakon**⁵⁴ — usvojen 2005. godine, koji prvi put inkriminiše nasilje u porodici i reguliše porodično-pravnu zaštitu dece u skladu sa Konvencijom o pravima deteta.
- ▶ **Zakon o socijalnoj zaštiti**⁵⁵ — usvojen 2011. godine, koji definiše usluge zaštite deteta, uključujući one koje se odnose na zaštitu od nasilja i zanemarivanja.
- ▶ **Zakon o maloletnim počiniocima krivičnih dela i krivično pravnoj zaštiti maloletnih lica**⁵⁶ — koji se stupio na snagu 1. januara 2006. godine i koji sadrži posebne odredbe o zaštiti maloletnih lica kao oštećenih u krivičnom postupku.
- ▶ **Zakon o policiji** iz 2005. godine⁵⁷, koji po prvi put uvodi posebnu odredbu o primeni ovlašćenja prema maloletnim licima, a novi Zakon o policiji⁵⁸ iz 2016. godine dodatno razrađuje ovu odredbu jer predviđa donošenje podzakonskog akta koji će detaljnije regulisati način postupanja u ovoj oblasti.

⁵² Službeni glasnik Republike Srbije, broj 122/2008.

⁵³ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 15/10.

⁵⁴ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 18/2005, 72/2011 — dr. zakon i 6/2015.

⁵⁵ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 24/2011.

⁵⁶ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 85/2005.

⁵⁷ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 101/2005 i 63/2009 — odluka Ustavnog suda.

⁵⁸ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 6/2016.

- ▶ **Krivični zakonik** sa izmenama i dopunama⁵⁹ koji propisuje meru bezbednosti — zabrana prilaska i komunikacije sa oštećenim. Ovim zakonikom inkriminisana su nova krivična dela u oblasti zaštite maloletnih lica od seksualne eksploatacije i iskorišćavanja i zloupotreba opojnih droga, a pooštrene su i krivične sankcije za krivično delo trgovina ljudima ukoliko je izvršeno na štetu maloletnog lica;
- ▶ **Zakonik o krivičnom postupku** sa izmenama i dopunama⁶⁰, koji pruža mogućnost da maloletno lice dobije status zaštićenog svedoka, koji obezbeđuje preduzimanje mera u cilju zaštite njegovog integriteta, odnosno zaštite od sekundarne viktimizacije;
- ▶ **Zakon o prekršajima** sa izmenama i dopunama⁶¹, u čijem su sastavu i odredbe o maloletnicima. Ovim zakonom je, pored ostalog, propisano da lice koje nije navršilo 14 godina ne može biti subjekt prekršajne odgovornosti, kao i to da lice na ovom uzrastu koje se pojavljuje u prekršajnom postupku kao svedok, odnosno oštećeni, ne može biti suočeno sa počiniocem prekršaja;
- ▶ **Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja**⁶² kojim je prvi put zabranjeno fizičko nasilje i vređanje ličnosti dece u školi, a garantovano je i pravo učenika na zaštitu od diskriminacije i nasilja;
- ▶ **Zakon o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama**⁶³ kojim je propisano da lica mlađa od 16 godina mogu ući u objekte u kojima se održavaju sportske priredbe visokog rizika samo ako su u pratnji roditelja ili staratelja;
- ▶ **Strategija za razvoj sistema socijalne zaštite**⁶⁴ koja u okviru strateškog cilja Transformacija ustanova za socijalnu zaštitu dece, predviđa stvaranje uslova i podršku za zbrinjavanje dece u porodičnoj sredini (prirodnoj ili hraniteljskoj) umesto u institucijama;

U procesu evrointegracija, Srbija je otvorila poglavlje 23, koje obuhvata oblasti relevantne za zaštitu dece od nasilja. Kako bi efikasno ispunila obaveze u ovim oblastima, Vlada Republike Srbije izradila je akcioni plan koji definiše strateške prioritete Srbije u oblasti reforme pravosuđa i osnovnih prava. Akcioni plan predviđa izradu novog „Višegodišnjeg strateškog okvira za prevenciju i zaštitu dece od nasilja“ u 2017. godini i reviziju „mekih“ zakonskih propisa (Opšteg i posebnih protokola) koji definišu način odvijanja međusektorske saradnje između sistema na lokalnom nivou koja je neophodna za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja.

Nacionalni dijalog o nasilju nad decom, održan u aprilu 2015. godine uz podršku UNICEF-a, rezultirao je postignutim konzesusom nekoliko ministarstava — Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ministarstva zdravlja, Ministarstva pravde, Ministarstva prosvete, Ministarstva omladine i sporta — i partnerskih organizacija civilnog društva da se unapredi zaštita dece od nasilja. Svi akteri bili su saglasni da se mnogi relevantni podaci nalaze u različitim studijama, nastalim na osnovu istraživanja sprovedenih tokom godina, ali i da zvanične i druge baze podataka sadrže mnoštvo neistraženih podataka i informacija o nasilju nad decom. Bolje razumevanje pokretača i determinanti nasilja, kroz analizu takvih izvora podataka, može pomoći Srbiji da odredi prioritete prilikom oblikovanja svoje nove nacionalne strategije i akcionog plana za njeno sprovođenje. To je bila i osnova za pokretanje ovog istraživanja.

⁵⁹ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 85/2005, 88/2005-isp., 107/2005, 72/2009, 111/09, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

⁶⁰ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.

⁶¹ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 65/2013 i 13/2016.

⁶² Službeni glasnik Republike Srbije, broj 72/2009, 52/2011, 55/2013, 35/2015 — autentično tumačenje, 68/2015 i 62/2016.

⁶³ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 67/2003, 101/2005 — dr. zakon, 90/2007, 72/2009 — dr. zakon, 111/2009 i 104/2013 — dr. zakon.

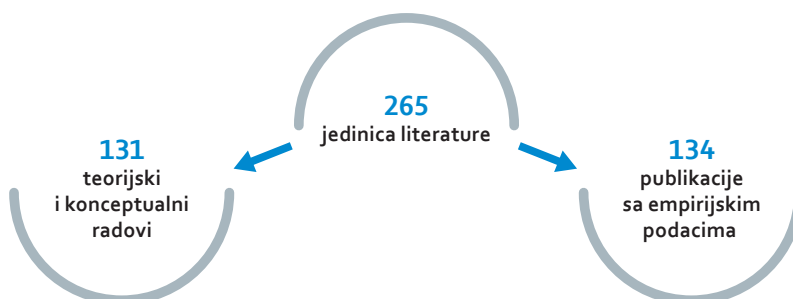
⁶⁴ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 108/2005.

DETERMINANTE I FAKTORI NASILJA PREMA DECI U SRBIJI

Tehničke informacije o pregledanoj literaturi

Analiza determinanti i faktora nasilja prema deci u Srbiji obuhvatila je 265 jedinica literature, uključujući 131 ne-empirijsku studiju (teorijski i konceptualni radovi) i 134 teksta koji sadrže empirijske podatke o nasilju nad decom, pri čemu neki sadrže i podatke o pojedinim oblicima intervencija. Više o tehničkim aspektima pregleda literature na kojem se temelje ovde izloženi nalazi može se pronaći u zasebnom izveštaju (UNICEF, 2016a), a na ovom mestu biće istaknuto samo nekoliko ključnih informacija.

Grafikon 2 VRSTE PUBLIKACIJA OBUHVACENIH PREGLEDOM LITERATURE

Od ukupnog broja pregledanih studija, 221 je bila isključivo posvećena fenomenu nasilja nad decom, dok je u preostalim studijama ono predstavljalo samo jednu od tema. U empirijskim studijama ciljna grupa analize često je definisana relativno precizno u smislu uzrasta, pola ili drugih karakteristika. Pregledom je ustanovljeno da je najmanje dostupne literature i saznanja o najmlađoj deci (0–5 godina), dok je najčešće obuhvaćena uzrasna grupa od 12–14 godina.

Literatura je raznolika i u smislu geografskog obuhvata. Veći broj studija se odnosi samo na Srbiju, ali se empirijski podaci nekada odnose na celu teritoriju/populaciju, nekada na regione, pojedinačne lokalne zajednice, dok se u manjem broju studija (21) Srbija pojavljuje kao jedna od zemalja u okviru regionalne ili međunarodne komparativne analize. Na osnovu uvida u ovaj aspekt literature, primetno je da su ruralne oblasti i naselja zapostavljena u odnosu na gradska.

U pogledu zastupljenosti različitih grupa dece koja su pod rizikom od nasilja, analiza je usmerena na: decu sa invaliditetom, decu iz manjinskih etničkih zajednica (posebno romske), decu koja žive i rade

na ulici, žrtve trgovine ljudima i decu iz migrantskih grupa (iz populacije izbeglica, interno raseljenih, povratnika, tražilaca azila).

Korpus literature obuhvatio je članke i druge publikacije koji su tematski pokrile različite oblike nasilja: fizičko, psihičko/emocionalno, seksualno, zanemarivanje, eksploataciju (seksualnu ili radnu), dečje brakove, kao i siromaštvo, diskriminaciju i socijalnu isključenost kao strukturne oblike nasilja. Ipak, najviše su zastupljene analize fizičkog nasilja (prisutno u 45% tekstova), psihičkog (u 41% tekstova), seksualnog (u 39% tekstova). Znatno manje su u analizi prisutni ostali oblici nasilja — zanemarivanje (u 11% tekstova), eksploatacija i strukturno nasilje (oba u po 3% tekstova) i dečji brakovi (u 2%). U pogledu okruženja u kojem se nasilje javlja, najviše su prisutne analize nasilja u školi (44%), zatim porodici (29%), a u znatno manjem obimu u široj zajednici (9%), digitalnom prostoru (6%) i institucijama socijalne zaštite dece (6%).

Broj empirijskih studija na osnovu nacionalno reprezentativnog uzorka je veoma ograničen (npr. UNICEF MICS, BECAN), tako da je teško uporediti zastupljenost različitih oblika nasilja u literaturi sa njihovom stvarnom rasprostranjenošću i učestalošću. Nacionalne studije pokazuju da je psihološko nasilje najučestaliji oblik nasilja, zatim fizičko, zanemarivanje i seksualno nasilje, dok je u literaturi primetna i jaka usmerenost na fizičko i seksualno nasilje.

U literaturi su u ulozi počinitelaca najčešće zastupljeni roditelji i vršnjaci (oba u po 33% tekstova), zatim drugi članovi porodice (6%), dok je 8% tekstova fokusirano isključivo na očeve kao počiniocce nasilja. U značajnom broju studija počinioci nisu u fokusu analize, odnosno nisu precizno identifikovani (15%), dok se ostali počinioci, poput detetu nepoznatih osoba, zatim zaposlenih u institucijama, javljaju u malom broju slučajeva. Takođe manji broj studija (3%) se bavi nasiljem nad decom kao strukturnim fenomenom (u skladu sa prethodno navedenom Galtungovom definicijom), gde su siromaštvo, nejednakost, socijalna isključenost, ili diskriminacija identifikovani kao „počinioci“ koji sprečavaju razvoj i dobrobit deteta.

Kao posledice koje nasilje nad decom može da ima, u okviru pregledane literature, najčešće se javljaju fizičke povrede i posledice psihološke i emocionalne prirode, poput osećaja nesigurnosti, nedostatka samopouzdanja. Pored posledica koje nastaju neposredno nakon izloženosti nekom obliku nasilja, u velikom broju slučajeva javljaju se i posledice koje mogu nastati kasnije (”odložene” posledice) i koje mogu potpuno ugroziti ukupni razvoj deteta.

Kvalitet studija je ocenjen prilikom pregleda literature na osnovu višedimenzionalnih kriterijuma.⁶⁵ Prema proceni, za 34% studija je ocenjeno da su najvišeg kvaliteta, za 46% da su prosečnog kvaliteta, dok je kvalitet ostalih bio ispod proseka. Utvrđeno je da su u 82% empirijskih studija etički principi poštovani i navedeni u studiji, dok su u ostalim studijama etički standardi bili nešto niži.

⁶⁵ Kriterijumi koji su uzeti u obzir prilikom ocene kvaliteta bili su da li su u studijama pomenuti ograničavajući faktori, da li sadrže poglavlje sa ključnim nalazima i poglavlje za diskusiju, da li su studije ocenjene od strane kolega i da li je jasno naveden izvor finansiranja ako dokument sadrži nalaze istraživanja. Poštovanje etičkih principa je uzeto u obzir prvenstveno u analizi dokumenata zasnovanih na empirijskom istraživanju, naročito onih koji se odnose na decu. U vezi s tim, uzeti su u obzir i sledeći kriterijumi: poštovanje privatnosti i integriteta ispitanika i korišćenje posebnih procedura da bi se obezbedio adekvatan etički pristup — npr. obaveza pribavljanja saglasnosti za istraživanje i dobrovoljnost učestvovanja u istraživanju.

Pregled determinanti i faktora zastupljenih u literaturi o nasilju prema deci

Kao što je već napomenuto u opisu metodologije, spisak determinanti i faktora bio je definisan ne samo na osnovu domaće literature, već i na osnovu međunarodne referentne literature. Razlog za to je bila namera da se počne od sveobuhvatnog „spiska“ determinanti i faktora koji su se pokazali kao značajni u međunarodnim razmerama i da se zatim uporedi koji od njih su prisutni u domaćoj literaturi. To bi trebalo da ukaže na nedostatke u istraživanju i da pomogne da se objasne determinante i faktori različitih oblika nasilja prema deci koji se javljaju u različitim okruženjima.

Sledeća tabela sadrži spisak determinanti i faktora koji utiču na nasilje prema deci na različitim nivoima: makro, mezo i mikro nivou. **Makro** nivo predstavlja društvo Srbije; **mezo** nivo predstavlja konkretan srednji nivo, koji može da bude:

- ▀ određeno geografsko/administrativno područje (region, lokalna zajednica ili mala grupa lokalnih zajednica); ili
- ▀ poseban deo sistema (obrazovanje, socijalna zaštita, zdravstvo, poseban mehanizam međusektorske saradnje) na nacionalnom ili podnacionalnom nivou.

Mikro nivo obuhvata vrlo male sisteme ili zajednice, kao što je porodica ili pojedinačna institucija. Pored ova tri sistemskih nivoa, postoji i četvrta grupa faktora koju čine individualni faktori, faktori ličnosti. To su godine starosti, pol, nacionalna pripadnost, invaliditet ili drugi vid ugroženosti, kao i druge karakteristike. Treba imati na umu da su ovi faktori odvojeni od sistemskih nivoa jer se ne smatraju „stvarnim“ faktorima, već karakteristikama koje su vezane za specifične rizike od nasilja.

Unutar svakog nivoa sistema, determinante i faktori se dele na sledeće vrste: **ekonomske, socijalne, institucionalne/organizacione i kulturne**. Na mikro nivou, ti faktori se javljaju u različitim oblicima kada se uporede dve mikro institucije: **porodica i rezidencijalne institucije** za brigu o deci. Na primer, ekonomski faktori se u porodici javljaju kao zaposlenje roditelja ili nosioca domaćinstva, životni standard, siromaštvo i materijalna deprivacija, a u instituciji se javljaju kao godišnji budžet, materijalna sredstva i slično. Imajući u vidu razlike između ovih dvaju mikro sistema, faktori su u analitičkom modelu prikazani odvojeno.

Prisustvo determinanti/faktora diferenciranih u ovom dvojakom procesu (nivo i vrsta) ocenjeno je sa stanovišta njihovog prisustva i značaja u literaturi o nasilju prema deci u različitim **kontekstima**. Rezultati su prikazani u Tabeli 3.

Najzad, važno je istaći da su granice između nivoa sistema često fluidne i neki faktori mogu da budu prisutni na više različitih nivoa sistema.

Tabela 3 IDENTIFIKACIJA ZASTUPLJENOSTI DETERMINANTI I FAKTORA ODREĐENOG TIPA U ANALIZI NASILJA NAD DECOM KOJE SE ODVIJA U RAZLIČITIM KONTEKSTIMA

Determinante i faktori		Kontekst u kojem se nasilje javlja				
		Porodica	Škola	Institucije	Digitalni prostor	Zajednica
SISTEMSKI FAKTORI						
MAKRO NIVO	Ekonomski: razvoj, (ne)zaposlenost, siromaštvo, ekonomska (ne)stabilnost, ekonomske nejednakosti					
	Socijalni: prisustvo i tipovi društvenih sukoba, rasprostranjenost kriminala, obrasci socijalne isključenosti, tipovi dominantnih rodni režima, regionalne nejednakosti, migracije					
	Institucionalni: postojanje zakona i efikasnost u njihovom sprovođenju, postojanje politika relevantnih za sprečavanje nasilja nad decom, gustina i kvalitet institucionalne infrastrukture za sprečavanje, suzbijanje nasilja nad decom i zaštitu dece					
	Kulturni: dominantne vrednosti i norme koje uređuju preferirane obrasce odnosa, društveni poredak, shvatanje društva, uređuju odnose (vrednosti i norme u vezi sa prihvatanjem tradicije ili modernosti, egalitarizma ili nejednakosti, patrijarhalnosti ili liberalizma, demokratskih ili autoritarnih obrazaca i sl.), a posebno norme i vrednosti koje uređuju rodne odnose, odnose između generacija, ili koje određuju toleranciju prema nasilju, diskriminaciju prema različitim grupama i sl.					
MEZO NIVO	Ekonomski: razvijenost lokalne zajednice, zaposlenost, siromaštvo, ekonomske nejednakosti, resursi (uključujući lokalni budžet ali i druge dostupne resurse) dostupni za sistem prevencije i zaštite — obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita					
	Socijalni: karakteristike loklanog stanovništva (demografske karakteristike i trendovi), lokalne specifičnosti socijalnog isključivanja, lokalne karakteristike društvenih sukoba, kriminaliteta, lokalni rodni režimi					
	Institucionalni: postojanje relevantnih lokalnih politika (za sprečavanje nasilja prema deci, za decu i omladinu i sl.), postojanje i efektivnost u implementaciji protokola za postupanje u slučajevima nasilja, programa prevencije, dostupnost i efektivnost opštih i specijalizovanih usluga podrške i zaštite, dostupnost stručnih kadrova, obučenos i kompetentnost kadrova (kompetencije stručnih lica da prepoznaju i izveste o nasilju, da deluju u pravcu prevencije, zaštite u slučajevima nasilja, u skladu sa svojim ulogama definisanim protokolima ili drugim normativnim aktima)					
	Kulturni: Stavovi prema disciplinovanju dece, prema rodni ulogama, prema deci iz ugroženih kategorija stanovništva, stavovi prema nasilju, preferirani modeli intervencije u suzbijanju nasilja i zaštiti dece.					

		PORODIČNI FAKTORI				
MIKRO NIVO	Ekonomski: zaposlenost roditelja, siromaštvo, materijalna deprivacija porodice					
	Socijalni: obrazovanje roditelja ili nosioca domaćinstva, tip naselja, dostupnost neformalnih mreža, disfunkcionalnost porodice, razvod, sukobi u porodici/domaćinstvu podrške, zloupotrebe alkohola ili narkotika, prisustvo teških bolesnika, osoba sa invaliditetom, osoba koje su učestvovala u ratovima 1990-ih, stilovi i prakse vaspitavanja					
	Kulturni: stavovi prema disciplinovanju dece, svest i otvorenost za prepoznavanje i rešavanje seksualnog nasilja, eksploatacije, itd.					
	INSTITUCIONALNI FAKTORI					
	Ekonomski: finansijski resursi i kapaciteti, materijalni resursi (npr. veličina prostorija, dostupnost higijenskim uslovima, prostor za ručavanje i život, broj osoba po prostoriji, itd.)					
	Socijalni: hijerarhija, ovlašćenja, odnosi među osobljem, između osoblja i korisnika, komunikacija sa roditeljima, saradnja sa drugim akterima u zajednici, olakšavanje uključivanja korisnika u zajednicu, druge usluge (npr. obrazovanje, socijalno učešće)					
	Organizacioni: kvalitet ljudskih resursa, delotvornost procedura, praćenje primene, ocena osoblja, kvalitet usluga zaštite, itd.					
	Kulturni: stavovi zaposlenih u pogledu grupe(a) korisnika (npr. diskriminacija, stereotipi, stigmatizacija), stavovi prema nasilju, rodno zasnovanim normama i vrednosti koje usmeravaju odnose sa muškim i ženskim korisnicima, specifična „institucionalna kultura“					
	LIČNOST					
	Starost					
Pol						
Ugroženost						
Karakteristike ličnosti						

Legenda

- Faktori koji su zastupljeni i istaknuti u literaturi
- Faktori koji su slabo zastupljeni u literaturi
- Faktori koji nisu zastupljeni

Determinante i faktori na makro nivou

Ekonomski i socijalni

Širi socio-ekonomski uslovi često nisu pomenuti niti elaborirani u literaturi o nasilju prema deci, usled čega se stiče utisak da sam fenomen nasilja, njegovi mehanizmi, dinamika i druge karakteristike nisu dovoljno kontekstualizovani, odnosno sagledani u sklopu širih društvenih okolnosti. Pregled literature ukazao je da se pažnja češće usmerava na šire kulturne nego društveno-ekonomske uslove. Međutim, mogu se uočiti varijacije u literaturi koja se bavi nasiljem u različitim kontekstima. Uopšteno, primetili smo da istraživanje o nasilju u školama pruža više holistički uvid i daje sveobuhvatniju sliku determinanti nasilja, uključujući makro socio-ekonomske uslove, u odnosu na istraživanja usmerena na nasilje prema deci u drugim kontekstima. Naročito istraživanja o nasilju u digitalnom prostoru i institucijama za smeštaj i brigu dece imaju vidljivu tendenciju da zanemare socio-ekonomske determinante.

Potrebno je napomenuti da u Srbiji postoji dosta istraživanja o različitim oblicima strukturnog nasilja prema deci. Ona obuhvataju studije o siromaštvu i materijalnoj deprivaciji dece (UNICEF, 2004; UNICEF, 2015), socijalnoj isključenosti i neadekvatnoj dostupnosti resursa (npr. stanovanje) i socijalnih usluga (obrazovanje, zdravstvena zaštita, vannastavne aktivnosti, itd.) (SeConS, UNICEF, 2012) — posebno među decom iz ruralnih područja, manjinama (romska deca) (UNICEF, 2011; UNICEF, 2015) i migrantskom populacijom (izbeglice i interno raseljena lica) (Galonja, Moraca et al, 2013). Međutim, ovakva istraživanja smeštena su u bitno drugačiji konceptualni okvir i najčešće se ne smatraju korpusom saznanja o nasilju nad decom.

U literaturi koja se smatra glavnim korpusom literature o nasilju prema deci retko se analiziraju navedene socio-ekonomske determinante na makro nivou. Determinante koje su uzete u obzir u studijama o nasilju prema deci u različitim kontekstima uključuju:

- ▮ efekte ekonomskog razvoja;
- ▮ efekte rata i socijalnih konflikata;
- ▮ efekti regionalnih razlika definisanih prema stepenu urbanizacije;
- ▮ efekte višedimenzionalne socijalne isključenosti.

Ako se ekonomski faktori na makro nivou uopšte i pominju u literaturi, obrađeni su vrlo uopšteno. Primera radi, u jednom članku o dečjim brakovima romskih devojčica u Srbiji se samo spominje da je u jednoj međunarodnoj studiji utvrđeno da je ova praksa češća u zemljama s niskim i srednjim dohotkom (Hotchkiss et al., 2016). Širi društveni faktori su vrlo retko među glavnim pitanjima na koja se studija fokusira, kao što se slučaj sa studijom koja se bavi novim pristupom u podsticanju rezilijentnosti kod dece na koju je uticao rat na Kosovu (Gerber et al., 2014).

Uticao razlika među regionima, definisanih prema stepenu urbanizacije (Stanojević, 2015) retko se analizira i opisuje, i to najčešće u studijama o nasilju prema deci u školi i porodici. Na primer, u studijama o nasilju u školi utvrđeno je da se vršnjačko nasilje češće dešava u urbanim nego u ruralnim sredinama (Đurišić, 2015b). Prema nalazima studije MICS, nema značajnijih razlika u prevalenci nasilja prema

deci u porodicama u urbanim i ruralnim područjima. Međutim, među regionima se uočavaju značajne razlike u pogledu prevalencije nasilnih metoda disciplinovanja. Naime, prevalencija nasilnih metoda disciplinovanja je niža u Beogradu nego u ostalim regionima Srbije (UNICEF, 2015).

Istraživanja naročito ističu višedimenzionalnu socijalnu isključenost dece pripadnika romske populacije, što se smatra jednom od glavnih determinanti zanemarivanja razvojnih potencijala dece. Život u divljim naseljima, materijalna deprivacija usled siromaštva i diskriminacija u vidu isključenosti iz predškolskog obrazovnog sistema smatraju se važnim determinantama zanemarivanja dece u ovoj grupi stanovništva (UNICEF, 2015).

Institucionalni/organizacioni

Institucionalni faktori na makro nivou često nisu pomenuti niti elaborirani u literaturi o nasilju prema deci u različitim okruženjima. Institucionalne determinante na makro nivou obuhvataju glavne zakone i politike (npr. Zakon o porodici, Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja), kao i ključne institucionalne mehanizme na nacionalnom nivou (npr. Savet za prava deteta). Ukoliko su ove determinante i pomenute, uglavnom je to učinjeno da bi se opisao relevantan kontekst određenog istraživanja, a ne da se pruži objašnjenje determinanti nasilja prema deci. Institucionalni faktori na makro nivou neznatno više su prisutni u istraživanjima nasilja prema deci u školama i institucijama za smeštaj i brigu dece. Uzimajući u obzir svu pregledanu literaturu, uočili smo da su institucionalni faktori obuhvaćeni analizom i diskusijom češći na mezo nego na makro nivou.

Kulturni

Kulturne determinante i faktori su u analizi nasilja prema deci u različitim okruženjima prisutniji od ostalih determinanti na makro nivou (socio-ekonomskih i institucionalnih). Ne samo da se kulturni faktori češće predstavljaju i da se o njima češće raspravlja, već su — za razliku od socio-ekonomskih faktora koji se često koriste za opisivanje konteksta — kulturni faktori u većoj meri povezani sa nasiljem prema deci.

Glavne kulturne determinante na makro nivou na koje se nailazi u literaturi su:

- ▀ visoka tolerancija na nasilje kao posledica ratova, krize i socijalnih nemira, uključujući i ulogu medija u „normalizaciji“ nasilja;
- ▀ diskriminatorni stavovi prema manjinama, posebno deci iz romske populacije; i
- ▀ norme, vrednosti i stavovi vezani za rodne uloge i odnose.

Kulturni faktori u široj zajednici se smatraju posebno važnima u analizi nasilja prema deci u školama, a nešto manje u proučavanju nasilja prema deci u porodici, u zajednici i u digitalnom prostoru, a potpuno su izostavljeni iz istraživanja nasilja prema deci u rezidencijalnim institucijama za brigu o deci.

Istraživanja koja su u središte pažnje postavila nasilje u školskom kontekstu uočavaju da se pod uticajem šire društvene kulture obeležene visokom tolerancijom na nasilje koja je posledica ratnih dešavanja,

kriza i društvenih nemira, stvara i osobena kultura nasilja u školi, koja predstavlja deo te zajednice (Popadić, 2009). Uloga medija u „normalizaciji“ nasilja, zbog toga što se sadržaji nasilja emituju bez kritičke obrade, ocenjeni su kao faktori koji doprinose agresivnosti dece i mladih u kraćem i dužem vremenskom periodu.

Diskriminatorni stavovi, posebno prema deci iz romske populacije i deci sa invaliditetom, takođe su naglašeni kao glavni faktori nasilja u školama. Diskriminatorni stavovi i ponašanje ojačavaju stereotipe i predrasude protiv dece iz ovih grupa i vode ka stigmatizaciji i socijalnom isključivanju (Janjić i Beker, 2016).

Rodni stereotipi i norme i vrednosti povezane sa shvatanjem rodni uloga i odnosa prepoznati su kao važne determinante rodno zasnovanog nasilja u školama (Duhaček 2014, Grujić, 2015), kao i u pojedinim istraživanjima o rodno zasnovanom nasilju u porodici čije žrtve bivaju i deca (Ignjatović, 2015).

4

Determinante i faktori na mezo nivou

Ekonomski i društveni

Ekonomske i društvene determinante/faktori su na mezo nivou još više zanemareni nego na makro nivou. Međutim, postoji nekoliko izuzetaka. Studije o nasilju nad romskom decom, posebno one koje se bave decom koja žive u romskim naseljima, obično uzimaju u obzir šire ekonomske i društvene determinante koje utiču na kvalitet života u ovoj vrsti naselja i socijalnu isključenost dece koja u njima žive (Janevic et al., 2010).

Zanimljivo je da čak i studije koje se fokusiraju na određeni region ili lokalnu zajednicu najčešće ne posvećuju pažnju konkretnim ekonomskim i društvenim uslovima u toj zajednici (mezo nivo), već se u obrazloženju služe širim društveno-ekonomskim determinantama. Jedan od primera za to je studija koja je analizirala trendove u ubistvima dece i zaključila da ne postoje veze između političkih, socijalnih i ekonomskih nemira u Srbiji tokom devedesetih godina i ubistava dece. Međutim, specifični faktori vezani za region Beograda, na koji je studija bila fokusirana, nisu uzeti u obzir niti analizirani (Baralić et al., 2010). Isto tako, u jednom istraživanju o deci koja žive i rade na ulici u Novom Sadu, prilikom analize nisu uopšte uzeti u obzir socijalni ili ekonomski uslovi karakteristični za taj grad (Stojadinović et al., 2015).

Institucionalni/organizacioni

U institucionalne i organizacione determinante spadaju propisi, procedure, mehanizmi za sprovođenje zakona i politika i njihovo praćenje i evaluaciju, protokoli i materijalni i ljudski resursi (kvalitet kompetencija stručnih lica itd.). Institucionalne determinante ne treba mešati s institucijama. Kao primer možemo da navedemo programe obuke koji povećavaju kompetencije i kapacitete stručnih lica u sistemu socijalne zaštite kao jedan od faktora prevencije i zaštite dece od nasilja. To je faktor na mezo nivou koji može da bude povezan s nasiljem u porodici (stručnim licima u centrima za socijalni rad se omogućava da pružaju bolju zaštitu), školama (izgradnja kapaciteta nastavnog osoblja) ili mreži

rezidencijalnih ustanova za zaštitu dece bez roditeljskog staranja (povećanje osetljivosti osoblja i definisanje nenasilnih standarda komunikacije s korisnicima).

Međutim, činjenica je da su u pregledanoj literaturi institucionalni faktori najčešće prisutni u studijama koje se bave nasiljem prema deci u ustanovama za smeštaj dece, a manje u istraživanjima o nasilju u školi, porodici i zajednici.

Među institucionalne faktore na mezo nivou na koje se nailazi u literaturi spadaju:

- ▀ zakonodavstvo i politike vezane za smeštaj dece u rezidencijalne ustanove, zbrinjavanje u ustanovama i proces deinstitutionalizacije;
- ▀ mehanizmi za prepoznavanje slučajeva nasilja i upućivanja na postupanje, opšti i posebni protokoli i koordinacija institucija;
- ▀ instrumenti vezani za zaštitu dece svedoka nasilja u porodici u sudskim postupcima;
- ▀ kapaciteti stručnih lica u sistemu zaštite za prepoznavanje i rešavanje slučajeva nasilja;
- ▀ mehanizmi zaštite koji su specifični za škole i druge ustanove u obrazovnom sistemu;
- ▀ neefikasnost centara za socijalni rad u rešavanju problema nasilja u porodici i drugim kontekstima;
- ▀ nepostojanje informacionog sistema za praćenje nasilja, naročito digitalnog nasilja, seksualnog nasilja i dečje pornografije; i
- ▀ neadekvatnost institucionalnih mehanizama za zaštitu dece koja žive i rade na ulici.

Pre svega se ukazuje na uticaj zakonodavstva i politika koje upravljaju procesima smeštanja dece u institucije (Pinheiro, 2006), odnosno koje upravljaju procesima deinstitutionalizacije. Slab sistem podrške porodicama je takođe prepoznat kao važna determinanta koja utiče na izloženost dece nasilju (Žegarac, 2014; Kovačević, 2005; Aleksić, 2015; Išpanović-Radojković et al., 2012; Srna, 2001). Neke studije posebno ističu da je jedna od osnovnih manjkavosti u reformi sistema zaštite dece isključivo usmerenje na razvoj hraniteljskog smeštaja i deinstitutionalizaciju, bez davanja prioriteta uslugama podrške porodici i uslugama koje sprečavaju izmeštanje dece iz porodice. Istaknuto je da još uvek nedostaje veza između različitih usluga i mera pomoći i zaštite koje stoje na raspolaganju deci i porodicama u Republici Srbiji (Žegarac, 2014).

Istraživanje i analiza sudske prakse pokazuje da su deca relativno retko prepoznata kao žrtve nasilja u porodici, što dovodi do malog broja evidentiranih sudskih postupaka za njihovu zaštitu. Tako je istraživanje koje je obuhvatilo 606 tužilačkih i sudskih predmeta pokazalo da su maloletna lica prepoznata kao direktne žrtve nasilja u porodici u samo 47 predmeta (7,8%). Od ukupnog broja počinitelaca koji su imali maloletnu decu (252), ona su samo u 12,7% slučajeva prepoznata kao direktne žrtve nasilja. Od ukupno 695 direktnih žrtava krivičnog dela nasilja u porodici, bilo je 59 maloletnih lica (8,5%) (Macanović, 2012).

Deo literature se bavi efektima neefikasnih instrumenata za koordinaciju, identifikaciju i postupanje u slučajevima nasilja. Neki tekstovi ukazuju sasvim jasno da nedostaje standardizovan i međusobno usklađen sistem identifikovanja, registrovanja, kao i izveštavanja o zlostavljanju i zanemarivanju dece među različitim pružaocima usluga (SeConS i UNICEF, 2012; Išpanović-Radojković et al., 2012).

Institucionalni i organizacioni faktori istaknuti su i u istraživanjima o nasilju u školama, kao i u istraživanjima o nasilju u digitalnom prostoru. Veličina škole, nedovoljni kapaciteti nastavnika i drugog školskog osoblja za prepoznavanje i rešavanje slučajeva nasilja i nepostojanje standardizovanih procedura i mehanizama percipirani su kao faktori koji doprinose visokoj rasprostranjenosti nasilja u školama (Popadić, Plut et al, 2014).

Neefektivnost centara za socijalni rad i škola u otkrivanju dece pod rizikom od eksploatacije i reagovanja u takvim situacijama, istaknuti su kao važni institucionalni faktori koji utiču na neuspeh sprečavanja i suzbijanja radne i seksualne eksploatacije dece ali i drugih oblika zlostavljanja (Kuzmanović et al, 2013; Jovanović et al, 2009). Neadekvatnost institucionalnih mehanizama posebno je istaknuta u kontekstu dece koja žive i rade na ulici, a istraživanja ukazuju da se ne radi samo o neodgovarajućim kapacitetima pojedinačnih institucija, već i neodgovarajućoj međusektorskoj saradnji različitih delova sistema zaštite (Stevanović i Golić, 2012).

Neinformisanost o rizicima u digitalnom prostoru, nedovoljno obučena stručna lica iz sistema zaštite, nerazvijen sistem zaštite dece od eksploatacije u pornografiji, nerazvijen informacioni sistem za otkrivanje i praćenje ove pojave, istaknuti su kao neki od važnih institucionalnih faktora nasilja nad decom u ovom kontekstu (Tanjević, 2012).

Kulturni

Kulturne determinante i faktori vezani za nasilje prema deci na mezo nivou obuhvataju pre svega specifične skupove normi, vrednosti i stavova koji se odnose na prakse vaspitanja dece i legitimne oblike disciplinovanja dece, kao i norme, vrednosti i stavove vezane za specifične oblike nasilja ili specifične kontekste u kojima se nasilje ispoljava.

Uopšteno, u literaturi o nasilju prema deci navode se tri skupa faktora (normi, vrednosti i stavova) na mezo nivou:

- ▀ stavovi o nasilju prema deci, legitimnosti nasilnih metoda disciplinovanja i metoda vaspitavanja;
- ▀ svest i stavovi vezani za seksualno nasilje i eksploataciju; i
- ▀ norme i vrednosti koje stvaraju specifičnu institucionalnu kulturu, npr. „školska kultura/atmosfera“ u odnosu na nasilje.

Opšti stavovi o nasilju nad decom, metodama disciplinovanja i vaspitavanja dece, uključujući i shvatanja stručnjaka, poruke medija, kao i stavove najšire javnosti, utiču na razmere i karakteristike nasilja nad decom u društvu. Većina stručnjaka u Srbiji (sudeći prema pregledanoj literaturi) smatra da je telesno kažnjavanje dece teška povreda dečjih prava i zahtevaju potpunu zabranu telesnog kažnjavanja dece (Stevanović, Srna, 2010, Marković, 2014). Oni ističu glavnu ulogu stručnjaka u rešavanju pitanja telesnog kažnjavanja dece. Međutim, postoje i stručnjaci koji smatraju da je razumno telesno kažnjavanje pravo roditelja, te da ono ne treba da bude izjednačeno sa fizičkim nasiljem i zlostavljanjem jer je deo vaspitnih metoda (Milivojević, 2011).

Svest o nasilju, sposobnost prepoznavanja nasilja, informisanost o rizicima izloženosti nasilju, kao i upoznatost sa sistemom zaštite, važni su faktori na koje se ukazuje u istraživanjima o nasilju nad decom u digitalnom (Tanjević, 2012) i konvencionalnom prostoru.

Tako se pokazalo da su stavovi o seksualnom zlostavljanju značajna determinanta rasprostranjenosti i karakteristika seksualnog nasilja. Analize javnog mnjenja u Srbiji ukazuju na nizak nivo svesti o ovom problemu u opštoj javnosti, ali i među stručnjacima i studentima, kao i stručnim osobljem koje radi sa decom sa teškoćama u razvoju (Petković, Đorđević et al, 2010). Niska svest o rizicima od seksualne eksploatacije i trgovine decom takođe je istaknuta kao značajan faktor koji povećava rizike od ovih oblika nasilja nad decom (ASTRA, 2012).

Kulturno i institucionalno okruženje koje je formirano na nivou pojedinačne škole (i kao vrsta institucije na mezo nivou i kao pojedinačna institucija na mikro nivou) presudno utiče na ispoljavanje nasilja. Istraživači ukazuju da se u školama u kojima preovladava kultura netolerisanja nasilja, a dostupni su i programi za rad sa decom sklonom nasilju, poput upravljanja besom, učenja društvenih veština, veština upravljanja konfliktima, slučajevi nasilja i počinioци nasilja javljaju kao izolovani incidenti, a ne preovlađujući ili rasprostranjen model odnosa. U školama u kojima je agresivnost u odnosima prihvaćena i tolerisana, čak i kada postoje isti ili slični programi rada sa potencijalnim ili stvarnim počinioциma, oni nisu efektivni, a nasilje je prisutnije (Popadić, 2007).

Determinante i faktori na mikro nivou

Na mikro nivou postoje dva jasno odvojena skupa determinanti/faktora koji se međusobno razlikuju prema različitoj prirodi mikro-sistema — porodice i institucija. Porodica je intimna mikro-zajednica, a institucije (bilo da su javne ili privatne) jesu okruženja koja su po svojoj prirodi javna, i odnosi među akterima su određeni formalnim (i neformalnim) institucionalnim pravilima. Iz tog razloga se posmatraju odvojeno.

Porodica

Porodični faktori identifikovani u istraživanjima o nasilju prema deci obuhvataju nekoliko skupova i na mezo i na mikro nivou: ekonomske, socijalne, institucionalne/organizacione i kulturne.

Ekonomske faktori u literaturi uglavnom obuhvataju zaposlenje roditelja ili nosioca domaćinstva, životni standard, materijalnu deprivaciju i siromaštvo. Nezaposlenost i siromaštvo povezani su sa većim rizicima od fizičkog zlostavljanja u porodici (Žegarac i Brkić, 1998), kao i sa rizicima od eksploatacije dečjeg rada (Vujović et al., 2006; Kuzmanović et al., 2013; Jovanović et al., 2009). Materijalna deprivacija i siromaštvo porodica koje žive u romskim naseljima predstavljaju povoljno tlo za zanemarivanje dece, pošto roditeljima nedostaju sredstva neophodna da zadovolje potrebe i rani razvoj deteta (UNICEF, 2015).

Socijalni porodični faktori obuhvataju stepen obrazovanosti roditelja ili nosioca domaćinstva, tip naselja, dostupnost neformalnih društvenih mreža, disfunkcionalnost porodice, razvod, sukobi u porodici/domaćinstvu, zlopotrebe alkohola ili narkotika, prisustvo teških bolesnika, osoba sa invaliditetom, osoba koje su učestvovala u ratovima 1990-ih, kao i stilove i prakse vaspitanja.

Pregled literature potvrđuje vezu između alkoholizma i nasilja nad decom u porodici i smatra se jednim od ključnih faktora nasilja prema deci. Alkoholizam eksponencijalno povećava rizik od sukoba u porodici, disfunkcionalnost u porodici, fizičko nasilje prema ženama i deci, kao i rizik od drugih oblika nasilja (Žegarac i Brkić, 1998; Vujović et al., 2006; Čupić, Martić i Jovančić, 2011). Jedno starije, ali sveobuhvatno istraživanje pokazalo je da su porodične svađe znatno češće u alkoholičarskim (25%) nego u nealkoholičarskim porodicama (4,6%). U porodicama u kojima je prisutan alkoholizam, česte tuče među roditeljima se javljaju u 9,4%, a povremeno u 28,1% slučajeva. Fizičko nasilje se naročito često javlja ukoliko roditelj alkoholičar pokazuje sklonost ka agresivnom ponašanju u pijanom stanju. U ispitivanim porodicama tzv. „agresivnih alkoholičara“ fizičko nasilje u porodici je bilo prisutno u 76,9% slučajeva, za razliku od tzv. „mirnih alkoholičara“ gde su tuče među roditeljima bile prisutne samo u 12,3% slučajeva (Žegarac i Brkić, 1998).

Pored alkoholizma, istraživanja koja su sprovedena u Specijalnoj bolnici za bolesti zavisnosti u Beogradu ispitivala su vezu između konzumiranja psihoaktivnih supstanci (droga) i nasilja u porodici. Osim pomenutih, različiti drugi oblici disfunkcionalnosti i problema u porodici, posebno prostitucija, zlopotreba droga, disfunkcionalni odnosi, povezani su sa većim rizicima od nasilja prema deci u okviru porodice (Vujović, Dejanović et al, 2006). Nasilje prema ženama u porodici je takođe jedan od najznačajnijih porodičnih faktora nasilja koje deca doživljavaju.

Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji pokazalo je da je polovina žena bila izložena nekom obliku nasilja u porodici nakon svoje 15. godine života (Babović, Ginić, Vuković, 2010). Nasilje prema ženama u porodici, takođe predstavlja jedan od najznačajnijih porodičnih faktora nasilja koje deca doživljavaju, bilo da mu svedoče (u 76,5% slučajeva) ili da su i sama direktne žrtve tog nasilja (u 45,9% slučajeva) (Ignjatović, 2013).

Niska obrazovna postignuća roditelja takođe su povezana sa češćom primenom fizičkog kažnjavanja dece. Prema nalazima MICS istraživanja, telesno kažnjavanje dece je dvostruko češće u porodicama u kojima roditelji imaju nisko obrazovanje (UNICEF, 2014). Osim toga, ovo istraživanje je ukazalo da poseban uticaj na fizičko kažnjavanje dece ima obrazovanje majke, pri čemu rizik da će dete biti fizički kažnjavano značajno se smanjuje ukoliko majka ima bar srednje obrazovanje (UNICEF, 2015).

Struktura porodice je takođe povezana sa rizikom od nasilja. Deca iz jednoroditeljskih porodica više su izložena nasilju u porodici (Žegarac, 2014), a u proširenim porodicama rizici od nasilja su manji nego u ostalim tipovima porodica (UNICEF, 2015a). Istraživanja jednoroditeljskih porodica ukazuju da se ove porodice suočavaju sa nizom teškoća, poput siromaštva i materijalne deprivacije, deprivacije u stanovanju, frustracija i stresa izazvanih promenom porodične strukture u slučaju razvoda ili smrti jednog od roditelja, osude i prezira okoline, opterećenosti usled teškoća da se usklade roditeljske i profesionalne uloge, usled nemogućnosti da se odgovornosti podele sa drugim roditeljem i dr. (Tomanović, Ljubičić i Stanojević, 2014).

Nerazvijenost neformalnih (porodičnih, rodbinskih, prijateljskih) mreža podrške, posebno u stresnim situacijama kada su porodice suočene sa posebnim teškoćama (npr. razvod, smrt člana i sl.), višegodišnje oslanjanje na podršku službi socijalne zaštite, takođe su povezani sa većim rizicima od nasilja prema deci u porodici (Žegarac, 2004).

Kulturni faktori su uglavnom zastupljeni u obliku normi i stavova o praksama vaspitavanja dece. Prema dostupnim istraživanjima, pokazalo se da su stavovi roditelja prema telesnom kažnjavanju od izrazitog značaja za rasprostranjenost ovakvih praksi u porodicama. Nalazi MICS istraživanja ukazali su na ovu povezanost, jer su deca čiji roditelji odobravaju ove metode i više izložena telesnom kažnjavanju (UNICEF, 2015). Međutim, međunarodne studije u kojima se Srbija našla u uzorku zemalja pokazuju da je zastupljenost ovakvih stavova među roditeljima u Srbiji relativno niska u poređenju sa drugim zemljama (Akmatov, 2011).

Porodični faktori analizirani u drugim kontekstima

Porodični faktori su u najvećem broju slučajeva analizirani u kontekstu nasilja prema deci u porodici, a znatno manje u drugim kontekstima, uprkos njihovom značaju. Prema istraživanjima, ponekad isti faktori u drugim kontekstima imaju drugačiji uticaj. To je na primer slučaj sa tipom porodične strukture. Kao što je prethodno navedeno, istraživanja o nasilju prema deci u porodici pokazuju da su deca koja žive u proširenim porodicama manje izložena nasilju nego deca iz manjih porodica, a posebno jednoroditeljskih porodica (Đurišić, 2015b). Pored toga istaknuti su i drugi porodični faktori poput nasilja u porodici kome deca prisustvuju, kao i nasilne metode disciplinovanja kojima su izložena. Pojedina istraživanja su pronašla da su deca izložena direktnim nasilnim metodama disciplinovanja ili hladnim, strogim vaspitnim stilovima više sklona direktnom nasilju, dok su deca izložena indirektnom nasilju više sklona manipulativnim i relacionim oblicima zlostavljanja svojih vršnjaka (Nedimović, Bureau, 2011). U istraživanju nasilja u porodici koje je sproveo Autonomni ženski centar, majke su izvestile da deca koja su svedočila nasilju ispoljavaju i nasilno ponašanje prema vršnjacima u 13,5% slučajeva (Ignjatović, 2013).

Institucije

Na mikro nivou, institucionalni faktori su obično vezani za pojedinačnu instituciju ili malu grupu međusobno povezanih institucija. To na primer nalazimo u studijama koje se odnose na pojedinačnu rezidencijalnu ustanovu za zaštitu dece bez roditeljskog staranja, manji broj ustanova za zaštitu dece sa intelektualnim poteškoćama, pojedinačne škole, pojedinačne službe podrške itd.

Ekonomski faktori obuhvataju materijalna sredstva u institucijama, finansijska sredstva i budžete institucija. **Socijalni** faktori obuhvataju hijerarhiju, ovlašćenja, odnose među osobljem, odnose između osoblja i korisnika, komunikaciju s roditeljima, saradnju sa drugim interesnim grupama u zajednici, olakšavanje uključivanja korisnika u zajednicu i druge usluge (npr. obrazovanje, društvena participacija). Ovi faktori se češće analiziraju u istraživanju rezidencijalnih ustanova, a ređe u istraživanjima o školama.

Najčešći institucionalni faktori su nedovoljni kapaciteti zbog kojih se deca smeštaju zajedno sa odraslima ili različiti uzrasti dece zajedno, nedovoljni ljudski kapaciteti u smislu neodgovarajućeg

broja stručnog osoblja prema broju smeštene dece, ali i neadekvatnih kvalifikacija i veština zaposlenog osoblja, nedovoljno razvijene svesti i osetljivosti na različite oblike nasilja. Kao ne manje značajni istaknuti su i nepovoljni fizički uslovi u institucijama u pogledu higijene, smeštaja, ishrane, kao i zadovoljenja potreba višeg reda (edukativni, socijalni, rekreativni, sadržaji i sl.), zbog čega su deca u ovim institucijama deprivirana, odnosno njihove važne razvojne i egzistencijalne potrebe su teško zanemarene. Pored navedenog, kao važni institucionalni faktor navodi se i nedostatak mehanizama žalbe unutar institucija, kao i mehanizama praćenja, inspekcije i nadzora (Išpanović, Radojković, Murko, 2010).

Kulturni faktori na mikro institucionalnom nivou su prisutni samo u istraživanjima nasilja prema deci u školama, a zanemareni u istraživanjima o drugim institucijama. Istraživanja o nasilju u školi ukazuju da kulturne determinante, poput atmosfere u školi, grupnih normi, načina na koji učenici i nastavnici percipiraju nasilje kao i strategije da se sa njim izađe na kraj, značajnije nego individualne karakteristike deteta, bez obzira da li se nalazi u ulozi počinioca ili žrtve (Popadić, 2007; Despotović, Stanarević, Veselinović, 2008, Đorić, 2009).

Karakteristike ličnosti

Nalazi pokazuju da je izloženost nasilju povezana sa određenim karakteristikama deteta, poput pola, uzrasta, invaliditeta ili nekog drugog oblika ranjivosti. Međutim, ovi faktori nisu sami po sebi faktori nasilja. Ako su devojčice (ili dečaci) više izloženi nasilju u porodici to nije zbog toga što su one devojčice (ili dečaci), već zbog činjenice da kulturne norme koje definišu legitimne ili poželjne metode vaspitavanja ili disciplinovanja dece određuju rodne obrasce nasilja. Ili, u drugom slučaju, ako su deca sa invaliditetom više izložena nasilju u školi, to nije zbog toga što ona imaju neki oblik invaliditeta, već zbog toga što u maloj zajednici preovlađuju diskriminatorne norme i vrednosti, ili zbog toga što su institucionalni mehanizmi slabi u sprečavanju i sankcionisanju nasilja.

Različita istraživanja pokazuju razlike u rizicima od izloženosti nasilju na osnovu pola i uzrasta. Zbog razlika u metodologijama i uzorcima, nalazi o izloženosti dece nasilju u porodici u zavisnosti od pola i uzrasta nisu jednoznačni. Fizičko nasilje se češće primenjuje kao metod disciplinovanja među manjom decom (uzrasta od 1–4 godine) nego kod starije dece (uzrasta od 5–14 godina). Prema nacionalnim studijama (MICS i BECAN) ne postoje značajne razlike u izloženosti dečaka i devojčica fizičkom nasilju, dok druga istraživanja (npr. Koalicija mladih, 2008) pronalaze da su dečaci češće izloženi fizičkom nasilju nego devojčice (28% prema 9%). U BECAN istraživanju pokazalo se da su devojčice češće izložene drugim oblicima nasilja — psihičkom, seksualnom i zanemarivanju (Hanak et al. 2013). Istraživanja o nasilju u školama pokazala su da su dečaci češće nego devojčice počinioci ali i žrtve nasilja. Istraživanja i analiza sudske prakse pokazuju da je među decom mlađom od 14 godina broj dečaka i devojčica koje su žrtve nasilja skoro isti, dok u uzrastu između 14 i 18 godina, broj devojčica žrtvi nasilja je duplo veći (Macanović, 2012).

BECAN studija je takođe pokazala da je sa starošću povezana rasprostranjenost i učestalost seksualnog nasilja, pa su starije devojčice i dečaci češće izloženi ovakvom obliku nasilja u školama. Studija je ukazala i na značaj pola kod ovog tipa nasilja, jer je ono češće usmereno prema devojčicama

nego dečacima, što empirijski potvrđuje rodnu zasnovanost vršnjačkog nasilja u školama (Hanak et al. 2013).

Nekoliko studija je ukazalo na povezanost invaliditeta ili teškoća u razvoju kod dece sa većim rizikom od izloženosti nasilju u školi, institucijama i široj zajednici. Zbog toga što su ova deca često isključena, izolovana, ili teže ostvaruju komunikaciju, bivaju i lakše mete nasilnika (Golić, Ružić, 2016). Pojedini autori ukazuju i na to da su neki oblici teškoća u razvoju, pre svega mentalnom, povezani i sa ispadima fizički i verbalno agresivnog ponašanja, izliva besa, usled čega mogu postati i mete nasilja (Đurišić, 2015). Istraživanja o nasilju nad decom smeštenom u institucije ukazuju da deca sa invaliditetom dolaze u ove institucije već značajno zanemarena, zbog čega ne poseduju veštine komuniciranja, a u kontekstu niske opremljenosti ljudskim resursima — malobrojnog i nedovoljno osposobljenog osoblja da sa ovakvom decom uspostavi adekvatnu komunikaciju — ona bivaju izložena različitim oblicima nasilja i zanemarivanja (Išpanović, Radojković i Murko, 2010).

Pojedina istraživanja ukazala su na značaj socijalnih i kognitivnih sposobnosti u odnosu na izloženost rizicima od nasilja (Popadić, 2007; Dedaj, Joković, 2014). Karakteristike ličnosti kao što su neurotičnost, agresivnost, nizak nivo odgovornosti i introvertnost istaknute su kao faktori vršnjačkog nasilja (Čolović et al., 2014).

INTERVENCIJE ZA SPREČAVANJE I SUZBIJANJE NASILJA PREMA DECI I ZAŠTITU DECE OD NASILJA

5

INTERVENCIJE ZA SPREČAVANJE
I SUZBIJANJE NASILJA PREMA DECI
I ZAŠTITU DECE OD NASILJA

Osnovni strateški cilj Nacionalne strategije za prevenciju i zaštitu dece od nasilja koji je usmeravao intervencije u ovoj oblasti u periodu od 2009. do 2015. godine bio je da se uspostavi nacionalni sistem prevencije i zaštite dece od svih oblika nasilja, zanemarivanja i eksploatacije. Prema zamisli inicijatora politike, ovaj cilj je trebalo da se ostvari preko nekoliko specifičnih ciljeva: (1) da se osigura posvećenost, spremnost i odgovornost donosilaca politika na nacionalnom nivou u procesu uspostavljanja i sprovođenja politika prevencije i zaštite dece od nasilja; (2) da se uspostavi sveobuhvatni nacionalni zakonski okvir za zaštitu dece od zlostavljanja, zanemarivanja i eksploatacije; (3) da se razviju efikasne multisektorske i multidisciplinarnе mreže za prevenciju i zaštitu dece od nasilja; (4) da se razviju agencije i usluge za podršku žrtvama nasilja i za rad sa počiniocima nasilja; (5) da sve strane uključene u rad na sprečavanju i zaštiti dece od nasilja steknu nova znanja i veštine za ove zadatke; (6) da se unapredi sistem prikupljanja i analize podataka i izveštavanja o slučajevima nasilja nad decom.

Zadatak mapiranja intervencija bio je da identifikuje nekoliko elemenata:

- ▮ subjekte koji su bili inicijatori i nosioci intervencija;
- ▮ determinante i faktore koji su meta različitih tipova intervencija definisanih u pogledu:
  - ▮ sredstava i metoda primenjenih da bi se proizvela promena
  - ▮ okruženja/konteksta u kome se intervencije sprovode; i
- ▮ rezultate intervencija.

S obzirom na ciljeve istraživanja koji su usmereni na determinante i faktore rizika nasilja prema deci, središnje mesto u modelu mapiranja predstavlja usmerenost intervencija prema determinantama i faktorima nasilja nad decom, identifikovanje da li i u kojoj meri postojeće intervencije uopšte deluju na determinante i faktore nasilja.

Subjekti intervencija

Mapiranje intervencija je pokazalo da je tokom referentnog perioda (od 2000. godine) u izgradnju i unapređenje sistema prevencije i zaštite dece od nasilja bio uključen veliki broj različitih aktera, od nacionalnog do lokalnog nivoa, iz javnog i civilnog sektora.

Ministarstva i institucije na centralnom nivou

Aktivnosti ministarstava i Vladinih tela na izgradnji sistema bile su značajne. Ključna ministarstva koja su učestvovala u razvoju sistema prevencije i zaštite i izradi Opšteg i posebnih protokola su: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ministarstvo pravde, i Ministarstvo zdravlja. Pored resornih ministarstava značajan doprinos dali su i kancelarija Zaštitnika građana, Savet za prava deteta, nacionalni instituti i dr. U oblikovanju i sprovođenju intervencija Vladina tela su često saradivala sa međunarodnim organizacijama, domaćim nevladinim organizacijama, univerzitetima i istraživačkim institutima. Različiti relevantni resori su razvili svoje protokole i pravilnike za primenu zakona u okviru svojih mandata. Državne institucije nisu samo sprovodile politike, već su razvijale i priručnike, uspostavljale radne grupe i organizovale obuke. Državne institucije su akreditovalе programe obuka za razvoj stručnih kadrova u sistemu prevencije i zaštite. Savet za prava deteta je bio uključen u brojne aktivnosti, uključujući donošenje zakona, izradu priručnika, organizovanje obuka, unapređivanje međusektorske saradnje, koordinisanje izveštavanja iz različitih sektora.

Državne institucije na regionalnom nivou

Imajući u vidu administrativnu organizaciju u Srbiji, organizacije, institucije ili mreže na srednjem, regionalnom nivou nisu posebno razvijene. Pojedini mehanizmi postoje u posebnim sistemima, poput regionalnih timova za sprovođenje posebnih protokola i sistem registrovanja slučajeva gde postoji sumnja na nasilje u sistemu zdravstvene zaštite. Međutim, nema dostupnih procena u kojoj meri ovakvo formiranje državnih mehanizama na srednjem, regionalnom nivou, koji mogu pospešiti povezivanje sistema sa nacionalnog i lokalnog nivoa, donosi bolju koordinaciju i unapređenje sistema prevencije i zaštite dece od nasilja.

Lokalne institucije

Lokalni organi vlasti nose veliku odgovornost u prevenciji i zaštiti dece od nasilja, pre svega kroz sektore obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite. Pojedine lokalne samouprave usvojile su i lokalne akcione planove za sprečavanje i suzbijanje nasilja prema deci, kao i strategije za unapređivanje bezbednosti u lokalnoj zajednici. Lokalne samouprave deluju višestruko, kroz razvoj lokalnih mreža i mehanizama, preko formiranja međusektorskih timova, unapređivanja međusektorske saradnje, do uspostavljanja novih usluga za zaštitu dece, poput skloništa. Veliku odgovornost u sistemu zaštite nose centri za socijalni rad koji predstavljaju ključne aktere u identifikovanju slučajeva nasilja i postupanju u skladu sa svojim zakonskim ovlašćenjima da odlučuju o daljem tretmanu. Stručnjaci centara za socijalni rad su obučeni i da deluju u hitnim slučajevima, te da izmeštaju decu iz institucija. Sprovođenjem programa „Škola bez nasilja“, škole su postale važne institucije u okviru kojih se sprovode inicijative za suzbijanje nasilja i uvode novi mehanizmi, poput školskog policajca, timova za zaštitu dece od nasilja u školama i zdravstvenim ustanovama i mehanizmi prevencije.

Međunarodne, nacionalne i lokalne organizacije

Međunarodne organizacije, strani donatori, ali i domaće nevladine organizacije imaju značajnu ulogu u izgradnji i unapređenju sistema za zaštitu dece od nasilja. UNICEF predstavlja jednu od najvažnijih međunarodnih organizacija, i višegodišnju podršku razvoju sistema zaštite sprovodi kroz različite programe usmerene na različite delove sistema zaštite i tipove nasilja. Ove inicijative UNICEF sprovodi u partnerstvu sa ministarstvima, nevladinim organizacijama i istraživačkim institutima, a jedan od najuspešnijih primera te saradnje je projekat „Škola bez nasilja“. Saradnja međunarodnih donatora i državnih institucija nije uvek dovoljno vidljiva, ali mapiranje ukazuje da je značajan broj inicijativa bio podstaknut nacionalnim razvojnim agencijama evropskih država, a da su potom ove inicijative realizovane u partnerstvu sa državom i domaćim organizacijama. Domaće nevladine organizacije predstavljaju važan deo sistema prevencije i zaštite i njihova uključenost je višestruka — od uticaja na zakonska rešenja i politike, preko praćenja i zagovaranja unapređenja sistema na različitim nivoima, do neposrednog angažovanja u aktivnostima prevencije ili uslugama zaštite.

Determinante i faktori kao ciljevi intervencija

Ovo poglavlje treba da pruži sistematski pregled intervencija koje su od 2000. godine sprovedene na različitim nivoima (makro, mezo i mikro) i u različitim okruženjima u kojima se nasilje javlja (porodica, škola, institucije, digitalni prostor i zajednica). Cilj je da se **odredi na koji način su postojeće intervencije bile usmerene na determinante i faktore nasilja** i s kakvim **rezultatima**. Istovremeno, ova vrsta analize ukazuje i na **praznine u intervencijama** i otkriva one koje intervencije nisu otklonile. Nalazi mapiranja pokazuju da intervencije mogu da se podele u **tri glavne grupe** prema ciljevima i metodama intervencije. U prvu grupu spadaju intervencije usmerene na institucionalne determinante, druga grupa obuhvata intervencije koje za cilj imaju delovanje na kulturne determinante/faktore, a treću grupu čine intervencije koje za cilj imaju pružanje usluga prevencije i direktne podrške. Nije uvek moguće napraviti razliku između intervencija na makro, mezo i mikro nivou, jer one mogu istovremeno da dovode do promena na različitim nivoima. Primera radi, kampanja protiv fizičkog kažnjavanja dece može da se sprovodi na nivou čitave zemlje i da proizvede promene u normama i vrednostima vezanim za metode disciplinovanja na mezo nivou, uz istovremenu promenu obrazaca discipline u porodici na mikro nivou. Ili, u slučaju intervencija usmerenih na institucionalne determinante, na mezo nivou to može da bude mera vezana za uvođenje promena na nivou svih centara za socijalni rad u Srbiji, dok na mikro nivou može da se posmatra i ocenjuje kao mera uvođenja promena u konkretnom, pojedinačnom centru za socijalni rad — ali to je odraz intervencije na mezo nivou koja je poprimila određene specifične odlike zbog toga što se sprovodi u jednom konkretnom CSR.

Važno je napomenuti da mapiranje intervencija svakako nije moglo da obuhvati sve intervencije koje su tokom prethodnih 16 godina preduzimate u Srbiji na svim nivoima. Ali ipak, zahvaljujući saradnji različitih sistema i nevladinog sektora koji su učestvovali u mapiranju, obuhvaćen je relativno veliki broj intervencija. Na osnovu izloženog prikaza intervencija, u Tabeli 4 ukratko su izloženi nalazi mapiranja koji pokazuju koje su determinante i faktori bili ciljevi datih intervencija u različitim kontekstima. Nalazi u tabeli su kvalitativnog tipa i predloženi su na ovaj način da bi se stekao sumarni

uvid u postojeće intervencije koje su bile usmerene ka determinantama i faktorima nasilja, kao i da bi se ustanovile slabosti, pukotine u sistemu u smislu odsustva uticaja na determinante i faktore nasilja. Na kraju, treba imati na umu da je samo nekoliko intervencija do sada evaluirano i da je shodno tome teško proceniti u kojoj meri su sprovedene intervencije bile delotvorne i uticale na korene nasilja prema deci.

Tabela 4 DETERMINANTE I FAKTORI NASILJA PREMA DECI KAO CILJEVI INTERVENCIJA

Determinante i faktori		Kontekst u kojem se nasilje javlja				
		Porodica	Škola	Institucije	Digitalni prostor	Zajednica
SISTEMSKI FAKTORI						
MAKRO NIVO	Ekonomski: nerazvijenost, nezaposlenost, siromaštvo, finansijska nestabilnost, ekonomske nejednakosti, budžetska ograničenja za izdvajanja u oblasti prevencije i zaštite					
	Socijalni: društveni sukobi, rasprostranjenost kriminala, obrasci socijalne isključenosti, dominantni rodni režimi, regionalne nejednakosti, migracija					
	Institucionalni: neodgovarajući zakoni, neefikasnost u primeni zakona, neusklađenost različitih zakona, nepostojanje politika relevantnih za sprečavanje nasilja nad decom ili njihova loša primena, mala gustina i kvalitet institucionalne infrastrukture za sprečavanje, suzbijanje nasilja nad decom i zaštitu dece					
	Kulturni: dominantne vrednosti i norme koje uređuju preferirane obrasce odnosa, poretke, shvatanje društva, uređuju odnose (vrednosti i norme u vezi sa prihvatanjem tradicije ili modernosti, egalitarizma ili nejednakosti, patrijarhalnosti ili liberalizma, demokratičnih ili autoritarnih obrazaca i sl.), a posebno norme i vrednosti koje uređuju rodne odnose, odnose između generacija, ili koje određuju toleranciju prema nasilju, diskriminaciju prema različitim grupama i sl.					

Legenda

- Faktori koji su targetirani intervencijama
- Faktori koji su slabo ili parcijalno targetirani intervencijama
- Faktori koji nisu targetirani intervencijama

MEZO NIVO	Ekonomski: nerazvijenost lokalne zajednice, nezaposlenost, siromaštvo i deprivacija, ograničenje budžeta lokalnih uprava da troše na sistem prevencije i zaštite					
	Socijalni: karakteristike lokalnog stanovništva (demografske karakteristike i trendovi), lokalne specifičnosti socijalnog isključivanja, lokalne karakteristike društvenih sukoba, kriminaliteta, lokalni rodni režimi					
	Institucionalni: nepostojanje ili neefektivnost u primeni lokalnih politika (za sprečavanje nasilja prema deci, za decu i omladinu i sl.), nepostojanje ili neefektivnost u primeni protokola za postupanje u slučajevima nasilja, nepostojanje ili slaba pokrivenost ili neadekvatnost programa prevencije, nepostojanje, slab obuhvat ili neadekvatnost opštih i specijalizovanih usluga podrške i zaštite, nepostojanje stručnih kadrova ili obučenog stručnog osoblja, slabe kompetencije kadrova (kompetencije stručnih lica da prepoznaju i izveste o nasilju, da deluju u pravcu prevencije ili pruže zaštitu u slučajevima nasilja, u skladu sa svojim ulogama definisanim protokolima ili drugim normativnim aktima), nepostojanje programa obuke, itd.					
	Kulturni: stavovi u korist nasilnih metoda disciplinovanja dece, strogi ili hladni vaspitni stilovi, patrijarhalni stavovi prema rodnim ulogama, diskriminatorski stavovi prema deci iz ugroženih kategorija populacije, visoka tolerancija na nasilje, itd.					
PORODIČNI						
MIKRO NIVO	Ekonomski: nezaposlenost roditelja, siromaštvo, materijalna deprivacija porodice, loši stambeni uslovi					
	Socijalni: nizak stepen obrazovanja roditelja ili nosioca domaćinstva, loše naselje, slaba dostupnost neformalnih mreža, disfunkcionalnost porodice, razvod, sukobi u porodici/ domaćinstvu, zloupotrebe alkohola ili narkotika, prisustvo teških bolesnika, osoba sa invaliditetom, osoba koje su učestvovala u ratovima 1990-ih					
	Kulturni: stavovi koji legitimizuju nasilne metode disciplinovanja dece, strogi ili hladni vaspitni stilovi, patrijarhalne norme koje su osnov rodnih nejednakosti u porodici i domaćinstvu, itd.					
	KAPACITETI I RESURSI INSTITUCIJA I POJEDINAČNIH PRUŽALACA USLUGA					
	Slabi finansijski resursi i kapaciteti					
	Slab kvalitet ljudskih resursa (nedovoljan broj, neodgovarajuće veštine)					
	Slaba dostupnost, slab obuhvat					
	Loš kvalitet usluga prevencije i zaštite, nepostojanje standarda					
	Nepostojanje saradnje i koordinacije sa drugim relevantnim institucijama i akterima					
LIČNOST						
	Starost					
	Pol					
	Ranjivost					
	Karakteristike ličnosti, poput agresije					

Intervencije na makro nivou

U Tabeli 4 je jasno prikazano da su intervencije vezane za determinante na makro nivou uglavnom usmerene na institucionalne i kulturne determinante. Iako cilj intervencija usmerenih na nasilje prema deci svakako nije bavljenje ekonomskim ili širim društvenim faktorima, potrebno ih je uzeti u obzir na dva načina. Prvo, oni predstavljaju kontekstualne determinante i ne mogu se zanemariti prilikom planiranja intervencija vezanih za nasilje prema deci. Drugo, nasilje prema deci je često međusektorsko pitanje koje povezuje različite oblasti politika (npr. socijalnu zaštitu, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, rodnu ravnopravnost). Međutim, mapiranje intervencija nije ukazalo na postojanje takvih veza između intervencija usmerenih na nasilje prema deci i širih socio-ekonomskih determinanti ili drugih oblasti politika koje se neposrednije bave tim determinantama.

Intervencije usmerene ka institucionalnim determinantama

Veliki broj intervencija koje je preduzimala država bile su usmerene na izgradnju pravnog okvira i mehanizama za sprovođenje zakona. Osnovna logika podrazumevala je razvoj sistema „odozgo na dole“, od stvaranja pravnog okvira i politika operativnih u akcionom planu, do usvajanja opšteg i posebnih protokola i izgradnje kapaciteta svakog sektora da deluju u okviru svojih ovlašćenja, do mehanizama međusektorske saradnje i uspostavljanja operativnih timova u lokalnim zajednicama koje čine obučena i koordinirana stručna lica iz različitih delova sistema. Tokom ovog institucionalnog razvoja sistema prevencije i zaštite, razvijeni su značajni institucionalni kapaciteti za sprečavanje i zaštitu dece od nasilja u Srbiji na različitim nivoima.

Na nacionalnom nivou, uspostavljena su važna tela u vrhu zakonodavne i izvršne vlasti, kao i nezavisna tela za praćenje poštovanja prava. **Odbor za prava deteta** uspostavljen je u Narodnoj skupštini Srbije 2010. godine sa zadatkom da nadzire usklađenost zakona i strategija sa politikama zaštite dece i procenjuje na koji način različiti zakoni i politike utiču na položaj dece i njihovih porodica⁶⁶. **Savet za prava deteta** osnovan je 2002. godine kao savetodavno telo Vlade Republike Srbije sa ciljem da predlaže mere u oblasti politika usmerenih na decu i mlade, da vodi računa o usklađenosti ovih politika sa Konvencijom o pravima deteta i pratećim protokolima, da nadzire primenu politika i zakona i zaštitu prava deteta u Srbiji. **Zamenik zaštitnika građana za prava deteta i rodnu ravnopravnost** zadužen je za praćenje primene Konvencije o pravima deteta pri kancelariji Zaštitnika građana Republike Srbije, a isti institucionalni mehanizam postoji i u AP Vojvodini pri kancelariji Pokrajinskog ombudsmana.

Usvajanje **opšteg i posebnih protokola** (za sektore policije, zdravstva, socijalne zaštite, obrazovanja i pravosuđa) **za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja**, predstavljali su važan skup intervencija u oblasti izgradnje institucionalnih kapaciteta za prevenciju i zaštitu dece od nasilja. Veliki broj intervencija u posmatranom periodu bio je usmeren na **obučavanje** stručnih lica iz svih sektora uključenih u sistem zaštite za prepoznavanje nasilja, primenu Opšteg i posebnih protokola, kao i za specifična znanja i veštine iz domena odgovornosti i stručnosti. Pored ovoga, intervencije su bile usmerene ka uspostavljanju timova, procedura, prikupljanju podataka i drugim organizacionim aspektima.

⁶⁶ Odbor posebno prati primenu Zakona o porodici i Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja.

Rezultati mapiranja pokazali su da je izostala centralizovana institucionalna koordinacija sprovođenja, praćenja i ocene rezultata primene Akcionog plana. Prema polaznoj ideji, Savet za prava deteta je trebalo da predstavlja takvo telo koje će koordinirati, nadzirati i procenjivati efekte sprovođenja Akcionog plana, ali u praksi se to nije ostvarilo. To može da ukazuje na nedostatak kapaciteta državnih institucija i vladinih tela da na nacionalnom nivou obezbede delotvornu sinhronizaciju aktivnosti i razviju strategije i pristupe koji se mogu delotvorno primeniti između različitih sektora (socijalne zaštite, obrazovanja, zdravstvene zaštite, pravosuđa) i na različitim nivoima (nacionalnom, regionalnom, lokalnom).

Niz intervencija bio je usmeren na **unapređenje evidencija, baza podataka i izveštavanja** o nasilju prema deci. Rezultati mapiranja ukazuju i na nedovoljno unapređen sistem sinhronizovanih evidencija. Različiti sektori i timovi prikupljaju podatke i skladište ih u specifičnoj formi, a nedostatak usklađenog sistema evidentiranja slučajeva nasilja nad decom između različitih sektora čini se da i dalje stvara prepreke zajedničkom delovanju različitih institucija u sistemu zaštite. Sinhronizovane baze podataka su značajne ne samo za evidentiranje slučajeva, nego i za bolju koordinaciju službi, vođenje slučajeva, planiranje usluga, što treba imati u vidu kada se unapređuju baze podataka.

Intervencije usmerene ka kulturnim determinantama

Aktivnosti usmerene na promene stavova, vrednosti, svesti i kompetencija bile su izrazito učestali oblik intervencija tokom referentnog perioda. Mapiranjem su identifikovani sledeći veliki programi i kampanje koje su za cilj imale norme, vrednosti i stavove na nacionalnom nivou:

- ▶ kampanja na nacionalnom nivou usmerena na zabranu telesnog kažnjavanja dece;
- ▶ informativne i edukativne aktivnosti Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) za povećanje bezbednosti dece u školama, na internetu, u porodici, na sportskim događajima i u zajednici uopšte;
- ▶ program „Budi muško“, koji za cilj ima promenu osnovnih normi i vrednosti vezanih za identitet muškarca, rodne uloge i odnose među mladima — usmeren je na opštu temu, ali ima ograničen obuhvat; i
- ▶ kampanje za podizanje svesti o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju koje je sproveo Autonomni ženski centar.

Kampanja usmerena na zabranu telesnog kažnjavanja dece pokrenuta je 2007. godine udruženim naporima 18 nevladinih organizacija, predvođenih fondacijom *Save the Children* iz Velike Britanije, uz podršku kancelarije UNICEF-a u Srbiji. Ovoj kampanji se pridružio veliki broj organizacija civilnog društva, ali i različite Vladine službe i organizacije. Kampanja se uz manji ili veći intenzitet i uz podršku različitih fondova produžila na više godina. Organizovane su konferencije, radionice, medijski nastupi, pripremljen je i preliminarni nacrt Zakona o dečjim pravima koji, međutim, nije usvojen. U toku je izrada predloga amandmana na Zakon o porodici kojima bi se zabranilo telesno kažnjavanje.

Kada su u pitanju kampanje Ministarstva unutrašnjih poslova, one su bile sprovedene u okviru različitih programa i projekata i često u partnerstvu sa drugim akterima. Kampanje poput „Moja škola — bezbedna škola“, „Droga nula, život jedan“, „Bezbedno detinjstvo — Razvijanje kulture bezbednosti

među mladima”, „Sport — Škola — Policija”, imale su za cilj da se podigne svest o nasilju, o različitim rizicima sa kojima se deca i mladi suočavaju, te da se promene stavovi prema nasilju i otkloni tolerancija na nasilje. Neke od njih su bile opštijeg tipa, a neke specijalizovane za pojedine kontekste (poput sportskog i nasilja u klubovima i na utakmicama ili zaštite od eksploatacije u pornografskoj industriji i sl.).

Projekat „Budi muško”, koji za cilj ima promenu osnovnih normi i vrednosti vezanih za identitete muškarca, bio je usmeren ka determinantama na makro nivou (osnovne rodne norme, vrednosti, identiteti), ali nije sproveden na nacionalnom nivou. On predstavlja deo šireg regionalnog programa na Zapadnom Balkanu, i u Srbiji ga je sprovedla nevladina organizacija Centar E8. Taj program je jedna od komponenti „Programa M” koji je sproveden u mnogim gradovima u Srbiji. Ključna ciljna grupa programa su mladići uzrasta od 14–19 godina, zbog toga što su oni izloženi brojnim rizicima i pretnjama, što dovodi do ranih oblika nasilnog ponašanja. Program obuhvata edukativne i interaktivne radionice sa učenicima sa ciljem razumevanja muškosti i percepcija o tome šta znači biti muško. Samo u periodu od 2015–2016, 18 gradova u Srbiji je organizovalo brojne edukacije i obuke sa mladićima koje su se bavile temama sprečavanja nasilja i rodne ravnopravnosti. Svaki mladić koji prođe ovu vrstu obuke postaje član kluba „Budi muško” u svojoj lokalnoj zajednici i dobija podršku da nastavi sa sličnim aktivnostima u školama, u saradnji sa omladinskim organizacijama.

Kampanje za podizanje svesti o rodnim nejednakostima i rodno zasnovanom nasilju među ili nad decom, postojale su, ali nisu bile zastupljene u nekoj većoj meri. AŽC je samostalno i u partnerstvu sa Pokrajinskim sekretarijatom za privredu, zapošljavanje i rodnu ravnopravnost AP Vojvodine realizovao seriju vršnjačkih edukacija „Kreni od sebe — prepoznavanje nasilja u partnerskim odnosima”⁶⁷.

Intervencije usmerene ka determinantama i faktorima na mezo nivou

Iz nalaza mapiranja nije vidljivo da se intervencije snažnije povezuju sa socijalnim i ekonomskim determinantama lokalne zajednice, usled čega mogu biti nedovoljno kontekstualizovane. Na primer, nisu primetne modifikacije aktivnosti u zavisnosti od stepena urbanizovanosti zajednica, od specifičnih obrazaca socijalnog isključivanja dece koja pripadaju pojedinim grupama i sl. Glavni utisak na osnovu rezultata mapiranja je da su intervencije na mezo nivou uglavnom bile usmerene na institucionalne mehanizme i kulturne faktore, i pre svega su se odnosile na stavove, vrednosti i norme vezane za toleranciju nasilja ili specifične oblike nasilja, i svest o određenim oblicima nasilja.

Intervencije usmerene ka institucionalnim determinantama

Institucionalne determinante su uglavnom bile predmet intervencija u oblasti nasilja u školama, institucionalnog nasilja, a u manjem obimu digitalnog nasilja. Većina ovih intervencija imala je za cilj usvajanje i bolju primenu protokola, mehanizama za koordinaciju, saradnju između institucija, jačanje kompetencija stručnih lica i sl. Intervencije u oblasti digitalnog nasilja su relativno nove i zbog toga još uvek nisu dovoljno razvijene. Istovremeno, uočava se upadljiv nedostatak ili slaba usmerenost intervencija na institucionalne mehanizme vezane za determinante i faktore povezane s nasiljem u

⁶⁷ Edukacije se realizuju i dalje uz podršku Fonda Ujedinjenih nacija za suzbijanje nasilja prema ženama (UNTF).

porodici. Čak i kada su intervencije usmerene na institucionalne faktore povezane s nasiljem u porodici, uglavnom su ograničene na porodice koje se već suočavaju sa ozbiljnim problemima i disfunkcijom koja dovodi do zanemarivanja i zlostavljanja dece.

Prilikom mapiranja identifikovane su sledeće intervencije usmerene na institucionalne determinante i faktore u oblasti nasilja prema deci u porodici, školi, rezidencijalnim institucijama, digitalnom prostoru i zajednici:

- ▶ lokalni akcioni planovi za prevenciju i zaštitu dece od nasilja i lokalne strategije za poboljšanje bezbednosti u lokalnoj zajednici;
- ▶ uspostavljanje mehanizama za otkrivanje, zaštitu, prijavljivanje i u nekim slučajevima prevenciju nasilja koji su deo svake pojedinačne institucije koja primenjuje protokole (policija, obrazovni sistem, zdravstvo, socijalna zaštita, pravosuđe); to obuhvata uspostavljanje internih timova, procedura i raznih internih mehanizama za izveštavanje i prevenciju nasilja prema deci;
- ▶ uspostavljanje i unapređenje koordinacije međusektorskih timova za prevenciju i zaštitu dece od nasilja u lokalnim zajednicama;
- ▶ unapređenje registara i evidencija u različitim sektorima u sistemu zaštite dece od nasilja;
- ▶ kompleksan program „Škola bez nasilja“;
- ▶ uspostavljanje institucionalnog mehanizma — Grupa za zaštitu od nasilja i diskriminacije pri Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja;
- ▶ program Školski policajac;
- ▶ razvoj i sprovođenje programa za intervencije u kriznim situacijama kroz saradnju između Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i GIZ (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit);
- ▶ akreditovani programi obuke za stručna lica u svim sektorima koja su angažovana u okviru sistema zaštite dece od nasilja u cilju povećanja kapaciteta za prepoznavanje nasilja i postupanje u skladu s Opštim i posebnim protokolima; i
- ▶ projekat za jačanje kapaciteta sistema zdravstvene zaštite za prevenciju i zaštitu dece od nasilja koji sprovode Institut za mentalno zdravlje i Institut za javno zdravlje uz podršku Ministarstva zdravlja i UNICEF-a.

Osnovna logika intervencija u izgradnji institucionalnog sistema podrazumevala je razvoj sistema „odozgo na dole“, usvajanjem Opšteg, a potom posebnih protokola, kao i pripremanjem priručnika koji treba da daju smernice stručnjacima iz relevantnih sektora. Najčešće primenjivana metoda unapređivanja kapaciteta bile su **obuke** za razvoj stručnih veština i kompetencija zaposlenih u sistemu zaštite (seminari, obuke, radionice) koje su se često sprovodile na regionalnom nivou. Priručnici su često nastajali kao rezultat obuka. Ti projekti su se uglavnom sprovodili uz finansijsku i stručnu podršku međunarodnih organizacija, stranih razvojnih agencija i domaćih nevladinih organizacija. Ponekad su obuke sprovedene uz podršku koordinacionog tela odgovarajućeg ministarstva. Na primer, u okviru projekta „Škola bez nasilja“, uspostavljena je jedinica pri Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja koja je upravljala projektom. Ta jedinica je podržala i projekat „Razvoj i sprovođenje programa

urgentne intervencije”, u okviru koga su obučeni koordinatori svih školskih okruga i predstavnici institucija. Imajući u vidu uspeh intervencija usmerenih na školski sistem, bilo bi značajno razmotriti faktore tog uspeha, među kojima je i vodeća uloga ministarstva koja je omogućila efektivno sprovođenje aktivnosti i mera.

Kada su u pitanju rezultati brojnih obuka, edukativnih aktivnosti i kampanja za podizanje svesti, teško je oceniti njihove rezultate, posebno ako se ima u vidu nedostatak sistematskih evaluacija ili praćenja trendova nasilja u različitim kontekstima, nedostatak podataka o efektivnosti mehanizama sistema zaštite, kao i nedostatak uvida u iskustva stečena kroz pružanje podrške sistemu zaštite, koji bi mogli ukazati na efekte ovih intervencija. Mapiranje intervencija nije ukazalo na postojanje velikog broja obuka stručnih kadrova za rad u međusektorskim timovima; sa druge strane, od zaposlenih u institucijama u okviru različitih sektora je zahtevano da učestvuju u ovakvim timovima. Takođe, može se zapaziti da obuke pojedinaca nisu možda najadekvatnije rešenje onda kada sistem zahteva timsku saradnju i rad u međusektorskim timovima. Unapređivanje kapaciteta timskog rada i međusektorske saradnje bi zahtevalo i drugačije pristupe od obuke stručnjaka koji kao pojedinci učestvuju na obukama, pre svega zato što timski rad zahteva uspostavljanje zajedničkog jezika, prihvatanje zajedničkih procedura, a ne samo jasnoću zadatka. U tom smislu potrebno je osnaživanje timova i institucija, a ne samo pojedinaca.

Pored toga, mapiranjem nije ustanovljeno koliki je obuhvat ovih obuka, koliko su one dosegle do svih stručnih kadrova u svim sektorima uključenim u sistem zaštite i na svim nivoima. Ostaje nepoznato da li stručnjaci u svim institucijama imaju jasno razumevanje kompetencija potrebnih da vode slučajeve u domenu svoje nadležnosti.

Kao što je objašnjeno u prethodnom poglavlju o intervencijama usmerenim ka determinantama na mikro nivou, nije uspostavljena delotvorna centralizovana evidencija o nasilju prema deci. Razlog za to su neusklađeni sistemi evidencija u okviru sektora (socijalne zaštite, policije, obrazovanja, zdravstvene zaštite), kao i neujednačeni kapaciteti regionalnih i lokalnih jedinica unutar ovih sistema. Izveštavanje o slučajevima nasilja pre svega spada u nadležnost centara za socijalni rad. Međutim, vođenje evidencija i izveštavanje o slučajevima nije koordinirano između centara širom Srbije. Delom ove neujednačene evidencije mogu biti posledica neujednačenih kapaciteta centara da obavljaju višestruke uloge koje, uz evidentiranje slučajeva, predviđaju i vođenje slučajeva, saradnju sa drugim institucijama i sl. Iz mapiranja nije vidljivo koliko je napora kroz intervencije uloženo da se unaprede kapaciteti zaposlenih u centrima za socijalni rad da vode evidencije slučajeva i upravljaju podacima i izveštavaju za potrebe nacionalnih evidencija. Centralizovani registar slučajeva zlopotrebe i zanemarivanja dece u institucijama socijalne zaštite vodi Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, tj. Sektor za brigu o porodici i socijalnu zaštitu, ali nam te informacije tokom mapiranja intervencija nisu bile dostupne.

Postoji takođe i **nacionalni sistem prijavljivanja slučajeva** u slučaju sumnje na zlopotrebu i zanemarivanje dece u okviru **zdravstvenog sistema**, koji je pod nadležnošću Instituta za javno zdravlje. Od nedavno je sačinjen i model centralne baze podataka na nacionalnom nivou koji treba da konsoliduje različite formate podataka i koji za sada pokriva 77 zdravstvenih institucija. Međutim, u 2014. godini izveštaje je podnelo samo 37 institucija, a u 2015. godini još manji broj, što ukazuje na nedovoljno efektivno sprovođenje sistema registrovanja slučajeva. Ministarstvo unutrašnjih poslova

prikuplja podatke o krivičnim delima koje su počinili maloletna lica, o vršnjačkom nasilju, kao i nasilju u porodici. U okviru programa „Školski policajac“ prikupljaju se podaci o bezbednosnim incidentima u školama i unutar sistema obrazovanja. Pored toga, postoji i telefonska linija za prijavu slučajeva nasilja, a razvijeni su i indikatori za identifikovanje žrtava trgovine ljudima. Podaci o različitim oblicima nasilja se tako prikupljaju u različitim delovima sistema, ali je njihova sinhronizovanost, ujednačenost i dostupnost kroz sistem upitna. Nalazi mapiranja intervencija ukazuju da su u oblasti vođenja evidencija i registrovanja slučajeva napori isključivo usmereni na evidentiranje slučajeva nasilja koji su se desili. Međutim, nema indicija da se radi na razvoju indikatora koji bi omogućili da se dođe do informacija koje bi mogle biti upotrebljene u preventivne svrhe. Takve informacije bi omogućile da se odgovori sistema zaštite dece unaprede ne samo u identifikovanju i postupanju u slučajevima nasilja, već i u njihovom sprečavanju.

Uspostavljeni su i **novе institucije i mehanizmi za prevenciju i zaštitu** dece od nasilja. U cilju unapređenja bezbednosti u školama uveden je program „Školski policajac“, pri Ministarstvu obrazovanja, nauke i tehnologije osnovana je grupa za zaštitu od nasilja i diskriminacije, postavljeni su koordinatori za zaštitu od nasilja u svakom školskom okrugu, uvedena je SOS telefonska linija za prijavljivanje slučajeva nasilja, a u okviru pravosudnog sistema uspostavljena je jedinica za podršku deci svedocima u krivičnim procesima i sačinjen odgovarajući priručnik za postupanje. U MUP-u su uspostavljeni i mehanizmi za prijavljivanje digitalnog nasilja, posebno rizika od eksploatacije dece na internetu i internet pedofilije.

Ministarstvo prosvete je oktobra 2008. formiralo Radnu grupu za koordinaciju aktivnosti na prevenciji nasilja u obrazovno-vaspitnim ustanovama. Radnu grupu su činili predstavnici relevantnih sektora, Saveta za prava deteta, međunarodnih organizacija i nevladinih organizacija. Radna grupa je imala zadatak da koordinira aktivnosti na planiranju, unapređivanju, praćenju i vrednovanju sistemskih rešenja u oblasti prevencije i zaštite dece od nasilja u obrazovno-vaspitnim ustanovama. Radna grupa je izradila dokument Okvirni akcioni plan za prevenciju i zaštitu dece/učenika od nasilja u obrazovnom sistemu Republike Srbije.

Mnoge lokalne zajednice, posebno veći gradovi, uspostavile su međusektorske timove i grupe za koordinaciju u okviru sistema obrazovanja, a imenovani su i koordinatori za prevenciju u svim školskim okruzima. Program je uspešno realizovan, uglavnom na mezo nivou, što obično nije dovoljno da se obezbedi mreža koja obuhvata sektore politika i pojedinačne institucije/usluge/škole. Uzimajući u obzir efekte programa, koji su se manifestovali opadanjem stope vršnjačkog nasilja u školama, ovo je dodatna vrednost.

Mnogo toga je urađeno u cilju suzbijanja vršnjačkog nasilja i stvaranja bezbednog i motivišućeg okruženja u školama kroz **projekat „Škola bez nasilja“**. To je jedan od retkih programa koji je bio predmet opsežne evaluacije i tada je procenjeno da je ovaj program ostvario značajne pomake u suzbijanju vršnjačkog nasilja u školama. Za razliku od drugih institucija u sistemu prevencije i zaštite koje se bave nasiljem kao nečim što je „spoljno“ u odnosu na instituciju, škola je takva institucija koja je bila u mogućnosti da rešava problem nasilja „unutar“ svojih granica, okupljajući sve relevantne aktere: stručna lica, učenike, počiniocе i žrtve, roditelje i predstavnike drugih sektora u sistemu zaštite. Indikator uspešnosti programa predstavljaju i podaci iz ponovljenih istraživanja o nasilju u školama čiji rezultati ukazuju na značajan pad rasprostranjenosti vršnjačkog nasilja u školi.

Ključni pozitivni aspekti programa koji su doprineli njegovoj uspešnosti su:

- ▀ Subjekti, odnosno nosioci intervencije su bili višestruki—Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, UNICEF kao donator i pružalac stručne podrške, škole, nevladine organizacije i istraživački instituti. Ipak, u ovom kompleksnom sklopu aktera koji su sprovodili različite aktivnosti, izdvaja se kao posebno pozitivan činilac noseća koordinatorska uloga Ministarstva koja je bila od izuzetnog značaja za efektnu realizaciju i praćenje programa.
- ▀ Karakteristike intervencije su takođe bile pozitivne, u smislu kombinovanja raznovrsnih metoda (edukacije, mehanizmi koji za cilj imaju promenu svesti, priručnici za roditelje, rad sa porodicama u pogledu vaspitnih praksi i sl.), targetiranja različitih grupa (osoblja, učenika, roditelja), kao i stvaranja povoljnog okruženja za sprovođenje programa (uspostavljanje unutrašnje mreže za zaštitu od nasilja, pozitivni stavovi prema aktivnostima projekta, motivacija učesnika i sl.).
- ▀ Rezultati su evidentni kroz opadanje rasprostranjenosti i učestalosti nasilja u školama, što je dokumentovano kroz empirijska istraživanja.

Projekat za unapređenje kapaciteta sistema zdravstvene zaštite za prevenciju i zaštitu dece od nasilja realizovali su Institut za mentalno zdravlje i Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“, a uz podršku Ministarstva zdravlja i UNICEF-a. Projekat je imao dva cilja: jačanje kapaciteta stručnih lica da se bave nasiljem u skladu sa posebnim protokolom i unapređenje sistema evidencije i izveštavanja unutar sektora. U programe obuke bili su uključena stručna lica sa primarnog, sekundarnog i tercijarnog nivoa zdravstvene zaštite. Projekat je značajno doprineo kompetentnijem i delotvornijem reagovanju zdravstvenih radnika u slučajevima nasilja prema deci.

Intervencije usmerene na kulturne determinante

Treba uzeti u obzir da su kampanje sprovedene na makro nivou takođe bile relevantne i za mezo nivo, jer su doprle do stručnih lica u različitim delovima sistema zaštite, lokalnih zajednica, škola i drugih institucija. Pored toga, mapiranjem je identifikovano nekoliko velikih kampanja sprovedenih na mezo nivou koje su ili bile usmerene na norme, vrednosti i stavove vezane za određene oblike nasilja ili su bile ograničene u pogledu geografskog/administrativnog lokaliteta:

- ▀ kampanje i edukativne aktivnosti sprovedene u okviru velikog programa „Škola bez nasilja“ sa ciljem da se u obrazovnom sistemu podigne svest i kapaciteti svih aktera da prepoznaju i reaguju na nasilje, kao i da se kod učenika promovišu nenasilne metode komunikacije i izgradi otpor prema nasilju;
- ▀ velike kampanje za podizanje svesti o seksualnom zlostavljanju dece i uključivanju sadržaja koji doprinosi prepoznavanju, sprečavanju i zaštiti u slučajevima seksualnog zlostavljanja dece u školske programe, planove i udžbenike;
- ▀ kampanja na nacionalnom nivou o rizicima trgovine ljudima među decom; i
- ▀ serija kampanja za podizanje svesti o digitalnom nasilju sprovedena u školama.

U okviru programa „Škola bez nasilja“ koji su sproveli u partnerstvu Ministarstvo prosvete i UNICEF od 2005. godine, sproveden je veliki broj aktivnosti koje su imale za cilj da povećaju svest različitih aktera u obrazovnom sistemu o odgovornostima koje imaju u školskom životu u pogledu sprečavanja i odgovora na nasilje, uključujući, pored nastavnog osoblja, i učenike, roditelje i druge zaposlene u školama. U okviru jedne od tih kampanja „Zaustavimo nasilje zajedno“, sproveden je veliki broj medijskih, promotivnih, informativnih i edukativnih aktivnosti širom Srbije. U okviru ovog programa sprovedene su i brojne kampanje različitih organizacija civilnog društva. Kampanja pod nazivom „Ti si faca“ promovisala je nenasilne vrednosti i ponašanja kroz sportske i druge aktivnosti. Sačinjen je i priručnik „Šta je danas bilo u školi?“ namenjen prvenstveno roditeljima ali i nastavnicima i drugom stručnom osoblju u školama, sa ciljem da poveća sposobnosti za prepoznavanje nasilja kao i da podstakne na promene vaspitnih stilova u porodici.

Od 2007. od 2015. godine organizovane su kampanje „Ja koju/kojeg niko ne poznaje“ i „1 od 5“, kao i niz drugih kampanja i aktivnosti, koje su imale za cilj da povećaju vidljivost ovog problema i mobilišu različite aktere u sistemu prevencije i zaštite, kao i da povećaju svest kod dece i roditelja o ovom tipu nasilja. Jedna od kampanja se odnosila na inicijativu ukidanja zastarevanja krivičnih dela seksualnog zlostavljanja dece, a njen ishod je bio uspešan jer je Srbija kao druga zemlja u Evropi (nakon Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Severne Irske) ukinula zastarevanje ovog krivičnog dela.

Kampanje u vezi sa sprečavanjem trgovine decom sprovedili su MUP i nevladine organizacije specijalizovane za sprečavanje i podršku žrtvama ovog oblika nasilja. MUP je sačinio priručnike za decu i adolescente koji ih na prijemčiv način upoznaju sa rizicima od trgovine ljudima. Nevladine organizacije Beosupport i Astra organizovale su veći broj kampanja za podizanje svesti i upoznavanje sa rizicima i potrebama, kao i mehanizmima zaštite od trgovine decom.

Kampanje za podizanje svesti i sprečavanje digitalnog nasilja sprovedili su različiti akteri: Uprava za digitalnu agendu Republike Srbije, MUP, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija, nevladine organizacije i međunarodni donatori. Projekat „Klikni bezbedno“ je pored kampanja i edukativnih aktivnosti postavio i internet kurs namenjen učenicima sa ciljem da ih upozna sa rizicima interneta i nauči kako da budu bezbedni u digitalnom prostoru. Program „Zaustavimo digitalno zlostavljanje“ sprovedli su u partnerstvu Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, UNICEF i Telenor 2012. godine. Pored aktivnosti edukacije i informisanja, aktivirana je i SOS aplikacija za prijavu digitalnog nasilja. Projekat Osaživanje edukatora za podršku školama u zaštiti učenika od digitalnog zlostavljanja sprovedli su Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Pedagoško društvo Srbije i UNICEF. Aktivnosti programa bile su usmerene na informisanje učenika i nastavnika o ovom obliku nasilja.

Intervencije usmerene ka prevenciji i direktnoj zaštiti dece

U odnosu na intervencije usmerene ka unapređenju institucionalnih i organizacionih mehanizama i onih usmerenih ka promeni stavova, vrednosti i svesti, značajno je bilo manje intervencija koje su za cilj imale sprečavanje nasilja nad decom i pružanje direktne podrške deci izloženoj nasilju. Izmeštanje dece iz porodice i njihov smeštaj u institucije čini se kao glavna strategija koju država primenjuje u ovakvim slučajevima. U uslovima postojanja brojnih protokola za zaštitu dece od nasilja, ostaje nejasno koje se akcije preduzimaju u zaštiti dece, izuzev izmeštanja iz porodice, koje oblike podrške i savetovanja dobijaju porodice.

U osnovi, na mezo nivou — što podrazumeva ili da se neke složene intervencije sprovode u jednoj lokalnoj zajednici, ili u manjoj grupi lokalnih zajednica, ili na nacionalnom nivou ali ograničene na jedan sektor sistema zaštite — mapiranje je otkrilo sledeće intervencije:

- ▶ unapređenje usluga podrške koje pruža nacionalna mreža centara za socijalni rad u rešavanju problema nasilja u porodici;
- ▶ intenzivne usluge podrške porodici koje se pružaju deci koja žive u višestrukoj deprivaciji i pod rizikom da budu smeštena u starateljske porodice zbog zanemarivanja ili drugih oblika nasilja;
- ▶ mera izmeštanja dece iz porodice koju primenjuje CSR u slučaju zloupotrebe i zanemarivanja;
- ▶ patronažna služba, deo stručnih timova u centrima primarne zdravstvene zaštite (domovima zdravlja) sa ulogom da prepoznaju rizike i upućuju na postupanje u slučajevima nasilja;
- ▶ pedijatrijska podrška, deo stručnih timova u centrima primarne zdravstvene zaštite (domovima zdravlja) sa primarnom ulogom da prepoznaju i upućuju na postupanje u slučajevima nasilja i u manjem obimu, da pruže savete; i
- ▶ uspostavljanje jedinica podrške deci svedocima nasilja u krivičnim postupcima i izrada priručnika.

Pregled analiza i ocena sistema prevencije i zaštite dece od nasilja koji su dostupni u referentnoj literaturi, ukazuje da postoji značajna saglasnost među stručnjacima da su učinjeni značajni pomaci u izgradnji ovog sistema, ali da on još uvek nije dovoljno funkcionalan (Žegarac, 2004; Plut and Popadić, 2007; Žegarac, 2014; Išpanović Radojković 2011; Stakić, 2011; SeConS i UNICEF, 2012; Stevanović i Golić, 2012; Popadić, Plut et al. 2014; Jovanović-Madžar, 2014; Milosavljević-Đukić, 2015; Stevanović 2015; Kuzmanović et al, 2016).

Centri za socijalni rad predstavljaju ključne institucije koje imaju zadatak da suzbiju nasilje nad decom. Oni imaju mandat i zakonska ovlašćenja da izmeste decu iz porodice, posebno ukoliko su oba roditelja počinioci nasilja. Pre nego što primene tu meru, kroz svoj angažman u vođenju sučaja, centri za socijalni rad imaju zadatak da preduzmu mere da smanje nasilje u porodici, uključujući porodičnu medijaciju i upućivanje, kao i mere poput „pojačanog nadzora organa starateljstva“. Međutim, usled nedostatka evaluacija ostaje nejasno da li su centri za socijalni rad sposobni da pruže adekvatnu podršku porodicama pre nego što dođe do zlostavljanja i zanemarivanja dece, kao i kada do toga dođe, kakvi su efekti rada sa porodicama. Ono što je evidentno iz izveštaja Zavoda za socijalnu zaštitu za 2015. godinu jeste porast broja prijava nasilja nad decom u odnosu na prethodne godine (sa 3.396 slučajeva u 2011. godini na 6.520 slučajeva u 2015. godini). Ovaj porast se objašnjava uticajem različitih okolnosti — angažovanijeg pristupa problemu nasilja prema deci i nasilja u porodici od strane policije, aktivnijeg pristupa problemu u lokalnim zajednicama kao posledica potpisanih Sporazuma o saradnji aktera na lokalnu i promenjene metodologije stručnog rada u samim centrima za socijalni rad (RZSZ, 2015). Međutim, na osnovu podataka predočenih u istom izveštaju primećuje se da je efektivnost rada CSR izrazito mala, s obzirom da je tek 10% slučajeva nasilja CSR reagovao pokretanjem sudskih postupaka protiv počilaca, da je iz porodice izdvojeno 338 dece, a da je broj postupaka za zaštitu dece žrtava nasilja u porodici koje je CSR pokrenuo po službenoj dužnosti pred sudom čak i u blagom padu u odnosu na prethodnu godinu (RZSZ, 2015: 21–22).

Intenzivne usluge podrške porodici predviđene su Zakonom o socijalnoj zaštiti u nastojanju da se spreči razdvajanje porodice ukoliko je nasilje prisutno u porodici, ali kad izmeštanje deteta iz porodice ne bi bilo u najboljem interesu deteta. Ove usluge se takođe pružaju i porodicama gde postoji veći rizik od smeštaja u ustanovu, kao što su porodice koje žive ispod linije siromaštva (a pored toga doživljavaju druge oblike marginalizacije, kao što su porodice sa decom sa invaliditetom, ili porodice iz manjinskih grupa). Ove usluge pilotirane su u različitim oblicima, kao što su „Porodični saradnik“ (pilotiran od strane UNICEF-a u okviru evropskih pretpripravnih fondova), program Jačanje porodice (pilotiran od strane rezidencijalne ustanove SOS dečija sela i Fondacije SOS dečija sela) i Porodični mostovi (pilotiran od strane nevladine organizacije Ideas). Postojeći dokazi pokazuju da ovakve usluge doprinose smanjenju nasilja u domaćinstvu, kao i unapređenju većeg broja indikatora dobrobiti deteta, kao što su postignuće/prisustvo u školi, bolji zdravstveni indikatori i bolji odnosi između dece i roditelja.

Prema zakonu i posebnom protokolu, svi zdravstveni radnici dužni su da prepoznaju i prijave nasilje nad decom, kao i da pruže podršku deci i njihovim porodicama u skladu sa svojim ovlašćenjima. Zdravstvene ustanove koje se bave decom, prema posebnom protokolu, dužne su da formiraju stručni tim za procenu i potvrdu sumnje pojedinačnog zdravstvenog radnika koji prvi prepozna nasilje i evidentira, prijavi i reaguje u slučajevima sumnje na nasilje, kako je predviđeno protokolom (u okviru sistema zdravstvene zaštite i u saradnji sa centrom za socijalni rad). Informacije dobijene mapiranjem pokazale su da je gore pomenuti projekat uz jačanje kapaciteta sistema zdravstvene zaštite (koji su sproveli Institut za mentalno zdravlje i Institut za javno zdravlje) značajno doprineo kompetentnijem i efektivnijem reagovanju zdravstvenih radnika u slučajevima nasilja prema deci. Ovi stručni timovi uspostavljeni su u 80% domova zdravlja; međutim, potrebno je ojačati reagovanje ustanova sekundarnog i tercijarnog nivoa.

Kada su u pitanju intervencije usmerene na institucionalne mehanizme u odnosu na različite oblike nasilja u zajednici, poput dečjih brakova, zloupotrebe dečjeg rada ili zaštite dece ulice, razvoj institucionalnih mehanizama značajno zaostaje za prethodnim oblastima. Ti oblici nasilja zanemareni su i kada su u pitanju intervencije usmerene na promenu stavova, vrednosti i normi. Dečji prinudni brakovi, zloupotreba dečjeg rada i donekle zaštita dece ulice (organizacije i pojedinci angažovani na osnivanju „Svratišta“ učinili su napore u podizanju svesti o ovom problemu) u zajednici ostaju uglavnom izvan kampanja, obuka i sličnih aktivnosti koje treba da doprinesu povećanju svesti i povećanju kompetencija stručnjaka da sa ovim oblicima nasilja rade.

Gradski zavod za javno zdravlje Beograda, zajedno sa Udruženjem pedijatara Srbije, uz podršku Ministarstva zdravlja i UNICEF-a, sproveo je projekat podrške ranom razvoju i socijalnoj uključenosti dece, putem patronažne službe. Cilj ove usluge bio je unapređenje znanja, stavova i ponašanja porodica u raznim aspektima, uključujući jačanje bezbednog okruženja za podizanje deteta i nenasilne metode disciplinovanja. Sestre i pedijatri su takođe mogli da steknu uvid u bezbednost dece tokom njihovog najranijeg uzrasta i upozore sistem zaštite u slučaju da otkriju rizike od nasilja i zanemarivanja. Projekat je namenjen za porodice sa decom uzrasta od 0–6 godina u deset odabranih opština u Srbiji. Za rad sa romskim porodicama, program je obuhvatio romske medijatore. Projekat je doneo korist za 15 000 dece, među kojima je više od 5000 romske dece, i obuhvatio 80 pedijatara i 90 patronažnih sestara u devet centara primarne zdravstvene zaštite. Ima preventivnu ulogu, i protokoli i procedure koji su razvijeni u ovim centrima primarne zdravstvene zaštite i kapaciteti stručnih lica obezbeđuju održivost nastavka rada.

Zaštita dece žrtava i svedoka u krivičnom postupku značajno je unapređena sprovođenjem projekta „Unapređenje prava deteta kroz jačanje sistema pravosuđa i socijalne zaštite u Srbiji“, koji je finansirala Evropska unija, a sproveo UNICEF u partnerstvu sa Ministarstvom pravde, Ministarstvom za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i Ministarstvom unutrašnjih poslova. U toku 2015. godine, realizovano je 15 informativnih sesija sa ciljem unapređenja kompetencija sudija, javnih tužilaca, službenika socijalne zaštite i policajaca za maloletnike, koji u predistražnom i krivičnom postupku postupaju prema maloletnim licima u svojstvu oštećenih i svedoka. U okviru istog projekta osnovane su Jedinice za podršku deci žrtvama u krivičnom postupku u Beogradu, Kragujevcu, Nišu i Novom Sadu i izrađene su Smernice za zaštitu dece žrtava i svedoka od sekundarne viktimizacije. Jedinice su nastale u okviru procesa transformacije domova za decu i sada pružaju usluge u zajednici i intervenišu u slučajevima gde je ranjivim grupama dece i njihovim porodicama potrebna dodatna i posebna podrška.

Intervencije usmerene ka determinantama i faktorima na mikro nivou

Intervencije usmerene ka determinantama i faktorima na mikro nivou ne obuhvataju samo intervencije koje su sprovedene na mikro nivou. Primetno je da su različite intervencije koje su se sprovodile na mezo nivou istovremeno bile usmerene i na institucionalne kapacitete pojedinačnih institucija. Ovo je recimo slučaj sa programom „Škola bez nasilja“, gde su novi mehanizmi, kampanje i druge aktivnosti jačale kapacitete konkretnih škola za zaštitu od nasilja. Na sličan način, sa mezo nivou su se „prelivala“ i intervencije koje su se odnosile na jačanje kapaciteta kroz povećane kompetencije, saradnju, primenu protokola, na individualne institucije — centre za socijalni rad, zdravstvene ustanove, policiju i sl. Uspostavljane su ili osnaživane, podržavane i konkretne organizacije i usluge, poput skloništa za zaštitu žrtava trgovine ljudima, centra za borbu protiv digitalnog nasilja i sl. Intervencije na mikro nivou obično predstavljaju manje projekte usmerene ka konkretnom cilju, pojedinačne usluge zaštite ograničenog, lokalnog obuhvata, ili manje kampanje.

Kao što je već pomenuto, intervencije usmerene na porodične faktore su vrlo oskudne i ograničene. Imajući u vidu nalaze mapiranja, stiče se utisak da se pitanja ekonomskog statusa, obrazovanosti roditelja nisu bila u fokusu intervencija zaštite od nasilja. Kao da postoji neka vrsta podvojenosti u brizi o porodici, u kojoj ekonomske teškoće porodica nastoje da se reše finansijskom pomoći iz sistema socijalne zaštite. Višestruka podrška (finansijska i psiho-socijalna podrška) postoji samo kod porodica koje su u sistemu socijalne zaštite registrovane i kao siromašne i kao porodice sa prisutnim praksama nasilja. Za porodice izvan ove relativno uske kategorije, koje se mogu suočavati sa ekonomskim teškoćama, a koje su iznad praga kvalifikovanosti za socijalnu novčanu pomoć, u kojima deca takođe odrastaju okružena i materijalnom deprivacijom i nasiljem, nisu zabeležene intervencije. Takođe, podaci o intervencijama usmerenim na delovanje na druge forme porodičnih disfunkcionalnosti, sistematskog rada sa počiniocima u slučaju kada su to osobe sa problemima alkoholizma, zavisnosti od narkotika, posledica izazvanih učešćem u ratovima i sl., nisu zabeleženi mapiranjem. Konačno, preventivni programi, rad sa porodicama, mladim roditeljima koji ne pripadaju rizičnoj populaciji ni u jednom od prethodno pomenutih oblika, a koji mogu doživeti različita iskustva roditeljskih frustracija, takođe nisu prisutni, osim u obliku jedne telefonske linije za podršku.

Intervencije usmerene ka institucionalnim determinantama

U pogledu jačanja institucionalnih kapaciteta na mikro nivou, mapiranje je otkrilo sledeće intervencije:

- ▶ unapređeni kapaciteti MUP-a za zaštitu dece od digitalnog nasilja — uspostavljen mehanizam za prijavljivanje digitalnog nasilja, posebno rizika od eksploatacije dece na internetu i internet pedofilije;
- ▶ Klikni bezbedno — online kurs za učenike o rizicima na internetu;
- ▶ program Zaustavimo digitalno nasilje sa SOS aplikacijom za prijavljivanje digitalnog nasilja;
- ▶ uspostavljena SOS telefonska linija za nestalu decu;
- ▶ NADEL — nacionalna dečja linija koju je uspostavio Centar za odojčad, decu i mlade, uz podršku Fondacije princeze Katarine; i
- ▶ Roditeljski telefon.

Kampanju *Klikni Bezbedno* pokrenula je 2009. Uprava za digitalnu agendu Republike Srbije, uz podršku Ministarstva telekomunikacija i informacionog društva u to vreme. Kampanja je bila deo programa Evropske komisije Bezbedniji internet, koji je pokrenut 1999. godine i sproveden u većini evropskih država, sa ciljem osnaživanja i zaštite dece i adolescenata na internetu, pokretanjem inicijativa za podizanje svesti o bezbednom korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija, kao i za borbu protiv nezakonitog i štetnog sadržaja i ponašanja na internetu. U okviru projekta, pokrenuta je internet stranica i online kviz, a Centar za bezbedni internet Klikni bezbedno uspostavljen je u januaru 2013. godine. Radom Centra rukovode, pomažu ga i podržavaju Fond B92, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije i Ministarstvo unutrašnjih poslova. Realizaciju svih aktivnosti Centra usmeravaju i unapređuju Savetodavni odbor i Dečji savet, kako bi se obezbedilo učešće dece.

Program „Zaustavimo digitalno zlostavljanje“ pokrenula je Jedinica za prevenciju nasilja pri Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, u saradnji sa UNICEF-om i Telenorom u novembru 2012. godine. Aktivirana je i SOS aplikacija za prijavu digitalnog nasilja u saradnji sa UNICEF-om, Telenorom i Fakultetom za medije i komunikacije u Beogradu.

Institucionalni kapaciteti razvijani su i uspostavljanjem **novih mehanizama saradnje**, kako između aktera u javnom sektoru iz različitih segmenata sistema zaštite, tako i između javnog i civilnog sektora. Tako je, na primer u saradnji MUP i NVO Astra 2014. godine uspostavljen SOS telefon za nestalu decu; u saradnji Fondacije B92, MUP, Ministarstva trgovine i telekomunikacija uspostavljen Centar za bezbedni internet 2013. godine, a između MUP-a i organizacije Save the Children potpisan Sporazum o saradnji za unapređenje institucionalne zaštite dece koja žive i rade na ulici.

NADEL, telefonska linija za savetovanje, dostupna je svoj deci u Srbiji 24 sata besplatnim pozivom ukoliko se nađu u situaciji u kojoj su im ugrožena prava ili u bilo kojoj drugoj situaciji u kojoj im je potreban razgovor sa stručnom i poverljivom osobom. Ciljna grupa su deca predškolskog i školskog uzrasta, posebno ona koja se suočavaju sa problemima u porodici (razvod, hronični sukobi), zlostavljana (fizički, psihički, seksualno i dr.), deca suočena sa vršnjačkim nasiljem, deca sa problemima koji uključuju pokušaj samoubistva i slično. U 2014. godini ova telefonska linija imala je 116.007 poziva.

Od nedavno je uvedena i usluga podrške roditeljima — „Roditeljski telefon“, koja se pruža u saradnji Udruženja stručnjaka za podršku deci i porodici „FICE Srbija“ i Centra za zaštitu odojčadi, dece i omladine. Ova usluga je dostupna u periodu od 17–20 časova i treba da obezbedi podršku roditeljima koji se suočavaju sa nedoumicama u vaspitavanju dece, frustracijama izazvanim teškoćama u vaspitavanju dece i sl.

Osim usluge „Porodični saradnik“ koja je u fazi pilotiranja, mapiranjem nisu identifikovane intervencije koje su usmerene na porodicu kao sistem, zajednicu u kojoj su deca izložena nasilju ili zanemarivanju. Stiče se utisak da izuzev usluga centara za socijalni rad u čiji osnovni zadatak spada rad sa porodicom, drugih direktnih usluga za podršku porodici u riziku od nasilja nad decom nema. Takođe, u kontekstu porodica u riziku i intervencija centara za socijalni rad, najčešće se pominje intervencija izmeštanja deteta iz porodice. Izdvajanje dece iz porodice zbog nasilja, bez preduzimanja drugih mera zaštite, smatra se neodgovarajućom intervencijom (Ignjatović, 2014). Odgovarajuća podrška poput psihosocijalnog savetovanja primerena uzrastu za decu svedoke nasilja u porodici, u skladu sa obavezama iz Konvencije Saveta Evrope protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici (čl. 26), koju je Srbija ratifikovala 2013. godine, nije uspostavljena.

Intervencije usmerene ka kulturnim determinantama

Intervencije usmerene ka kulturnim determinantama realizovane su na mezo i makro nivou, ali njihov efekat treba da bude vidljiv na mikro nivou, u porodicama i pojedinačnim institucijama. Nekoliko prethodno pomenutih kampanja bile su usmerene ka roditeljima, i imale su za cilj podizanje svesti o štetnosti nasilnih metoda disciplinovanja i promovisanje nenasilnih metoda vaspitavanja.

Intervencije usmerene ka prevenciji i direktnoj podršci deci

Pružanje direktne podrške deci koja su pod rizikom od nasilja i koja su žrtve nasilja je obaveza svih sistema u Republici Srbiji (socijalne zaštite, zdravstvene zaštite, policije, obrazovanja, pravosuđa). Nadležnost i obaveze ovih institucija propisane su zakonima i podzakonskim aktima. Međutim, u praksi, opseg i vrsta podrške koje pojedinačne institucije sistema pružaju varira u zavisnosti od organizacionih kapaciteta, uključujući i finansijske i ljudske ((ne)dovoljno resursa, (ne)dovoljno stručnog osoblja, (niski) kapaciteti stručnog osoblja da se bave nasiljem i slično). Organizacije civilnog društva imaju značajnu ulogu u pružanju direktne podrške zlostavljanoj i zanemarenoj deci, posebno one koje sprovode projekte podrške deci iz ugroženih grupa, kao što su deca sa invaliditetom, deca iz romske populacije, deca koja žive i rade na ulici, deca koja su žrtve trgovine ljudima, izbeglice ili raseljena lica.

Intervencije koje su uočene na mikro nivou, a koje su za cilj imale direktnu podršku deci, obuhvataju:

- ▀ Sklonište za urgentnu zaštitu zlostavljane dece koje je uspostavilo Ministarstvo za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku;
- ▀ Svratište za decu koja žive i rade na ulici koje je uspostavio Centar za integraciju mladih;
- ▀ usluge direktne podrške deci žrtvama trgovine ljudima koje pružaju Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima, institucije u okviru sistema socijalne zaštite, nevladine organizacije ATINA i ASTRA;

- program dnevnog centra za decu i mlade sa problemima u ponašanju koji je uspostavila nevladina organizacija IAN Telecentar;
- Klub za zdrave promene za osnaživanje dece sa invaliditetom izložene nasilju i zanemarivanju koji je uspostavio Centar za prava deteta uz podršku međunarodne dobrotvorne organizacije LUMOS;
- Incest Trauma Centar (ITC), koji pruža podršku deci koja su žrtve seksualnog nasilja.

Sklonište za urgentnu zaštitu zlostavljane dece je uspostavljeno kroz projekat Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike 2002. godine, kada je prepoznata potreba da se deca žrtve nasilja moraju urgentno izmestiti iz ugrožavajućeg okruženja i da je potrebno da im se pruži kratkotrajni tretman oporavka usled traumatičnog iskustva. Sklonište deluje u okviru ustanove za zbrinjavanje dece bez roditeljskog staranja „Jovan Jovanović Zmaj“, a od osnivanja do septembra 2016. godine kroz njega je prošlo 612 dece uzrasta 7–18 godina (379 devojčica i 233 dečaka).

Svratište za decu koja žive i rade na ulici je kao inovativnu uslugu osnovala nevladina organizacija Centar za integraciju mladih 2004. godine. Ova deca koja su suočena sa višestrukim isključivanjem i teškim uslovima života na ulici i posebno visokim rizicima od različitih oblika nasilja u Svratištu mogu da zadovolje osnovne potrebe, da dobiju podršku u pristupu drugim uslugama i steknu osnovne životne veštine koje su bitne za uključivanje u društvo. Od kraja 2011. godine podršku je u Svratištu dobilo 653 maloletnih lica. U proseku 30 dece dnevno poseti Svratište, a zimi se broj povećava na 70. Prema informacijama osoblja Svratišta, većinu korisnika čine dečaci (oko 70%), a deca su najčešće u uzrastu 10–14 godina. U međuvremenu, osnovani su ovakvi centri i u drugim gradovima Srbije — Nišu i Novom Sadu, a dnevni centar za decu iz ove grupe osnovan je i pri opštini Novi Beograd.

Direktnu podršku deci žrtvama trgovine ljudima, seksualne i radne eksploatacije pružaju dve nevladine organizacije ASTRA i ATINA, Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima i institucije sistema socijalne zaštite. U 2015. godini podrškom je obuhvaćeno 67 dece žrtava trgovine ljudima, od kojih 11 dečaka i 56 devojčica. U okviru državnog sistema socijalne zaštite deca žrtve trgovine ljudima se smeštaju u hraniteljske porodice i u okviru drugih smeštajnih kapaciteta institucija sistema socijalne zaštite. Usluge materijalne podrške porodici i deci obezbeđuju se kroz sistem materijalnih davanja u okviru sistema socijalne zaštite. Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima u okviru direktne podrške obezbeđuje medicinsko zbrinjavanje žrtava, nabavku odeće, obuće, hrane i higijenskih sredstava, kupovinu školskog pribora, plaćanje taksi za pribavljanje dokumenata, kupovinu karata za prevoz. U slučaju potrebe, Centar obezbeđuje i usluge terapeuta, advokata, a stručni radnici Centra pružaju i podršku na suđenjima u postupcima koji se odnose na trgovinu ljudima (osoba od poverenja) itd. Programi organizacije ATINA su, pored direktne podrške deci, takođe usmereni na pružanje podrške porodicama, a u okviru Skloništa za žrtve trgovine ljudima sprovode se programi osnaživanja. ASTRA takođe koordinira linijom za nestalu decu.

Podrška deci sa problemima u ponašanju koju pruža IAN Telecentar dostupna je od 2012. godine u formi dnevnog centra. U najvećem broju deca korisnici Centra su žrtve nasilja u porodici, a izloženi su i diskriminaciji u školi, među vršnjacima, što kod njih dalje osnažuje sukob sa normama, a često i zakonom. U dnevnom centru ova deca bivaju osnažena učenjem veština (upotreba računara, interneta, održavanje računara, aktivno traženje posla, pisanje CV i sl), psihološkom podrškom i resocijalizacijom

5

INTERVENCIJE ZA SPREČAVANJE
I SUZBIJANJE NASILJA PREMA DECI
I ZAŠTITU DECE OD NASILJA

kroz učešće u klubu koji sprovodi aktivnosti poput kreativnih i psiholoških radionica, podrške u učenju, organizovanje ekskurzija, sportskih aktivnosti, poseta bioskopu, pozorištu i sl.

Klub za zdrave promene je uspostavljen 2012. godine kroz projekat „Osnaživanje dece/mladih sa invaliditetom kako bi se unapredio odgovor na zlostavljanje i zanemarivanje dece“. Projekat je sprovodio Centar za dečja prava uz podršku međunarodne dobrotvorne organizacije LUMOS i Evropske komisije. Klub je namenjen deci i mladima sa invaliditetom koji su smešteni u institucije, u hraniteljske porodice ili koja koriste usluge podrške u kućnim uslovima, i mladima kojima je potrebna pomoć u svakodnevnom funkcionisanju.

Incest Trauma Centar (ITC) je ženska nevladina organizacija, koja je specijalizovana za problem seksualnog zlostavljanja. Stručna lica koja rade u ovoj organizaciji primarno su specijalizovana za oblast zdravlja, a posebno mentalnog zdravlja. ITC pruža psihološku pomoć deci i odraslima, žrtvama seksualnog nasilja. U okviru ITC Centra za prevenciju seksualnog zlostavljanja, 8.713 dece i adolescenata završilo je desetonedeljni program prevencije „Zdravi izbori za decu“, koji je namenjen nastavnicima, roditeljima i deci. Takođe, u okviru ITC, vršnjački tim za prevenciju seksualnog zlostavljanja organizuje Klub za prevenciju seksualnog zlostavljanja — učenici uzrasta od 12 do 18 godina vode ovaj Klub, uz pomoć volontera ITC-a, koji imaju između 19 i 25 godina.⁶⁸

Karakteristike ličnosti kao mete intervencija

Na kraju, kada su u pitanju faktori povezani sa karakteristikama ličnosti, mapiranje je ukazalo na nedovoljnu osetljivost intervencija na uzraste dece. Primećeno je da ne postoje intervencije koje bi bile specifično profilisane za decu malog uzrasta, koja ostaju najviše izvan dosega sistema, sakrivena u privatnosti porodičnih odnosa. Takođe, rodne karakteristike nasilja bile su samo delimično predmet intervencija vezanih za školu bez nasilja, ali u kontekstu porodičnog, institucionalnog i nasilja u zajednici ostaju izvan fokusa intervencija. Pojedine ugrožene grupe dece bile su podržane različitim intervencijama, posebno deca sa invaliditetom, deca koja žive i rade na ulici ili deca u sukobu sa zakonom.

Neke specijalizovane usluge podrške ugroženoj deci opisane su u prethodnim poglavljima: Svrtište za decu, Sklonište za decu koja žive i rade na ulici; IAN Telecentar za decu sa problemima u ponašanju; Klub za zdrave promene za osnaživanje dece sa invaliditetom; i pedijatrijske i patronažne službe koje za cilj imaju da dopru do najmlađe dece u romskim porodicama.

⁶⁸ Internet stranica Incest Trauma Centra <http://www.incestraucentar.org.rs/index.php/en/we-are/background-and-mission>

ZAKLJUČCI

Ovo istraživanje (sprovedeno kroz pregled literature, analizu sekundarnih podataka i mapiranje intervencija) ukazalo je na neravnomernu i složenu zastupljenost determinanti i faktora nasilja prema deci koje se javlja u različitim oblicima i u različitim kontekstima, kao i neravnomernu usmerenost intervencija na ove determinante. Poznavanje determinanti i faktora nasilja je generalno retko u domaćoj literaturi, čime se ograničava obuhvat nalaza potrebnih za bolje profilisane intervencije koje se bave samim uzrocima nasilja prema deci. Nasilju se često pristupa na deskriptivan način, bez traganja za determinantama i faktorima koji ga uzrokuju ili na njega utiču. Sudeći prema raspoloživoj nacionalnoj literaturi, determinante i faktori su najtemeljnije istraživani u kontekstu nasilja u školi, nešto manje u kontekstu nasilja u porodici, a znatno manje u drugim kontekstima. Rezultate intervencija nije moguće tačno prikazati i proceniti, prvenstveno zbog njihovog nedovoljno sistematskog praćenja i evaluacije, uz malobrojne izuzetke. To su ograničenja koja treba uzeti u obzir kod predstavljanja nalaza istraživanja, glavnih zaključaka i praznina u istraživanju.

Nalazi o istraživanjima koja se odnose na nasilje

Na **makro nivou**, u fokusu literature su uglavnom bile kulturne, a u nešto manjoj meri i institucionalne determinante, dok su društvene, a naročito ekonomske, očigledno zanemarivane. Ako se socio-ekonomski faktori na makro nivou i spominju u literaturi, obrađeni su na vrlo uopšten način i uglavnom služe samo da bi opisali kontekst. Socijalne determinante su predstavljene kao višedimenzionalna socijalna isključenost, naročito u studijama o nasilju u depriviranim i marginalizovanim grupama (Romi, deca ulice, deca s invaliditetom). Efekti stepena urbanizacije u određenom području se retko analiziraju i opisuju. Kulturni faktori se uglavnom javljaju u vidu visokog stepena tolerancije prema nasilju kao posledica ratova iz devedesetih godina prošlog veka, uvreženih stavova koji diskriminišu razne grupe na osnovu manjinskog statusa, ugroženosti ili drugog faktora, kao i u vidu normi i vrednosti vezanih za rodne uloge i odnose.

Može se zaključiti da istraživanja o nasilju u školama prepoznaju i naglašavaju socio-ekonomske, kulturne i institucionalne faktore na različitim nivoima. U tim istraživanjima kulturni faktori su prepoznati kroz opštiji vrednosno-normativni okvir iskazan u stavovima prema nasilju uopšte i prema rodnim ulogama, kroz diskriminacijske stavove prema društvenim grupama definisanim na osnovu različitih socio-demografskih karakteristika (pol, etničko poreklo, starost, socijalni status, seksualna orijentacija, itd.), i kroz svest o različitim rizicima od nasilja, prepoznavanju nasilja i poznavanja sistema zaštite od nasilja. Svi navedeni faktori znatno manje su zastupljeni u proučavanju nasilja nad decom u porodici, s tom razlikom da se u ovom drugom slučaju javljaju kao značajan faktor i stavovi prema disciplinovanju dece, odnosno vaspitnim stilovima. U kontekstu institucionalnog nasilja ovi faktori gotovo da se ne spominju, izuzev u vrlo uskom smislu svesti o rizicima od nasilja, prepoznavanja nasilja i sistema zaštite. Ova vrsta kulturnih faktora prisutna je u značajnijoj meri i u istraživanjima digitalnog nasilja, uz manju zastupljenost faktora opšte tolerancije na nasilje, odnosno percepcije nasilja kao prihvatljivog oblika ponašanja. U istraživanjima nasilja u zajednici, kulturni faktori prisutni su u manjoj meri i to kao opšti stavovi o toleranciji na nasilje, kao diskriminatorne vrednosti i stavovi, i kao sposobnost prepoznavanja nasilja i sistema zaštite.

Determinante na **mezo nivou** kojima se literatura uglavnom bavi su prvenstveno institucionalni faktori, a zatim i kulturni. I ovde su društveno-ekonomski faktori zanemarivani. Čak i kada su istraživanja fokusirana na određeni region ili lokalnu zajednicu, pažnja se ne posvećuje specifičnim društveno-ekonomskim uslovima. Međutim, u kontekstu nasilja u školi, obuhvaćeni su svi navedeni socio-ekonomski faktori, ali se najveći značaj pridavao ekonomskim faktorima, mehanizmima socijalnog isključivanja, a u manjoj meri prostornim faktorima, etničkim i drugim sukobima u zajednici, kriminalitetu i neravnopravnim rodnim režimima. **Socio-ekonomski faktori** i mehanizmi socijalnog isključivanja istaknuti su i u istraživanjima nasilja u zajednici, posebno u kontekstu dece koja žive i rade na ulici, ali i kod različitih oblika eksploatacije i dečjih brakova. **Institucionalne determinante** na mezo nivou koje se mogu naći u literaturi su zakonodavstvo i politike koje se odnose na smeštaj dece u rezidencijalne institucije; mehanizmi za prepoznavanje slučajeva nasilja i upućivanje na postupanje; međusektorska koordinacija; instrumenti za zaštitu dece svedoka nasilja u porodici u sudskim postupcima; i kapaciteti stručnih lica i pružalaca podrške, naročito u mreži centara za socijalni rad, obrazovanje i zdravstvenu zaštitu.

Determinante i faktori na **mikro nivou** koji se mogu naći u literaturi uglavnom pripadaju korpusu porodičnih faktora, dok je institucionalnih znatno manje. U kontekstu nasilja u porodici najčešće isticani socio-ekonomski faktori su oni koji se odnose na ekonomski položaj porodice i domaćinstva, poput zaposlenosti, životnog standarda, siromaštva, a znatno manje je ukazivano na značaj prostornih, odnosno regionalnih faktora, kao i mehanizama isključivanja iz različitih sfera društva (obrazovanja, pristupa ličnim dokumentima, pravu na zdravstvenu, socijalnu zaštitu i sl).

Porodični faktori su najčešće analizirani i najeksplicitnije istaknuti u istraživanjima nasilja u porodici, a delimično i u školi i zajednici. Među porodičnim faktorima najčešće su istaknuti nisko obrazovanje roditelja, disfunkcionalnost porodičnih odnosa i zloupotreba alkohola roditelja ili drugih članova porodice. U znatno manjoj meri istaknut je uticaj tipa porodice (posebno jednoroditeljskih), slabost neformalnih mreža podrške i uticaj stresnih događaja. U kontekstu nasilja u školi, najčešće isticani porodični faktor je obrazovanje roditelja, a zatim disfunkcionalni porodični odnosi i prisustvo nasilja u porodici. Porodični faktori gotovo da nisu prisutni u istraživanjima nasilja u institucijama i digitalnom prostoru.

Karakteristike deteta koje su povezane sa rizicima od nasilja prisutne su u istraživanjima nasilja u porodici, školi i institucijama. Pored pola i starosti, poseban značaj se pridaje invaliditetu koji povećava rizike od izloženosti deteta nasilju, kao i problemima u ponašanju, koji povećavaju rizike da deca postanu kako žrtve, tako i počinioci nasilja.

Praznine u istraživanjima koja se odnose na nasilje

Na osnovu predočenih nalaza, mogu se identifikovati sledeće praznine u istraživanju determinanti i faktora nasilja:

- ▀ Nedovoljna usmerenost na ispitivanje faktora. U istraživanjima nasilja nad decom ispitivanje faktora nasilja često nije sprovedeno, ili bar ne na eksplicitan način. Često i kada se govori o faktorima, oni se spominju uzgredno, nabrajaju, a veoma je malo preciznih, metodološki robusnih ispitivanja uticaja faktora na pojavu i karakteristike nasilja.

- ▶ Socio-ekonomski faktori su često zanemarivani u analizi nasilja nad decom. Iako nisu istaknuti u prvom planu kao primarni pokretači, oni omogućavaju bolju kontekstualizaciju i razumevanje nasilja. Primetno je da se nasilje u porodici često proučava kao pojava koji se odigrava u „staklenom zvonu“, bez sistematskog i eksplicitnog smeštanja porodice u širu društvenu sredinu u kojoj i sama porodica može biti žrtva strukturnog nasilja, te preslikavati to nasilje na svoju decu u direktnijim formama. To posebno može biti zamka kada su u središtu istraživačke pažnje deca i porodice iz ugroženih grupa, poput onih koje žive u romskim naseljima, siromašnih, suočenih sa višestrukim isključivanjem i diskriminacijom. Strukturni faktori značajno su zanemareni u inače malobrojnim istraživanjima nasilja u institucijama i digitalnog nasilja. Pojedine strukturne determinante izrazito se slabo pominju u literaturi (izuzev o nasilju u školama), poput etničkih i drugih sukoba u zajednici, kriminaliteta, neravnopravnih rodni režima i sl.
- ▶ Institucionalni faktori nisu proučavani u zadovoljavajućoj meri, a velikim delom takvom stanju doprinosi odsustvo sistematskih evaluacija različitih institucionalnih mehanizama, usluga, te proučavanje efektivnosti tih mehanizama. Saznanja o uticaju institucionalnih faktora uglavnom se zadržavaju na opštijim zapažanjima o slaboj primeni zakona, protokola, strategija, neefektivnim programima prevencije, slabim kapacitetima institucija i sl. Retka istraživanja primene zakona i drugih pravnih instrumenata potvrđuju neefikasnost i nedelotvornost mera za zaštitu dece od nasilja.
- ▶ Istraživanja nasilja prema deci u pogledu dinamike, složenih oblika interakcije i mehanizama nasilja često su ili previše neprecizna (govori se o nasilju prema detetu uopšteno) ili sužavaju nasilje na direktne nasilne metode disciplinovanja. Izloženost dece nasilju kroz svedočenje nasilnim činovima prema majci, nasilju između odraslih i prema starima, nije dovoljno istraženo, a može imati jednako štetne posledice kao i direktna izloženost nasilju.
- ▶ Mehanizmi međugeneracijskog reprodukovanja nasilja u porodici nisu dovoljno osvetljeni, iako postoje istraživanja koja pokazuju da izloženost nasilju u detinjstvu može biti važan faktor usvajanja nasilja kao prihvatljivog oblika ponašanja.
- ▶ Faktori povezani sa karakteristikama deteta zapravo nisu najčešće pravi faktori nasilja. Veća prevalencija nasilja kod dece određenog uzrasta, ili pola, ne znači da sama ova karakteristika dece izaziva češće nasilje, već da određeni stavovi, vrednosti i norme kod počinitelaca deluju tako da više zlostavljaju decu određenih karakteristika. Ovo u literaturi nije uvek jasno i do kraja dorečeno, zbog čega se može steći utisak da same osobine deteta mogu „izazvati“ nasilje i time svaliti krivicu na žrtvu. Pojedine grupe dece ostaju veoma slabo obuhvaćene istraživanjima, poput male dece (0–5 godina) u porodici, ili u predškolskim ustanovama. Rodnim aspektima nasilja nije posvećena dovoljna pažnja, posebno kada se ima u vidu da je ono visoko rasprostranjeno u odrasloj populaciji, te da predstavlja važan faktor koji doprinosi reprodukovanju nasilja na nove generacije (deca svedoci nasilja su žrtve nasilja).
- ▶ O pojedinim oblicima nasilja se ne zna dovoljno, pa onda ni o faktorima koji su sa tim nasiljem povezani. To se odnosi na nasilje kome su izložena deca koja žive i rade na ulici, devojčice žrtve dečjih maloletničkih brakova, deca žrtve radne i seksualne eksploatacije.
- ▶ Međupovezanost faktora takođe je pre retkost nego pravilo u istraživanjima nasilja, a malobrojna istraživanja tek su dotakla neke forme „prelivanja“ nasilja iz jednog konteksta u drugi. Na primer,

deca koja dospevaju na brigu u rezidencijalne institucije, već su doživela nasilje u porodici, a način na koji su ovi porodični i institucionalni faktori povezani nisu dovoljno ispitivani. Nešto je više ukazano na „prelivanje“ nasilja iz porodice u školski kontekst, ili iz školskog konteksta u digitalni prostor. Okruženost nasiljem u višestrukim kontekstima stvara veoma teške uslove za život dece i ometa njihov razvoj, zbog čega je veoma važno ispitati ove povezane i udružene faktore.

Nalazi na osnovu mapiranja intervencija

Nalazi o intervencijama i njihova usmerenost ka determinantama i faktorima nasilja ukazuje na sledeće zaključke:

- Na **makro nivou**, očigledno je da je najveći broj intervencija koje je sprovodila država bio usmeren na razvoj i primenu pravnog okvira i ključne institucije, kao i podizanje svesti o nasilju prema deci. Osnovna logika bila je da se „odozgo na dole“ uspostavi sistem, donošenjem opšteg protokola, a zatim i posebnih protokola — priručnika koje će pružiti smernice stručnim licima iz relevantnih sektora. Međutim, izostala je centralizovana institucionalna koordinacija sprovođenja, praćenja i ocene rezultata primene akcionog plana. Savet za prava deteta nije bio efikasan u koordinaciji, praćenju i proceni efekata sprovođenja glavnog akcionog plana. Intervencije usmerene ka kulturnim determinantama obuhvatile su razne opšte i nacionalne kampanje za podizanje svesti o nasilju prema deci, zabrani telesnog kažnjavanja i promovisanju tolerancije, nediskriminacije i rodne jednakosti. Međutim, efekti ovih kampanja nisu evaluirani.
- Na **mezo nivou**, intervencije su uglavnom bile usmerene ka uspostavljanju, unapređenju i poboljšanju institucionalnog odgovora, a zatim na kampanje koje su imale za cilj promenu znanja i stavova o različitim oblicima nasilja prema deci. Sistem i mehanizmi vođeni pravnim okvirom i institucionalnom promenom uglavnom su bili usmereni na prepoznavanje nasilja, upućivanje i planiranje odgovora kroz upravljanje slučajem; dok je rešavanje faktora rizika/ugroženosti (i na taj način sprečavanje pojave nasilja) bilo ograničeno, kao i razvoj mreže usluga zaštite deteta. Nalazi pokazuju da je izmeštanje deteta iz porodice glavni mehanizam koji se primenjuje, dok su ostali oblici podrške i delovanja (za dete i majku/oca koji podržava nasilje ili je nasilni roditelj) nedovoljni. Mnoge lokalne zajednice, posebno veći gradovi, uspostavili su međusektorske timove i grupe za koordinaciju u okviru sistema obrazovanja, a imenovani su i koordinatori za prevenciju u svim školskim okruzima. Većina intervencija usmerenih na unapređenje institucionalnih i organizacionih kapaciteta usmerena je na obuke aktera u različitim sistemima zaštite za primenu protokola, prepoznavanje nasilja i reagovanje u skladu sa ulogama i odgovornostima definisanim u zakonima i protokolima. Pored toga, intervencije usmerene na institucionalni i organizacioni okvir vodile su uspostavljanju nekih **novih mehanizama** kojima se jača institucionalni odgovor na nasilje, pre svega u školskom sistemu (školski policajac, timovi za prevenciju nasilja u školama, čija je uloga bila da sačine godišnji plan prevencije i zaštite; vršnjački timovi za prevenciju nasilja u školama; grupa za zaštitu od nasilja i diskriminacije pri Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i koordinatori za zaštitu od nasilja u školskim okruzima) i pravosudnom sistemu (jedinica za podršku deci svedocima u krivičnim procesima). Međutim, imajući u vidu intervencije prepoznate procesom mapiranja, malo je novih ili ojačanih mehanizama u radu sa porodicom na sprečavanju nasilja i zaštiti dece od nasilja. Uprkos nekim novim mehanizmima, poput patronažne službe ili

usluga intenzivne usluge podrške porodici koje su pilotirane u manjem obimu, ovi mehanizmi se pretežno svode na rad centara za socijalni rad i to sa porodicama u kojima su problemi već značajno uzeli maha. Posebno su bile intenzivne kampanje za podizanje svesti i motivacije za suzbijanje nasilja u školama, kao i svesti o tabu temi — seksualnom nasilju nad decom. Kampanje su takođe bile usmerene i prema institucionalnim faktorima, odnosno njima se nastojala podići svest ali i kapaciteti za prepoznavanje nasilja, reagovanja na nasilje u različitim delovima sistema zaštite. Sprovedene su brojne edukacije, pripremljeni različiti priručnici koji su imali za cilj da povećaju informisanost, osetljivost stručnih lica na nasilje.

- ▶ Na **mikro nivou**, intervencije koje su usmerene na direktnu podršku deci žrtvama nasilja nisu uvek jasno usmerene na faktore. Mnoge predstavljaju samo otvoren prolaz ka sistemu zaštite (različiti SOS telefoni, platforme za prijavljivanje nasilja). Pored toga, neke intervencije usmerene su samo na saniranje posledica (urgentni, privremeni smeštaj i sl.). Naravno, ovakve usluge su veoma važne i predstavljaju primere dobre prakse, a za kvalitet sistema zaštite od presudnog je značaja njihovo kontinuirano finansiranje i održavanje. Primeri dobre prakse koja nastoji da utiče i na faktore, korene nasilja kojem su deca izložena su: IAN Telecentar, gde se višestruko osnažuju deca sa problemima u ponašanju i tako stvaraju uslovi za njihovo socijalno uključivanje; Klub za zdrave promene dece i mladih sa invaliditetom u kome se deca osnažuju da se odupru nasilju. Izuzev Svratišta za decu koja žive i rade na ulici, ostale intervencije koje su registrovane mapiranjem nisu usmerene na socio-ekonomske determinante. Ovo ne treba da iznenađuje zbog toga što politike i mere usmerene na prevenciju i zaštitu dece od nasilja ne mogu ni imati za cilj da, na primer, eliminišu siromaštvo, razviju ruralna područja, otklone etničke ili druge sukobe, smanje kriminalitet u zajednici ili ostvare rodnu ravnopravnost. Međutim, radi se o tome da intervencije prema čemu god da su usmerene, treba više da uvažavaju ove strukturne determinante, odnosno da budu bolje kontekstualizovane. To, na primer podrazumeva i da „Škola bez nasilja“ obuhvati programe koji su bolje prilagođeni potrebama dece i da bude bolje pripremljena da se bavi izloženošću dece rizicima od nasilja usled specifičnih porodičnih uslova, nacionalne pripadnosti, pola, života u ruralnoj sredini, itd. Sve ovo bi trebalo da bude uzeto u obzir prilikom planiranja pojedinačnih mera podrške, ali takođe i na nivou škole ili zajednice.

Praznine i slabosti u intervencijama

Na osnovu predočenih nalaza mogu se identifikovati sledeće **slabosti** u sistemu prevencije i zaštite dece od nasilja:

- ▶ Ne postoji funkcionalno, delotvorno državno telo pri Vladi Republike Srbije koje bi koordiniralo, pratilo i procenjivalo efekte politika i mera prevencije i zaštite, izveštavalo i usmeravalo politike u novim ciklusima.
- ▶ Ne postoji razvijena metodologija za sistematično praćenje primene postojećih protokola, kako na nivou svih specifičnih sektora u sistemu zaštite, tako i protokola koji uređuju međusektorsku saradnju. Metodologija postoji u sektoru policije (MUP), a od nedavno (2016) RZSZ je razvio metodologiju za praćenje primene protokola u sistemu socijalne zaštite i započet je proces praćenja, ali ovakva metodologija ne postoji u drugim sistemima niti na nivou međusistemske saradnje.

- ▶ Ne postoji centralizovana administrativna evidencija za sve relevantne sisteme koja bi omogućila jednostavan, pouzdan i za različite zainteresovane strane (uključujući i NVO i istraživačku zajednicu) dostupan pristup podacima, bilo u cilju rada u praksi zaštite ili u cilju analize stanja.
- ▶ Procesi praćenja i evaluacije intervencija (zakona, politika, mera, programa, usluga) su retki i nesistematski. Ovi procesi koji predstavljaju uslov i osnovu (re)definisanja politika i mera nisu na adekvatan način ugrađeni u sistem prevencije i zaštite.
- ▶ Intervencije ne uvažavaju uvek kontekst, odnosno šire socio-ekonomske uslove, zbog čega ne mogu biti jednako efikasne u različitim sredinama — seoskim i gradskim, više i manje razvijenim, sa jačim i slabijim institucionalnim mehanizmima i sl.
- ▶ Zdravstvenim i obrazovnim ustanovama i centrima za socijalni rad na lokalnom nivou neophodna je podrška kako bi postupale u skladu sa postojećim protokolima i pružile efikasan odgovor na nasilje prema deci. Istraživanje je otkrilo nedostatak znanja među stručnim licima o ulozi i odgovornosti drugih sistema, a posebno zdravstvenim, obrazovnim ili merama socijalne zaštite. Ovo komplikuje koordinaciju i odgovor pošto se očekivanja veoma razlikuju i upućivanje se vrši na glavnu strategiju, umesto na saradnju (SeConS, UNICEF, 2012).
- ▶ Nepovezanost između nasilja prema ženama i nasilja prema deci u porodici predstavlja značajnu prazninu u sistemu zaštite, koji ih uglavnom posmatra odvojeno.
- ▶ Odgovor na potrebe i zaštitu dece je veoma podeljen između određenih timova — kao što je Tim za prevenciju nasilja, Tim za inkluziju, Tim za sprečavanje napuštanja škole — dok deca na koju je rad ovih različitih timova usmeren mogu biti ista i zato je potreban integrisan odgovor na rizike i ranjivosti sa kojima se suočavaju. Pored toga, potrebno je da se reaguje što je pre moguće, u saradnji sa drugim sektorima, kao i sa porodicom.
- ▶ Takođe smo došli do saznanja da zdravstveni sistem i dalje najviše okleva da prijavi nasilje (uprkos svim učenjenim naporima) i da se uglavnom ne angažuje da pruži bilo koju uslugu zaštite — savetovanje, npr. — osim u klinikama za mentalno zdravlje.
- ▶ Nema sistematskih preventivnih programa za edukaciju i jačanje roditeljskih kompetencija, programa pripreme za roditeljstvo ili drugih programa iz skupa usluga podrške porodici. Programi jačanja roditeljskih veština i kompetencija, sa posebnom pažnjom na nenasilne metode vaspitanja, do sada nisu dovoljno rasprostranjeni u specifičnim sistemima zaštite. To su uglavnom mali ili pilot projekti.
- ▶ Ne postoji dovoljno usluga, posebno na lokalnom nivou, koje su usmerene na pružanje podrške roditeljstvu u vidu mogućnosti dobijanja korisnih saveta koji bi usmerili postupanje roditelja u konkretnim situacijama.
- ▶ Programi prevencije nasilja u predškolskim ustanovama nisu rasprostranjeni.
- ▶ Ne postoji procena efekata izmeštanja dece iz porodice niti procena mogućih alternativnih oblika zaštite pre nego što se pristupi ovoj meri.
- ▶ Usluga urgentnog hraniteljstva nije formalno-pravno uređena, nije evaluirana sa stanovišta efekata na decu žrtve nasilja koja se smeštaju u hraniteljske porodice, a nema ni sistematične evidencije o usluzi i korisnicima.

- ▶ Deinstitutionalizacija se ne odvija dovoljno brzo, još uvek je značajan broj dece smešten u velike rezidencijalne ustanove gde uslovi za njihov razvoj i kvalitet života nisu dobri.
- ▶ Ljudski resursi u institucijama za zaštitu dece nisu dovoljni i ne postoji dovoljna povezanost institucija iz sistema zaštite i univerziteta.
- ▶ Mera korektivnog nadzora roditelja nije u dovoljnoj meri evaluirana, pa nedostaju zaključci o stvarnoj efikasnosti ove mere.
- ▶ Pristup stručnih lica i šire javnosti, a naročito medija problemu nasilja nad decom je od posebnog značaja. Iako su do sada sprovedene brojne kampanje protiv nasilja, u okviru različitih sistema, potreba za novim različitim obukama i aktivnostima usmerenim na promenu svesti svakako postoji.
- ▶ Ne postoji dovoljno ljudskih i materijalnih resursa u institucijama i organizacijama koje se bave zaštitom dece od nasilja, zbog čega je teško osigurati održivost različitih programa i aktivnosti u oblasti prevencije i zaštite dece od nasilja.

PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE SISTEMA PREVENCIJE I ZAŠTITE DECE OD NASILJA

Preporuke za unapređenje sistema prevencije i zaštite dece od nasilja formulisane su pre svega na način koji treba da usmeri intervencije prema determinantama i faktorima nasilja. U izradi preporuka učestvovao je veliki broj aktera uključenih u sistem prevencije i zaštite, iz vladinog i nevladinog sektora, sa centralnog i lokalnog nivoa.⁶⁹

Preporuke su izložene na dva nivoa: prvi nivo obuhvata predloge za unapređenje sistema, dok se drugi odnosi na oblasti daljih istraživanja, odnosno kreiranje intervencija i praćenje njihovih efekata koji su zasnovani na dokazima.

Preporuke za unapređenje sistema prevencije i zaštite dece od nasilja

Ovaj skup preporuka grupisan je prema tipovima intervencija, onako kako su definisane u mapiranju, a posebno je dat i skup preporuka opštijeg karaktera, odnosno onih koje se odnose na različite tipove intervencija.

Preporuke za unapređenje institucionalnih i organizacionih aspekata sistema prevencije i zaštite

Nalaz:

Ne postoji funkcionalno, delotvorno državno telo pri Vladi Republike Srbije koje bi koordiniralo, pratilo i procenjivalo efekte politika i mera prevencije i zaštite, izveštavalo i usmeravalo politike u novim ciklusima.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je formirati jednu jedinicu/telo u Vladi Republike Srbije koje će biti nadležno da koordinira i prati politike prevencije i zaštite dece od nasilja u različitim kontekstima. Potrebno je da ta

⁶⁹ Radionice na kojima su validirani nalazi studije o determinantama i faktorima nasilja prema deci i razvijane preporuke bile su održane u Beogradu, Novom Sadu, Kragujevcu i Nišu. Pored toga, predstavnici različitih nacionalnih i lokalnih institucija i organizacija imali su mogućnost da dostave pisane komentare i preporuke koji su uključeni u nacionalni izveštaj.

jedinica bude vezana za potpredsednika Vlade. To telo treba da ima stalno osoblje i pre svega da uskladi međusektorski sistem prikupljanja i izveštavanja o nasilju, da prati stanje, predlaže mere prevencije i zaštite, odnosno unapređivanja.

- ▶ Mnogi dobri modeli usluga ili inovativnih praksi nisu integrisani u sistem na višem nivou ili se ne primenjuju u većem obimu. To podizanje na viši nivo ili prenos praksi smanjuje troškove inovacije i smanjuje rizike neuspeha. Centralno telo za koordinaciju može da bude odgovorno za koordinaciju tih napora, pošto to trenutno zavisi samo od inicijativa lokalnih zainteresovanih grupa ili nevladinog sektora.

Nalaz:

Ne postoji centralizovana administrativna evidencija za sve relevantne sisteme koja bi omogućila jednostavan, pouzdan i za različite zainteresovane strane (uključujući i NVO i istraživačku zajednicu) dostupan pristup podacima, bilo u cilju rada u praksi zaštite ili analize stanja.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je uvesti zakonske izmene koje treba da omoguće uspostavljanje jedinstvene centralizovane administrativne evidencije.
- ▶ Potrebno je obezbediti javno dostupne izveštaje na osnovu administrativnih evidencija svih relevantnih sistema kako bi različite zainteresovane strane, bez posebnih zahteva, mogle da prate i analiziraju podatke.

Nalaz:

Procesi praćenja i evaluacije intervencija (zakona, politika, mera, programa, usluga) su retki i nesistematski. Ovi procesi koji predstavljaju preduslov i osnovu (re)definisanja politika i mera nisu na adekvatan način ugrađeni u sistem prevencije i zaštite.

Preporuke:

- ▶ Evaluacija (praćenje i procena efekata svake intervencije) mora da se ugradi u sistem u obliku redovne, sistematske interne evaluacije zasnovane na jasnim i preciznim indikatorima. Svaka intervencija stoga treba da sadrži i sopstvenu metodologiju i mehanizme za evaluaciju, kao i opredeljene resurse (vremenske, materijalne i ljudske).
- ▶ Nova strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja treba da sadrži doslednu i robustnu metodologiju za praćenje i evaluaciju.
- ▶ Eksterna (nezavisna) evaluacija treba da bude konzistentno primenjivana kod sistemskih i projektnih intervencija.
- ▶ Neophodno je najpre evaluirati efekte postojećih intervencija kako bi se one koje dobro funkcionišu šire primenile, a one koje ne funkcionišu unapredile ili zamenile adekvatnijim.

- ▀ Treba uspostaviti saradnju i sa institutima i fakultetima u cilju sprovođenja istraživanja u oblastima u kojima nedostaju informacije, a takođe ih uključiti u istraživanja o procenama uspešnosti konkretnih intervencija.
- ▀ Treba uspostaviti saradnju i sa specijalizovanim organizacijama civilnog društva u sprovođenju istraživanja i procena efekata intervencija, posebno kada se radi o specifičnim ciljnim grupama.

Nalaz:

Ne postoji razvijena metodologija za sistematsko praćenje primene postojećih opšteg međusektorskog i većine posebnih sektorskih protokola. Metodologija postoji u sektoru policije (MUP), a od nedavno (2016) je započet proces praćenja u sistemu socijalne zaštite na osnovu metodologije koju je razvio Republički zavod za socijalnu zaštitu (RZSZ).

Preporuke:

- ▀ Potrebno je sprovoditi redovno praćenje primene protokola i identifikovati slabosti u multisektorskom sistemu zaštite sa ciljem njegovog jačanja. Potrebno je sačiniti standardizovanu metodologiju za ovakvu vrstu praćenja kako na multisektorskom tako i na nivou pojedinačnih delova sistema.
- ▀ Potrebno je sinhronizovati i međusobno povezati razne protokole i zakone. Kako postoje protokoli za nasilje prema ženama, nasilje prema deci, za nasilje u opštem smislu, kao i za specifične oblike nasilja, prisutan je određen stepen zbunjenosti među stručnim licima — ovo bi trebalo da bude jasnije definisano i doslednije primenjivano.

Nalaz:

Lokalni koordinacioni mehanizmi za zaštitu dece od nasilja nisu delotvorni, i pojedinačne institucije ili delovi sistema za zaštitu dece od nasilja (socijalna zaštita, obrazovanje, zdravstvo) nisu dovoljno efikasni, što otežava delotvornu multisektorsku saradnju.

Preporuke:

- ▀ Lokalne zajednice treba da postanu značajniji akteri kada je reč o politikama i mehanizmima za sprečavanje i zaštitu od nasilja prema deci.
- ▀ U skladu sa Opštim protokolom i posebnim protokolima o zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja, potrebno je više pažnje usmeriti na zdravstvene i obrazovne ustanove u lokalnim samoupravama u Srbiji i osnovati interne timove za prevenciju i zaštitu dece od nasilja tamo gde oni još uvek nisu uspostavljeni.
- ▀ Kada je reč o uslugama, prioritet treba da imaju postojeće delotvorne usluge koje se suočavaju sa problemom održivosti. Istovremeno, lokalni organi treba da ostanu otvoreni za nove usluge.

- ▶ Pažnju je potrebno usmeriti i na sistem socijalne zaštite (centre za socijalni rad i ustanove socijalne zaštite), jer je primena protokola, a posebno saradnja sa zdravstvenim i obrazovnim sistemom, problematična gotovo na celoj teritoriji države. Da bi se to postiglo, akteri iz svakog dela sistema treba da budu potpuno svesni uloga i odgovornosti drugih.
- ▶ U obrazovnim ustanovama trebalo bi uvesti nadzor i mentorstvo, odnosno praćenje i stručnu podršku zaposlenima. Ovakav vid podrške važan je i za druge sektore, uključujući i kontinuiranu razmenu iskustava i informacija među kolegama iz različitih sektora.
- ▶ Tokom praćenja, potrebno je posebnu pažnju usmeriti na obrasce diskriminacije koji treba da budu meta intervencija.
- ▶ Posebna podrška obrazovnom sistemu je potrebna u odnosu na nasilje koje prema deci čine odrasli u institucijama i izvan institucija. Škole se nekako nose sa vršnjačkim nasiljem, ali skoro nikako sa nasiljem u porodici i nasiljem u zajednici.

Nalaz:

Mnoge lokalne zajednice nemaju dovoljno sredstava da održe ili razviju delotvoran sistem zaštite od nasilja prema deci; shodno tome, javne službe su slabe, a civilni sektor nema podršku niti podsticaj da obavlja svoju ulogu u sistemu prevencije i zaštite. Zbog nedostatka sredstava, neravnomerne raspodele usluga, i nepostojanja inicijativa za prenos dobrih praksi iz jedne zajednice u druge, efekti reformi sistema prevencije i zaštite su mnogo slabiji.

Preporuke:

- ▶ Nedovoljno razvijene lokalne zajednice treba podsticati da koriste sredstva namenskih transfera sa nacionalnog nivoa radi razvoja usluga socijalne zaštite za decu, a posebno onih za zaštitu od nasilja u različitim kontekstima.
- ▶ Potrebno je da nacionalni organi finansijske transfere u okviru planiranih budžeta vežu za razvoj socijalnih usluga u oblasti prevencije i zaštite od nasilja prema deci.
- ▶ Potrebno je da lokalne zajednice podstiču i podržavaju civilni sektor kako bi postao aktivniji u pružanju usluga prevencije i zaštite, samostalno ili u saradnji sa pružaocima javnih usluga.
- ▶ Potrebno je da lokalni organi razmenjuju iskustva o dobrim modelima i praksama i investiraju u prenošenje odgovarajućih rešenja iz drugih zajednica. Time se smanjuju troškovi uspostavljanja novih usluga ili unapređenja postojećih, a istovremeno smanjuje rizik od neuspeha.

Nalaz:

Ne postoji dovoljno ljudskih resursa u institucijama za zaštitu dece, i one nisu na odgovarajući način povezane sa univerzitetima.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je ispitati postojeći obim i efekte saradnje sa fakultetima i institutima i na osnovu toga izraditi smernice za unapređenje saradnje.
- ▶ Potrebno je da se ostvari veći stepen povezanosti između institucija zaštite.
- ▶ Potrebno je da se ostvari veći stepen povezanosti između institucija zaštite i specijalizovanih organizacija civilnog društva.
- ▶ Potrebno je da se institucije povežu sa univerzitetima i time omogući angažovanje studenata završnih godina koji bi kroz angažman obavljali praksu, sticali iskustva, a omogućili da se deci u institucijama obezbedi bolja nega (o ovakvoj meri se može razmišljati i u kontekstu jačanja kapaciteta centara za socijalni rad koji imaju složene zadatke, a nedovoljne resurse u svakom smislu).
- ▶ U ovom pogledu se mogu koristiti i preneti pozitivna iskustva koje pojedine institucije već imaju sa ovakvim oblicima saradnje, poput Specijalne bolnice za bolesti zavisnosti u Beogradu koja ostvaruje ovakvu saradnju sa nizom fakulteta i srednjih medicinskih škola.

Nalaz:

Mera korektivnog nadzora roditelja nije u dovoljnoj meri praćena, pa nedostaju saznanja o stvarnim efektima ove intervencije.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je evaluirati primenu mere korektivnog nadzora roditelja, te na osnovu rezultata jačati nadzor ili unaprediti starateljstvo.
- ▶ Potrebno je analizirati da li centri za socijalni rad izriču mere korektivnog nadzora i roditeljima žrtvama, jednako kao počiniocima nasilja. Pritom treba imati u vidu da se od žrtava nasilja u porodici (najčešće majki) ne može očekivati da idu na programe za jačanje roditeljskih kapaciteta zajedno sa počiniocima nasilja, što je česta praksa centara za socijalni rad, a suprotno je čl. 48 Konvencije Saveta Evrope protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici.
- ▶ Potrebno je razviti programe koji će biti dostupni roditeljima i na koje centri za socijalni rad mogu da upute roditelje i obavežu ih na korišćenje podrške unutar korektivnog nadzora.

Nalaz:

Ne postoji dovoljno ljudskih i materijalnih resursa u institucijama i organizacijama koje se bave zaštitom dece od nasilja, zbog čega je teško osigurati održivost različitih programa i aktivnosti u oblasti prevencije i zaštite dece od nasilja.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je obezbediti održive izvore finansiranja za aktivnosti i programe koje različite ustanove i organizacije u sistemu podrške sprovode u cilju prevencije i zaštite dece od nasilja, što zahteva određene sistemske promene i redefinisane prioriteta.

Preporuke za unapređenje stavova i vrednosti i podizanja svesti**Nalaz:**

Odnos stručnih lica i opšte javnosti, a naročito medija, prema problemu nasilja nad decom je od posebnog značaja. Iako su do sada sprovedene brojne kampanje protiv nasilja, u okviru različitih sistema, potreba za novim različitim obukama i aktivnostima usmerenim na promenu svesti svakako postoji.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je organizovati različite edukacije/obuke o štetnosti nasilja i potri sprečavanja i suzbijanja nasilja, koje treba da budu prilagođene različitim ciljnim grupama (stručna lica, mediji, opšta javnost).
- ▶ Sadržaji vezani za prepoznavanje i postupanje u slučajevima nasilja prema deci treba da budu uključeni u redovni nastavni plan obuka pedijatara i pedijatrijskih sestara.
- ▶ Potrebno je organizovati posebne obuke za medije, koje bi se temeljile na analizi sadržaja i oceni efekata tih sadržaja na različite oblike nasilja prema deci. Na osnovu tih nalaza bi se organizovale radionice za podizanje svesti, kao i obuke za razumevanje i tretiranje sadržaja relevantnih za nasilje prema deci.
- ▶ Potrebno je obezbediti edukaciju nastavnog i nenastavnog osoblja u ustanovama obrazovanja o stereotipnim stavovima i predrasudama, o prepoznavanju diskriminacije kao fenomenu koji može prethoditi nasilju kao i o zaštiti od diskriminacije.
- ▶ Potrebno je obezbediti edukaciju učenika o stereotipima, predrasudama, toleranciji i jednakosti. Sa aspekta diskriminacije kao faktora koji utiče na nasilje nad decom, potrebno je osvrnuti se na stereotipne stavove o pojedinim ranjivim grupama.
- ▶ Potrebno je organizovati kampanje za podizanje svesti kod najšire javnosti, za otklanjanje stereotipa i predrasuda o nasilnim metodama vaspitavanja, te za iskorenjivanjem diskriminacijskih stavova koji se nalaze u osnovi nasilja prema različitim grupama.

- U cilju unapređenja postupanja multisektorskih timova u procesu zaštite potrebno je organizovati obuke o međusektorskoj i multidisciplinarnoj saradnji na kojima će učestvovati predstavnici svih sistema i na kojima će se podsticati, jačati i promovisati rad interdisciplinarnih timova za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja u svim gradovima i opštinama gde su formirani.

Preporuke za unapređenje usluga prevencije i zaštite

Nalaz:

Nema sistematskih preventivnih programa za edukaciju roditelja i jačanje roditeljskih kompetencija, niti programa pripreme za roditeljstvo. Postojeći programi u toj oblasti nisu dovoljno rasprostranjeni a takođe nemaju konzistentan fokus na nenasilne metode vaspitanja.

Preporuke:

- Potrebno je ojačati roditeljske kompetencije uvođenjem programa za podršku roditeljstvu koji bi bio široko dostupan i to vrlo rano, paralelno sa programima pripreme za porođaj. Edukativni materijal za jačanje roditeljskih veština i podsticanje primene nenasilnih metoda vaspitavanja dece bi mogao biti distribuiran kroz sistem zdravstvene zaštite trudnica, kroz porodilišta, pedijatrijske usluge i domove zdravlja, kao i kroz posete patronažnih sestara.
- Potrebno je obezbediti da ovi programi budu dostupni u svim opštinama, u različitim sredinama (selo/grad) i dostupni grupama koje su isključene (npr. romska naselja).
- Vodiče za roditelje treba sačiniti prema uzrastima dece i distribuirati ih u skladu sa tim, kroz predškolske ustanove, kroz ustanove obrazovanja (preko Saveta roditelja, roditeljskih sastanaka), kroz civilno društvo koje radi edukaciju roditelja (poput Koalicije za monitoring inkluzivnog obrazovanja) i sl.
- Pored programa usmerenih na roditelje potrebno je razviti čitav niz programa, mera i usluga od univerzalnih do specijalizovanih koji podržavaju porodicu i roditeljstvo, ali i koji targetiraju druge aktere, zbog toga što je prekomerno pripisivanje odgovornosti roditeljima (koje je ušlo u javni diskurs) neopravdano i ne može dati dobre rezultate. Programi treba da budu u mnogo većoj meri inkluzivni, diversifikovani, podržavajući prema porodici, prijateljski prema roditeljima i okrenuti ka detetu i prema tim kriterijumima treba da budu evaluirani.

Nalaz:

Ne postoji dovoljno usluga, posebno na lokalnom nivou, koje su usmerene na pružanje podrške roditeljstvu u vidu mogućnosti dobijanja korisnih saveta koji bi usmerili postupanje roditelja u konkretnim situacijama ili pomogli porodicama u kriznim situacijama.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je oceniti (dostupnost, pristupačnost, efektivnost) i na osnovu toga unaprediti uslugu „Roditeljski telefon“ koja je od nedavno uvedena, a koja pruža savetodavnu telefonsku podršku roditeljima u situacijama nedoumica, frustracija i sl.
- ▶ Potrebno je ojačati neke postojeće usluge podrške, kao što su patronažna i pedijatrijska podrška, koje se mogu organizovati sa većom učestalošću poseta. To bi takođe zahtevalo izmene podzakonskih akata koji definišu obim i sadržaj usluga koje se pružaju tokom kućnih poseta.
- ▶ Patronažne i pedijatrijske službe treba da budu posebno spremne da prepoznaju rizike od nasilja u porodicama sa decom sa invaliditetom, i drugom ranjivom decom.
- ▶ Potrebno je da se pilot projekat Porodični saradnik uvede kao redovna usluga podrške porodicama. U tu svrhu, potrebno je proširiti postojeće kapacitete (sa 16 na 72 stručna lica). Potrebno je uraditi analizu troškova i koristi kako bi se ova usluga uspešno unapredila na viši nivo. Potrebno je obezbediti odgovarajuću podršku jednoroditeljskim porodicama, uključujući odgovarajuću institucionalnu podršku deci (dnevni boravak i programi predškolskog obrazovanja koji rade tokom celog dana, noću i vikendom; produženi boravak u školama), kao i odgovarajuću finansijsku podršku u skladu sa potrebama.
- ▶ Potrebno je obezbediti programe praktične, konkretne pomoći porodici i roditeljima koji sežu dalje od saveta. Potrebno je razviti potpun skup usluga podrške porodicama, poput dnevnih centara, vrtića, itd.
- ▶ Potrebno je razviti specijalizovane usluge podrške deci žrtvama seksualnog nasilja.
- ▶ Potrebno je razviti i uspostaviti sistem ranog upozorenja koji se oslanja na jasno definisan skup indikatora, sličan sistemu upozorenja za trgovinu ljudima, i obučiti zaposlene iz različitih sistema da ga koriste tokom procene rizika.
- ▶ Potrebno je da se sistem ranog upozorenja takođe koristiti prilikom procene rizika od dečjeg braka, i da se ojača saradnja sa romskim ženskim organizacijama u prevenciji i zaštiti od dečjeg braka.
- ▶ Kako bi se unapredila podrška romskoj deci, važno je da se oceni i proceni usluga zdravstvenih medijatora, i da se na osnovu te procene, taj model unapredi i proširi.
- ▶ Potrebno je uticati na okruženje tako da ono podržava roditeljstvo. Roditelji ne mogu biti jedini akteri koji će odgajati decu u neprijateljskom okruženju slabih institucionalnih mehanizama, nepovoljnih medijskih sadržaja koji promovišu nasilne socijalne odnose, vrednosti i modele koji nisu povoljni za razvoj dece.
- ▶ Potrebno je na nivou sistema uvesti i programe tretmana za nasilne roditelje.

Nalaz:

Potrebno je unaprediti obuhvat dece iz ugroženih grupa i specifične usluge u podršci i zaštiti od nasilja.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je oceniti kapacitete za zaštitu dece sa smetnjama u razvoju i/ili invaliditetom u okviru inkluzivnog obrazovanja i poboljšati sistem u cilju bolje zaštite ove dece od nasilja u školama.
- ▶ Potrebno je obučiti pedagoške asistente da prepoznaju nasilje prema deci u porodici, školi i digitalnom prostoru, i da reaguju u skladu s tim.
- ▶ Potrebno je osnažiti zdravstvene medijatore.
- ▶ Potrebno je ojačati i unaprediti uslugu ličnog pratioca za decu sa smetnjama u razvoju i/ili invaliditetom.
- ▶ Potrebno je da deca iz migrantskih grupa, posebno maloletnici bez pratnje, budu bolje obuhvaćena sistemom zaštite, a institut pravnog staratelja efikasnije sproveden.
- ▶ Potrebno je pažljivo pratiti radnu eksploataciju dece u ustanovama za smeštaj i brigu, pošto radna terapija ponekad postane radna eksploatacija.
- ▶ Slično tome, potrebno je pažljivo pratiti radnu eksploataciju u hraniteljskim porodicama.
- ▶ Potrebno je redovno sprovoditi mehanizme eksternog praćenja ustanova za smeštaj koje ne prijavljuju nasilje. Potrebno je u okviru ovih mehanizama za praćenje angažovati bivše korisnike ovih ustanova, koji su upoznati sa njihovom internom dinamikom.
- ▶ Potrebno je da nevladin sektor bude više uključen u rad sa decom koja su smeštena u institucije, pošto su potrebni novi program i aktivnosti, a osoblje je već preopterećeno sprovođenjem osnovnih mera zaštite.
- ▶ Razvoj i finansiranje prevencije treba da bude prioritet, uključujući intenzivne usluge podrške porodici za porodice u kojima su deca pod značajnim rizikom od povrede.

Nalaz:

Programi prevencije nasilja u predškolskim ustanovama nisu rasprostranjeni.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je uvesti preventivne programe u predškolske ustanove, kako bi se u najranijem uzrastu gradila svest dece o rizicima izloženosti nasilju.
- ▶ Pored toga, rad sa roditeljima dece ovog uzrasta je posebno značajan, jer istraživanja pokazuju da su upravo roditelji male dece više otvoreni za uticaj sistema podrške, a upravo ovoj ciljnoj grupi sistem nudi znatno manje nego kasnije (kad deca dođu do školskog uzrasta).

- ▶ Posebnu pažnju treba usmeriti na vezu između nasilja i diskriminacije u kontekstu predškolskih ustanova.

Nalaz:

Ne postoji procena efekata izmeštanja dece iz porodice niti se procena mogućih alternativnih oblika zaštite pre nego što se pristupi ovoj meri konzistentno primenjuje.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je sprovesti temeljnu analizu intervencije izmeštanja dece iz porodice, odnosno mera i usluga koje slede nakon izmeštanja dece jer dosadašnja iskustva i izolovani nalazi ukazuju na to da sistem socijalne zaštite ne reaguje uvek na vreme i ne uvek na odgovarajući način.

Nalaz:

Usluga urgentnog porodičnog smeštaja nije u dovoljnoj meri formalno-pravno uređena, nije evaluirana sa stanovišta efekata na decu žrtve nasilja koja se smeštaju u hraniteljske porodice, a nema ni sistematične evidencije o usluzi i korisnicima.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je pravno unaprediti ovaj oblik zaštite (usvojiti pravilnik).
- ▶ Potrebno je sprovesti procenu funkcionisanja urgentnog porodičnog smeštaja i porodičnog smeštaja za decu koja su doživela nasilje, unaprediti evidencije i na osnovu nalaza doneti mere kojima će se ova vrsta usluga unaprediti.
- ▶ Potrebno je obezbediti podršku detetu koje je doživelo nasilje a koje se nalazi u hraniteljskoj porodici. Ne može se očekivati da će „podsticajna sredina“ u hraniteljskoj porodici spontano dovesti do otklanjanja posledica traume izazvane nasiljem.
- ▶ Pored toga, potrebno je ispitati u kojoj meri su uslovi u hraniteljskim porodicama zapravo uopšte „podsticajni“ u pogledu prevladavanja posledica nasilja i izbegavanja novih oblika izloženosti nasilju u novoj sredini.
- ▶ Potrebno je posebno uraditi procenu urgentnog porodičnog smeštaja u odnosu na decu koja su pod rizikom od zloupotrebe psihoaktivnih supstanci.

Nalaz:

Deinstitucionalizacija se ne odvija dovoljno brzo, još uvek je značajan broj dece smešten u velike rezidencijalne ustanove gde uslovi za njihov razvoj i kvalitet života nisu dobri.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je pospešiti procese deinstitucionalizacije i razvijati usluge u zajednici koje su značajne za zaštitu dece od nasilja koja se nalaze u institucijama ili su izmeštena iz institucija, ali koja žive sa posledicama nasilja.
- ▶ Potrebno je da se promeni opšti stav da su deca bezbedna od nasilja u institucijama i da ona treba da budu smeštena u njih kada su suočena sa zanemarivanjem i zloupotrebom u porodici, na osnovu dokaza iz istraživanja o nasilju prema deci u institucijama.
- ▶ Nužno je obezbediti psihosocijalnu podršku za decu izloženu nasilju, koja je odgovarajuća uzrastu dece.

Opšti skup preporuka za unapređenje intervencija**Nalaz:**

Intervencije ne uvažavaju uvek kontekst, odnosno šire socio-ekonomske uslove, zbog čega ne mogu biti jednako efikasne u različitim sredinama — seoskim i gradskim, više i manje razvijenim, sa jačim i slabijim institucionalnim mehanizmima i sl.

Preporuke:

- ▶ Bez obzira na šta su usmerene, intervencije treba više da uvažavaju specifične lokalne uslove, osobenosti socio-ekonomskih uslova, lokalne kulture, potreba za socijalnom zaštitom, kao i da vode računa o specifičnostima ciljnih grupa na čije potrebe odgovaraju.

Nalaz:

Intervencije ne obuhvataju relevantne oblasti, i politike vezane za nasilje prema deci ostaju izolovane od smanjenja siromaštva i socijalne uključenosti, rodne nejednakosti, unapređenja javnog zdravlja, i sličnih politika.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je povezati nacionalne i podnacionalne politike za prevenciju i zaštitu dece od nasilja sa politikama za socijalnu uključenost i smanjenje siromaštva, rodnu ravnopravnost, socijalnu zaštitu i ravnomeran razvoj, pošto značajne socio-ekonomske determinante vezane za nasilje ne mogu da budu direktno ciljane samo politikama koje se specifično odnose na prevenciju i zaštitu od nasilja.

Preporuke za unapređivanje znanja o determinantama i faktorima nasilja prema deci kao i o sistemu prevencije i zaštite

Nalaz:

Nedovoljna usmerenost na ispitivanje determinanti i faktora nasilja. U istraživanjima nasilja nad decom ispitivanje faktora nasilja često nije sprovedeno, ili bar ne na eksplicitan način. Često i kada se govori o faktorima, oni se spominju uzgredno, nabrajaju, a veoma je malo preciznih, metodološki robustnih ispitivanja uticaja faktora na pojavu i karakteristike nasilja.

Preporuke

- ▶ Potrebno je više ispitati faktore i determinante nasilja u kontekstu porodičnog, institucionalnog i nasilja u zajednici. Istraživačku pažnju je potrebno posebno usmeriti na ispitivanje:
  - ▶ uticaja sredinskih faktora u lokalnoj zajednici (razvijenost, prisustvo sukoba, kriminaliteta) na rasprostranjenost različitih formi nasilja prema deci u različitim kontekstima;
  - ▶ uticaja medija na percepcije nasilja kod dece i mladih i obrasce ponašanja u socijalnim odnosima sa vršnjacima i odraslima u porodici i van porodice;
  - ▶ uticaja rodni režima i stavova prema rodni ulogama na rodne obrasce nasilja u porodici, školi, digitalnom prostoru, institucijama i zajednici; i
  - ▶ pojave nasilja iz konteksta višestruke diskriminacije, odnosno u situacijama kada je dete izloženo višestrukoj diskriminaciji i stoga se nalazi u većem riziku od nasilja.
- ▶ Potrebno je voditi računa o višestrukoj uslovljenosti pojave i povezanosti različitih oblika nasilja (npr. nasilje prema ženama i nasilje prema deci), kako bi se izbegli pogrešni zaključci o rodni aspektima nasilja, polu počinitelca nasilja prema deci, polu žrtvi nasilja, ili strukturi/tipu porodice kao faktoru rizika.

Nalaz:

Primetno je da se nasilje u porodici često proučava kao pojava koja se odigrava u „staklenom zvonu“, bez sistematskog i eksplicitnog smeštanja porodice u širu društvenu sredinu u kojoj i sama porodica može biti žrtva strukturnog nasilja, te preslikavati to nasilje na svoju decu u direktnijim formama. Strukturni i kulturni faktori su često zapostavljeni u analizama nasilja nad decom. Iako oni ne moraju biti u prvom planu, oni omogućavaju da se nasilje koje je u fokusu bolje kontekstualizuje i razume.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je više ispitati socio-ekonomske i kulturne faktore nasilja nad decom u porodici, odnosno više kontekstualizovati nasilje u porodici u pogledu društveno-ekonomskih strukturnih, kulturnih uslova u lokalnoj zajednici i šire.

- ▶ Potrebno je imati u vidu da se uticaj socio-ekonomskih i kulturnih faktora različito reflektuje u odnosu na pol počinitelaca i žrtvi nasilja.
- ▶ Potrebno je dodatno ispitati uticaj porodičnih faktora izazvanih socio-ekonomskim teškoćama (materijalnom deprivacijom, siromaštvom, nezaposlenošću roditelja) na nasilje prema deci u porodici i šanse da se deca ponašaju nasilno u svojim socijalnim odnosima u školi, zajednici, na internetu.
- ▶ Potrebno je više ispitati uticaj porodičnih faktora izazvanih stavovima, vrednostima i normama roditelja i drugih odraslih članova domaćinstva prema vaspitavanju i disciplinovanju dece i rasprostranjenost vaspitnih praksi i nasilnih metoda disciplinovanja. Posebnu pažnju usmeriti na stereotipe i predrasude koji se nalaze u korenu nasilja i diskriminacije.
- ▶ Potrebno je istražiti kako roditelji formiraju svoje stavove i modele vaspitnih praksi, šta utiče na njihovo formiranje roditeljskih kompetencija i stilova vaspitanja (mediji, politika, stručnjaci ili oni koji se tako predstavljaju u javnosti, tradicija i modeli preuzeti iz primarne porodice).
- ▶ Potrebno je ispitati determinante vezane za „istorijsko nasleđe“ 1990-ih (neuređenost društva, institucionalni vakuum, oskudica, strah od rata i sukoba, međunarodna izolacija, rasprostranjenost kriminaliteta i dr.) u kome su se formirale sadašnje generacije roditelja i izvesti pouke kako da se to nasleđe uzme u obzir u kreiranju mera suzbijanja nasilja.
- ▶ Potrebno je posebno ispitati faktore vezane za učešće roditelja ili drugih odraslih članova domaćinstva u ratovima tokom 1990-ih u odnosu na nasilje prema deci u porodici.
- ▶ Potrebno je istražiti vaspitne stilove roditelja zavisnika od alkohola i psihoaktivnih supstanci i njihovu decu, i ispitati ove stilove u odnosu na vrstu psihoaktivnih supstanci.
- ▶ Potrebno je ispitati uticaj efektivnosti institucionalnih odgovora na rasprostranjenost nasilja prema deci u porodici (npr. komparativnom analizom lokalnih zajednica u kojima su institucionalni mehanizmi efikasniji, veći broj slučajeva nasilja podvrgnut blagovremenim merama zaštite i sl.);
- ▶ Potrebno je istražiti uticaj efekata programa rada sa počiniocima i porodicama na ponavljanje nasilja u porodicama koje su uključene u usluge podrške.

Nalaz:

Istraživanja nasilja prema deci u pogledu dinamike, složenih oblika interakcije i mehanizama nasilja često su ili previše neprecizna (govori se o nasilju prema detetu uopšteno) ili sužavaju nasilje na direktne nasilne metode disciplinovanja. Izloženost dece nasilju kao svedoka u nasilju koje se odvija prema majci, između odraslih, prema starijima, nije dovoljno istraženo, a može imati jednako štetne posledice kao i direktna izloženost.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je više istražiti nasilje prema deci u porodici i to ne samo u dijadi počinitelac-dete, nego u složenoj dinamici nasilja koje se ispoljava u porodičnim odnosima (partnersko, nasilje prema starijima, članovima porodice sa invaliditetom i dr.), a u kojoj deca bivaju izložena različitim oblicima nasilja, bilo kao neposredni objekat nasilja, ili kao svedok nasilja nad majkom ili drugim članom domaćinstva.

- Nužna su rodno osetljiva istraživanja ove pojave, da bi se uporedili efekti koje stvara nasilje i nemogućnost zaštite.
- Nužno je razumevanje rodni razlika u kontekstu u kojem se nasilje dešava, u učestalosti, sadržaju i posledicama nasilja, posebno kada se sagledava nasilje roditelja prema deci.
- Potrebno je istražiti i nenasilne roditelje a nalazi istraživanja bi dali materijala za izradu programa prevencije nasilja u porodici.

Nalaz:

Mehanizmi međugeneracijskog reprodukovanja nasilja u porodici nisu dovoljno osvetljeni, iako postoje istraživanja koja pokazuju da izloženost nasilju u detinjstvu može biti važan faktor usvajanja nasilja kao prihvatljivog ponašanja.

Preporuke:

- Potrebno je više osvetliti izloženost nasilju tokom detinjstva kao faktor/determinantu nasilja kome su pojedinci/ke izloženi ili koje čine u kasnijem životu. Posebnu pažnju potrebno je usmeriti na mehanizme reprodukovanja nasilja u porodici i nasilja prema deci, odnosno mehanizme međugeneracijskog prenošenja nasilja kao modela odnosa i vaspitavanja dece.
- Nalaze o uticajima koje nasilje prema deci ostvaruje na njihove kasnije obrasce odnosa i ponašanja treba proučavati u odnosu prema mehanizmima zaštite i podrške za žrtve (odrasle i decu), njihovoj dostupnosti, delotvornosti, efikasnosti, specifičnosti i sveobuhvatnosti.
- Potrebno je ispitati rizike od nasilničkog ponašanja dece čiji su roditelji zavisnici od psihoaktivnih supstanci.

Nalaz:

Pojedine grupe dece, a posebno deca najmlađeg uzrasta (0–6 godina), ostaju veoma slabo obuhvaćena istraživanjima nasilja u porodici.

Preporuke:

- Potrebno je osvetliti izloženost male dece (0–6 godina) nasilju u porodici.
- Posebnu pažnju potrebno je posvetiti deci koja žive u porodicama sa roditeljima ili drugim odraslim članovima domaćinstva koji su zavisnici od psihoaktivnih supstanci.

Nalaz:

Rodnim aspektima nasilja nije posvećena dovoljna pažnja, posebno kada se ima u vidu da je ono visoko rasprostranjeno u odrasloj populaciji, te da predstavlja važan faktor koji doprinosi reprodukovanju nasilja na nove generacije (deca svedoci nasilja su žrtve nasilja).

Preporuke:

- ▶ Potrebno je više istražiti rodne aspekte nasilja prema deci u porodici, ustanoviti da li i kako se uspostavljaju i reprodukuju rodno specifični obrasci nasilnog vaspitavanja dece različitog pola, te kako se ti obrasci reflektuju na kasniju izloženost nasilju ili nasilno ponašanje prema deci i unutar porodice.
- ▶ Potrebno je ispitati više rodne aspekte nasilja prema deci i u školi, u zajednici i digitalnom prostoru.
- ▶ Potrebno je ispitati rodne aspekte nasilja u ranim partnerskim odnosima (deca između 15–18 godina).

Nalaz:

Institucionalni faktori na različitim nivoima nisu proučavani u zadovoljavajućoj meri, posebno u kontekstu nasilja u porodici. Doseg, senzibilisanost, efektivnost i efikasnost rada institucija zaštite i poverenje u te institucije, iskustva i ocene od strane korisnika nisu dostupna u istraživanjima nasilja prema deci u porodici, pa se ne može ni oceniti uticaj sistema zaštite na rasprostranjenost i učestalost nasilja prema deci u ovom kontekstu.

Preporuke:

- ▶ Ulogu institucionalnih faktora u kontekstu nasilja u porodici potrebno je detaljnije ispitati kroz istraživanja o iskustvima sa institucijama, poverenja u institucije i zadovoljstva pruženom zaštitom korisnika (ocenu korisnosti date podrške, načina na koji je podrška uticala na rešavanje problema nasilja), ili kroz studije slučaja, kako bi se ustanovilo gde su praznine u sistemu odgovora na nasilje.
- ▶ U odnosu na prethodno, potrebno je posebno istražiti kakve su percepcije dece i iskustva u dodiru sa sistemom zaštite, na koji način ona doživljavaju različite oblike podrške, procedure, koliko se osećaju zaštićeno.
- ▶ Potrebno je pratiti i analizirati redovno stanje na osnovu evidencija o institucionalnim intervencijama u vezi sa primenom zakona i pravnih instrumenata u zaštiti od nasilja.
- ▶ Sve programe zaštite i usluge podrške treba analizirati u odnosu na obuhvat/dostupnost na celoj teritoriji države, svakom regionu (okragu), opštini, umesto da se oni sagledaju/prikazuju kao primeri „dobre prakse“ ili projektne aktivnosti.

Nalaz:

Nasilje nad decom u institucijama za rezidencijalni smeštaj nije dovoljno osvetljeno, iako postoje istraživanja koja ukazuju na izloženost ove dece višestrukim oblicima nasilja.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je više istražiti institucionalno nasilje u različitim tipovima institucija, delimično kroz istraživanja zasnovana na različitim metodologijama (dubinska, kvalitativna, studije

slučaja, sistematsko posmatranje i sl.), a delimično kroz sistematske evaluacije usluga zaštite u rezidencijalnim institucijama.

- ▶ Istraživanje nasilja nad decom u rezidencijalnim institucijama treba sprovesti na populaciji dece koja su izašla iz ovih institucija u relativno nedavnoj prošlosti, kako bi se dobile pouzdane informacije, iskrene percepcije i iskustva.
- ▶ Potrebno je sprovesti redovni nadzor i evaluaciju institucija za rezidencijalni smeštaj dece metodama koje omogućavaju da se identifikuju različiti oblici nasilja nad decom.

Nalaz:

O pojedinim oblicima nasilja se ne zna dovoljno, pa onda ni o faktorima koji su sa tim nasiljem povezani. To se odnosi na nasilje kome su izložena deca koja žive i rade na ulici, devojčice žrtve dečjih brakova, deca žrtve radne i seksualne eksploatacije.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je više istražiti faktore i karakteristike nasilja u specifičnim oblicima, koje pogađa posebne društvene grupe dece, pre svega decu koja žive i rade na ulici, decu, odnosno prvenstveno devojčice žrtve dečjih brakova, decu žrtve radne i seksualne eksploatacije.
- ▶ Potrebno je posebno istražiti oblike nasilja nad zavisnicima od psihoaktivnih supstanci.

Nalaz:

Međupovezanost faktora takođe je pre retkost nego pravilo u istraživanjima nasilja, a malobrojna istraživanja tek su dotakla neke forme „prelivanja“ nasilja iz jednog konteksta u drugi. Na primer, deca koja dospevaju na brigu u rezidencijalne institucije, već su doživela nasilje u porodici, a način na koji su ovi porodični i institucionalni faktori povezani nisu ispitivani dovoljno. Nešto je više ukazano na „prelivanje“ nasilja iz porodice u školski kontekst, ili iz školskog konteksta u digitalni prostor.

Preporuke:

- ▶ Potrebno je stimulisati istraživanja koja se bave proučavanje međupovezanosti determinati, faktora i oblika nasilja u različitim kontekstima, npr. na koji način su povezani nasilje u porodici i školi, nasilje u instituciji i školi ili zajednici i kako takva „okruženost“ nasiljem utiče na razvoj i blagostanje dece.

Literatura

- Akmatov, M. (2011). Child abuse in 28 developing and transitional countries—results from the Multiple Indicator Cluster Surveys, *International Journal of Epidemiology*, No. 40: 219–227.
- Alčaj, S. (2005). Nasilje u porodici i zloupotreba psihoaktivnih supstanci. In: *Zbornik radova sa godišnjeg savetovanja sudija za prekršaje*. Sokobanja.
- Aleksić, M. (2015). *Dečiji brakovi u Srbiji: analiza stanja i preporuke*, Beograd: Fondacija Ana i Vlade Divac
- Anđelković M. et al. (2008). *Trgovina ljudima — Priručnik za vršnjačku edukaciju sa analizom dobrih praksi preventivno-edukativnih radionica*, Belgrade: ASTRA.
- ASTRA. (2012). *Promene u percepciji trgovine ljudima među decom i mladima u Srbiji — uporedna analiza četiri istraživanja javnog mnjenja NVO ASTRA*, Belgrade: NGO ASTRA.
- Avramović, M., Radović I. i Randelović, M. (2011). *Borba protiv trgovine ljudima — Priručnik za nastavnike*. Beograd: ASTRA.
- Babović, M. (2010). *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi*. Belgrade: ISIFF, SeConS.
- Babović, M. (2015). Teorijski i istraživački pristupi u proučavanju strukturnog, kulturnog i direktnog nasilja. *Sociologija*, 57(2): 331–352.
- Babović, M. (2016). *Gender aspects of life course in Serbia seen through MICS data*. Belgrade: UNICEF.
- Babović, M., Ginić, K. i Vuković, O. (2010). *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji*, Beograd: Projekat Borba protiv seksualnog nasilja, Uprava za rodnu ravnopravnost, Ministarstvo rada i socijalne politike.
- Baralić, I., Savić, S. et al. (2010). Child homicide on the territory of Belgrade, *Child Abuse i Neglect*, 34(12): 935–42.
- Barker, G. i Pawlak, P. (2014). *Understanding young men and masculinities in the Balkans: Implications for health, development and peace*. Washington, DC and Atlanta: Promundo i Care. Available at <http://promundoglobal.org/wp-content/uploads/2015/03/Understanding-Young-Men-Masculinities-Balkans-Implications-Health-Development-Peace.pdf>
- Blagojević Hjuson, M. (2013). *Rodni barometar u Srbiji*. Belgrade: UN Women.
- Bogavac, Lj., Otašević, S. et al. (2015). *Prva nacionalna studija o društvenom problemu seksualnog zlostavljanja dece u Republici Srbiji*, Beograd: Incest Trauma centar.
- Ćeriman, J., Duhaček, N., Perišić, K., Bogdanović, M. i Duhaček, D. (2015). *Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji* (Survey on gender based violence in schools in Serbia). Belgrade: UNICEF. Available at http://www.unicef.rs/wp-content/uploads/2016/09/Istraživanje_rodno_zasnovanog_nasilja_u_skolama_u_Srbiji.pdf
- Child Rights Centre (1999). *Izveštaj o stanju dece u SRJ deset godina posle*, Belgrade: Child Rights Centre.
- Coalition of Youth. (2008). *Prava deteta u Srbiji — kako to vide deca*, Beograd: Centar za prava deteta.
- Čolović, P., Kodžopeljić, J. et al. (2014). Uпитnik Prona: Procena vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih i srednjih škola, *Primenjena psihologija*, No. 7: 277–296.

Council of Europe. (2006). Children and corporal punishment: „The right not to be hit, also a children’s right“, Commissioner’s Issue Paper, available at: <http://www.coe.int/en/web/commissioner/>

Čupić, V. J., Martić, M. i Jovančić, L.J. (2011). Prilog o radu sa decom alkoholičara. Simpozijum o bolestima zavisnosti sa međunarodnim učešćem, Leskovac.

Cvejić, S. (ed.). (2010). *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog nasleđa“*. Belgrade: ISIFF, Čigoja.

Đan, A. i Jovanović, N. (eds.). (2014). *Prepoznavanje nasilja u partnerskim odnosima — Vodič za mlade*, Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za privredu, zapošljavanje i ravnopravnost polova; Belgrade: Autonomous Women’s Center.

Dedaj, M. i Joković, J. (2014). Karakteristike učesnika u krugu školskog nasilja, *Pedagoška stvarnost*, 60(1): 33–43.

Đorđević, M., Birčanin, F. et al. (2011). *Mi znamo najbolje — Terenski rad Centra za integraciju mladih — vodič kroz primer dobre prakse*, Beograd: Centar za integraciju mladih.

Đuričić, M. (2015). Agresivno ponašanje dece i mladih u istraživanjima 2000–2015, *Beogradska defektološka škola*, 21(2): 61–77.

European Commission. (2008). *Social protection and social inclusion in the Republic of Serbia*. Brussels: Directorate–General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit E2.

Galonja, A., Morača, T., Avramović, M. i Diegoli, T. (2013). *Deca u pokretu: položaj i programi podrške i zaštite dece u pokretu u Republici Srbiji*, Belgrade: NVO Atina.

Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research, *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191.

Gerber, M. et al. (2014) Children After War: A Novel Approach to Promoting Resilience Through Music, *Traumatology: An International Journal*, Vol. 20, No. 2: 112–118

Golić Ružić, M. (ed.) (2016). *Oснаživanje dece i mladih sa smetnjama u razvoju da reaguju na zlostavljanje i zanemarivanje dece*, Beograd: Centar za prava deteta.

Government of the Republic of Serbia. (2008). *Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja. Official Gazette of the Republic of Serbia*, No. 122/2008.

Hanak, N., Tenjović, L. et al. (2013). Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji, *Temida*, Jun 2013, pp. 75–102.

Helfer M. A., Kempe R. S. i Krugman R. D. (eds.). (1997). *The battered child*, (5th edn). Chicago: University of Chicago Press.

Hotchkiss, D., Godha, D. et al. (2016). *Risk factors associated with the practice of child marriage among Roma girls in Serbia*, BMC International Health and Human Rights.

Ignjatović, T. (2013): *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem*. Belgrade: Autonomous Women’s Center and UNICEF.

Ignjatović, T. (2014). Roditelj nije u mogućnosti da zaštiti dete od zlostavljanja drugog roditelja — o čemu se radi i šta je rađeno. In: *Godišnji izveštaj Opservatorije za praćenje nasilja prema ženama 2013* (43–67). Belgrade: Women Against Violence Network and Network for the European Women’s Lobby.

Ignjatović, T. (2015). *Posledice koje ima nasilje među ženama u partnerskim odnosima na decu i odgovornost javnih službi na ovu pojavu*, Beograd: Autonomni ženski centar, UNICEF, UNDP, UN WOMEN.

International Center for Research on Women (ICRW). (2013). *Making the Case: Summary of Baseline Characteristics in Six YMI Project Sites in the Western Balkans (2010–2012)*, International Center for Research on Women.

Išpanović Radojković, V. (2011). Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola (53–67)*, Beograd: Centar za prava deteta.

Išpanović Radojković, V. i Ignjatović, T. (2011). Oblici i pokazatelji zlostavljanja i zanemarivanja deteta, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola (22–52)*, Beograd: Centar za prava deteta.

Išpanović Radojković, V. i Žegarac, N. (2011). Definicije zlostavljanja i zanemarivanja deteta, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola (11–21)*, Beograd: Centar za prava deteta.

Išpanović-Radojković, V., Hanak, N. et al. (2012). *Zlostavljanje i zanemarivanje deteta: zašto je neophodno praćenje*, BECAN Projekat, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.

Janevic, T., Petrovic, O, Bjelic, I. i Kubera, A. (2010). Risk factors for childhood malnutrition in Roma settlements in Serbia, *BCM Public Health*, No. 509.

Janjić, B. i Beker, K. (2016). *Isključivanje i segregacija dece sa smetnjama u razvoju na rezidencijalnom smeštaju iz obrazovnog sistema — Rezultati istraživanja „Obrazovanje i život u zajednici kao preduslov ravnopravnosti dece sa smetnjama u razvoju“*, Beograd: Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S.

Jovanović, S., Ćuk Milankov, D. et al. (2009). *Socijalna inkluzija žrtava trgovine ljudima*, Beograd: Međunarodna organizacija za migracije (IOM), NGO Atina, Republički zavod za socijalnu zaštitu.

Kovačević, M. (2005). Nasilje nad decom u porodici: pojam, rasprostranjenost, *Socijalna misao*, 12(2–3): 183–195.

Kuzmanović, D., Lajović, B. et al. (2016). *Digitalno nasilje-prevenција i reagovanje*, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Kancelarija UNICEF-a u Srbiji, Pedagoško društvo Srbije.

Kuzmanović, E., Đorđević, L. et al. (2013). *Lokalne zajednice u borbi protiv trgovine ljudima: Osam priča*, Beograd: NGO ATINA.

Macanović, V. (2012). Deca žrtve nasilja u porodici. In S. Jovanović, B. Simeunović Patić i V. Macanović (eds.), *Krivičnopravni odgovor na nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: *Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova*.

Marković, I. (2014). Telesno kažnjavanje dece u krivičnopravnom kontekstu vršenja roditeljskog prava, In: Ignjatović, Đ. (ed.), *Kaznena reakcija u Srbiji*, IV deo, tematska monografija (285–299), Beograd: Pravni fakultet.

Matković, G., Mijatović, B. i Petrović, M. (2010). *Uticaj krize na tržište radne snage i životni standard u Srbiji*. Belgrade: CLDS.

- Mihić, B. (2002). Porodično nasilje nad decom, *Temida*, No. 2: 45–52.
- Mijatović, B. (ed.). (2008). *Reforme u Srbiji: dostignuća i izazovi*. Belgrade: CLDS.
- Milosavljević-Đukić, I., Radovanović, J. et al. (2011). Tretman zlostavljane i zanemarene dece u prihvatilištu za urgentnu zaštitu zlostavljane dece u Beogradu, *Psihijatrija danas*, 18(2): 127–224.
- Mršević, Z. (1996). Incestne zloupotrebe dece, *Pravni život*, 45(9): 597–605.
- Mršević, Z. (1998). Seksualno nasilje prema deci, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom (245–276)*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- National Institute for Social Protection. (2015). *Deca u sistemu socijalne zaštite 2015*. Belgrade: National Institute for Social Protection. <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/deca%20u%20sistemu%20socijalne%20zastite%202015.pdf>
- Obretković, M. i Žegarac, N. (1998). Centri za socijalni rad i uloga organa starateljstva u prevenciji i zaštiti dece od nasilja, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom (279–321)*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Paunović, M., Marković, M., Vojvodić, K., Nešković, A., Dinesh, S. i Grbić, M. (2015). *Survey of adverse childhood experiences among Serbian university students. Report from the 2013/2014 survey*. Geneva: WHO, available at:
http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0009/287892/Survey-adverse-childhood-experience-Serbian-university-students-en.pdf
- Pešić, J. (2009). Patrijarhalnost na zapadnom Balkanu. Komparativna analiza vrednosnih orijentacija. In: A. Milić (ed.), *Porodice u Srbiji danas*. Belgrade: ISIFF.
- Petković, N., Đorđević, N. et al. (2010). Analiza stavova javnosti u Srbiji prema fenomenu seksualne zloupotrebe dece, *Temida*, No. 4.
- Petrović, I. (2013). Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu post-socijalističke transformacije u Srbiji. *Sociologija* 55(3): 375–394.
- Petrović, I. i Backović, V. (2013). Rasprostranjenost i činioci patrijarhalne i autoritarne vrednosne orijentacije u Srbiji u periodu 1989–2012. In: Lj. Mitrović (ed.), *Tradicija, modernizacija, identiteti: Dijalog kultura i partnerstvo civilizacija na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja.
- Petrušić, N. i Konstatinović Vilić, S. (2010). *Porodično pravna zaštita od nasilja u porodici u pravosudnoj praksi Srbije*. Belgrade: Autonomous Women's Center; Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju.
- Plut, D. i Popadić, D. (2007). *U lavirintu nasilja*, Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Pinheiro, P. S. (2006). *World report on violence against children*, Geneva: the United Nations Secretary.
- Popadić, D. (2007). *Nasilje u školama*, Beograd: Institut za psihologiju, UNICEF Srbija.
- Popadić, D. i Kuzmanović, D. (2013). *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, kancelarija UNICEF-a, Telenor, pp. 1–165.
- Popadić, D., Bačanac, Lj. et al. (2011). *Nasilno ponašanje prema i među decom i mladima u sportu — rezultati istraživanja i preporuke*, Beograd: Centar za prava deteta, MOS, GIZ.

- Popadić, D., Plut, D. et al. (2014). *Nasilje u školama u Srbiji: Analiza stanja od 2006. do 2013. godine*, Beograd: Institut za psihologiju, UNICEF.
- Savez MNRO Srbija i UNICEF (2013). *Prevenција i zaštita dece sa smetnjama u razvoju od nasilja*, Beograd: Savez MNRO Srbija, UNICEF.
- Savić, A., Radivojević, D. i Vasić, D. (1998). *Od zanemarivanja i lišavanja do zlostavljanja i nasilja — Dete ometeno u razvoju (From neglect and deprivation to abuse and violence — The child with developmental disabilities)*. Belgrade: Special Hospital for Cerebral Palsy and Developmental Neurology.
- SeConS — grupa za razvojnu inicijativu i UNICEF. (2012). *Nasilje nad decom u Srbiji: Kako poboljšati reagovanje pružalaca usluga u oblasti utvrđivanja, prijavljivanja i upućivanja slučajeva nasilja nad decom* — Izveštaj u okviru projekta „Zaštita dece od nasilja u Jugoistočnoj Evropi“, Beograd: SeConS — grupa za razvojnu inicijativu, UNICEF.
- SIPRU. (2016). *Gender Equality Index 2016. Measuring gender equality in Serbia 2014*. Belgrade: Government of the Republic of Serbia, Social Inclusion and Poverty Reduction Unit. <http://eige.europa.eu/about-eige/documents-registry/gender-equality-index-2016-measuring-gender-equality-serbia-2014>
- Spasić, D. (2012). Porodično nasilje u Srbiji — istorijsko-kulturološka dimenzija, *Bezbednost: teorijsko stručni časopis Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije*, 54(2).
- Spasić, D. i Radovanović, I. (2009). Istraživanje porodičnog nasilja, In: Radovanović D. (ed.), *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji (183–194)*, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Srna, J. (ed.) (2001). *Od grupe do tima — Multidisciplinarno usavršavanje stručnjaka u sistemu zaštite dece od zlostavljanja i zanemarivanja: zbirka autorskih tekstova*, Centar za brak i porodicu IP“Zarko Albulj“.
- Srna, J. i Stevanović, I. (2010). Problem telesnog kažnjavanja dece i uloga stručnjaka u njegovom rešavanju, *Temida*, No. 4: 5–16.
- Stanojević, D. (2015). *Rural/Urban Disparities in the Situation of Children and Women. The analysis of Multiple indicator Cluster Survey data*, Belgrade: UNICEF, pp: 48.
- Statistical Office of the Republic of Serbia. (2015). *Survey on Income and Living Conditions (SILK)*, Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Stefanović, M. (2014). *Deca sa poremećajem privrženosti -Posledice zanemarivanja i zlostavljanja*, Beograd: NVO Familia.
- Stevanović, I. i Golić, M. (2012). *Analiza stanja i kapaciteta nacionalnog sistema prevencije i zaštite dece koja su uključena u život i rad na ulici od iskorišćavanja i zloupotreba*, Beograd: Centar za prava deteta, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Odsek za prevenciju i suzbijanje maloletničke delinkvencije UKP MUP RS.
- Stevanović, I. i Srna, J. (2010). Eliminisanje telesnog kažnjavanja dece kao ljudsko pravo, *Temida*, No. 4: 37–48.
- Stevković, Lj. (2006). *Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice na zdravlje*, *Temida*, No. 3: 36–43.
- Stevković, Lj. (2013). Kada žrtva postane nasilnik — nasilna viktimizacija u detinjstvu, nasilno kriminalno ponašanje u odraslom dobu, *Temida*, Decembar 2013, pp. 5–25.
- Stojadinović, A., Batrnek Antonić, D. et al. (2015). Sexual behavior of street children/ Seksualno ponašanje „dece ulice“, *Medicinski pregled*, 68(7–8): 245–250.

Tanjević, N. (2012). Suzbijanje dečije pornografije na internetu — međunarodni i domaći krivično-pravni okvir, *Bezbednost: teorijsko stručni časopis Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije*, 54(2).

Tomanović, S. i Stanojević, D. (2015). *Young people in Serbia 2015 — situation, perceptions, beliefs and aspirations*, Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung, SeConS.

Tomanović, S., Ljubičić, M. i Stanojević, D. (2014). Jednoroditeljske porodice u Srbiji. *Sociološka studija*. Belgrade: ISIFF.

Trebješanin, Ž. (2008). Nasilje u školama: Motivi, prevencija i suzbijanje, In: Radovanović, D. (ed.), *Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja* (193–211), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

UNHCR. (2016). *Regional Refugee and Migrant Response Plan for Europe — January To December 2017*, available at <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/52696>

UNICEF Office for Research — Innocenti. (2015). *Step-by-step guide to conducting preliminary research around what drives violence*. Florence: UNICEF Office for Research — Innocenti.

UNICEF. (2004). *The many faces of poverty-research on child poverty in Serbia*, Belgrade: UNICEF.

UNICEF. (2011). *Serbia multiple indicator cluster survey 2010 — monitoring the situation of children and women*, Belgrade: UNICEF.

UNICEF. (2015). *Child protection — An analysis of Multiple Indicator Cluster Survey Data*, Belgrade: UNICEF Serbia.

UNICEF. (2015). *Child protection — An analysis of Multiple Indicator Cluster Survey Data*, Beograd: UNICEF Serbia.

UNICEF. (2016a). *Determinante i faktori nasilja prema deci: izveštaj na osnovu pregleda literature*. Belgrade: UNICEF.

UNICEF. (2016b). *Determinante i faktori nasilja prema deci: izveštaj na osnovu mapiranja intervencija*. Belgrade: UNICEF.

UNICEF. (n.d.) Konvencija o pravima deteta. https://www.unicef.org/ceecis/CRC_Serbian_2014.pdf

Vlada Republike Srbije. (2008). *Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja*, Belgrade: Službeni glasnik RS, br. 122/2008.

Vujović, R., Dejanović, V. et al. (2006). *Dečji rad u Srbiji: Analiza zakonodavstva, prakse i javnih oblika dečjeg rada*, Beograd: Centar za prava deteta.

WHO. (2002). *World report on violence and health: Summary*. Geneva: WHO.

World Health Organization. (1999). *Report on consultation on child abuse prevention. 29–31 March 1999*. Geneva: WHO.

Žegarac, N. i Brkić, M. (1998). Nasilje u porodici-mogućnosti zaštite i prevencije, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom* (79–125), Belgrade: Fakultet političkih nauka.

Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju*, Belgrade: Save The Children UK, Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta.

Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju*, Beograd: Save The Children UK, Beogradska kancelarija, Centar za prava deteta.

Žegarac, N. (2014). *U lavirintu socijalne zaštite*, Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, UNICEF, Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike.

Žegarac, N. i Brkić, M. (1998). Nasilje u porodici-mogućnosti zaštite i prevencije, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom* (79–125), Beograd: Fakultet političkih nauka.

PRILOG 1

KLJUČNE FAZE I ORGANIZACIJA ISTRAŽIVAČKOG PROCESA

Istraživanje glavnih determinanti, faktora i intervencija usmerenih ka nasilju nad decom bilo je veoma obuhvatno i imalo je nekoliko ključnih faza:

- 1** Početna faza — kao deo šireg R3P procesa, istraživanje determinanti, faktora i intervencija usmerenih na prevenciju i suzbijanje nasilja prema deci u Srbiji pokrenuto je od strane Ministarskog odbora (Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo omladine i sporta, Ministarstvo pravde) u junu 2015;
- 2** Održani su konsultativni sastanci svih strana uključenih u proces istraživanja — članova UNICEF tima, SeConS — grupe za razvojnu inicijativu, predstavnika Univerziteta za obrazovanje nastavnika iz Ciriha, članova Tehničke grupe;
- 3** Pregled postojeće literature — ova faza podrazumevala je proces prikupljanja i analize relevantne literature koja se odnosi na nasilje nad decom u Srbiji, kao i relevantne međunarodne literature;
- 4** Mapiranje intervencija — u ovoj fazi, koja se odvijala paralelno sa analizom literature, cilj je bio da se identifikuju intervencije koje su do sada sprovedene u oblasti prevencije i zaštite dece od nasilja u Srbiji, kao i kakvi su efekti sprovedenih intervencija;
- 5** Verifikovanje nalaza — cilj ove faze bio je da se, organizovanjem okruglih stolova u nekoliko gradova u Srbiji, nalazi iz prethodnih faza istraživanja predstave relevantnim akterima i da se o njima javno diskutuje;
- 6** Nacionalni izveštaj o pokretačima i determinantama nasilja nad decom u Srbiji — svi nalazi iz prethodnih faza istraživanja integrisani su u jedan obuhvatni nacionalni izveštaj koji pruža pregled trenutnog stanja i preporuke za unapređenje mehanizama prevencije i zaštite dece od nasilja u Srbiji. Ovaj izveštaj predstavlja takođe značajan doprinos oblikovanju nove Nacionalne strategije i Akcionog plana za zaštitu dece od nasilja za period od 2016. do 2020. godine.
- 7** Promovisanje nalaza istraživanja — nakon objavljivanja Nacionalnog izveštaja, uslediće proces javnog predstavljanja i promocije nalaza istraživanja kroz različite kanale komunikacije, poput društvenih mreža i novinske članke.

PRILOG 2

SPIŠAK PREGLEDANE LITERATURE

- Ahern, L. i Rosenthal, E. (2007). *A report by Mental Disability Rights International — Torment not Treatment: Serbia's Segregation and Abuse of Children and Adults with Disabilities /Mučenje kao lečenje: segregacija i zloupotreba dece i odraslih sa posebnim potrebama u Srbiji*, Belgrade: Mental Disability Right Initiative.
- Akmatov, M. (2011). Child abuse in 28 developing and transitional countries—results from the Multiple Indicator Cluster Surveys, *International Journal of Epidemiology*, No. 40: 219–227.
- Aleksić, M. (2015). *Dečiji brakovi u Srbiji: analiza stanja i preporuke*, Beograd: Fondacija Ana i Vlade Divac
- Anđelković, M., Vukasović, T. et al. (2003). *Child trafficking in Central, South, Eastern Europe and Baltic countries*, Beograd: ASTRA (Anti Trafficking Action).
- Arsić, J. (2009). Porodična konferencija: drugačiji pristup rešavanju problema nasilja nad decom, In: Šarkić, N. (ed.), *Sistem porodičnogpravnog zaštite u Srbiji — tematski zbornik (239–258)*, Beograd: Glosarijum.
- ASTRA. (2012). *Promene u percepciji trgovine ljudima među decom i mladima u Srbiji — uporedna analiza četiri istraživanja javnog mnjenja NVO ASTRA*, Belgrade: NGO ASTRA.
- Baralić, I., Savić, S. et al. (2010). Child homicide on the territory of Belgrade, *Child Abuse i Neglect*, 34(12): 935–42.
- Bazić, B. (2013). Fenomen vršnjačkog nasilja i oblici njegovog ispoljavanja, *Baština*, 35(1): 381–394.
- Beljanski, M. (2009). Predlog programa prevencije u oblasti nasilja među vršnjacima, *Pedagoška stvarnost*, 55(7–8): 713–734.
- Bogavac, Lj., Otašević, S. et al. (2015). *Prva nacionalna studija o društvenom problemu seksualnog zlostavljanja dece u Republici Srbiji*, Beograd: Incest Trauma centar.
- Bogavac, Lj., Popadić, D. (2009). *Seksualno nasilje u školskom kontekstu*, Beograd: Incest Trauma Centar.
- Burđić Radmanović, M. (2003). Nasilje nad mladima u porodici, *Engrami*, 25(1–2): 41–47.
- Busza, J., Douthwaite, M. et al. (2013). Injecting behavior and service use among young injectors in Albania, Moldova, Romania and Serbia, *International Journal of Drug Policy*, 24(5): 423–431.
- Ćeriman, J., Duhaček, N., Perišić, K., Bogdanović, M. i Duhaček, D. (2015). *Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji*, (Survey on gender based violence in schools in Serbia), Belgrade: UNICEF, available at http://www.unicef.rs/wp-content/uploads/2016/09/Istraživanje_rodno_zasnovanog_nasilja_u_skolama_u_Srbiji.pdf
- Child Rights Centre (1999). *Izveštaj o stanju dece u SRJ deset godina posle*, Belgrade: Child Rights Centre.
- Ćirić Milovanović, D., Šimoković, L. et al. (2012). *Sklonjeni i zaboravljeni — Segregacija i zanemarivanje dece sa smetnjama u razvoju i odraslih osoba sa intelektualnim teškoćama u Srbiji*, Beograd: Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S.

- Coalition of Youth. (2008). *Prava deteta u Srbiji — kako to vide deca*, Beograd: Centar za prava deteta.
- Coallition of civil society organizations. (2009). *Initial Alternative Report on Implementation of Optional Protocol to the Convention on the Right of the Child on the Sale of Children, Child Prostitution, and Child Pornography in Republic of Serbia*, Coalition of civil society organizations.
- Čolović, P., Kodžopeljić, J. et al. (2014). Uпитnik Prona: Procena vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih i srednjih škola, *Primenjena psihologija*, No. 7: 277–296.
- Ćorović, E. (2012). Sporni oblici disciplinskog kažnjavanja dece: da li je reč o osnovu isključenja protivpravnosti krivičnog dela ili nasilju nad decom, *Crimen*, 3(2): 211–221.
- Cvejić Jančić, O. (2015). Zabrana fizičkog kažnjavanja deteta: prilog diskusiji povodom Prednacrtu Građanskog zakonika Srbije, *Pravni život*, 64(10): 5–24.
- Davidović, V. (2012). Zajedno protiv nasilja, *Učitelj*, 79(1): 18–21.
- Dedaj, M. (2012). *Pedagog i nastavnik fizičkog vaspitanja u prevenciji nasilja u školi*, Doktorska disertacija, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Dedaj, M. (2013). Pedagoška radionica-oblik prevencije nasilja u školi, *Pedagoška stvarnost*, 59(4): 618–631.
- Dedaj, M. (2015). Multidisciplinarni pristup prevenciji nasilja u predškolskoj ustanovi, *Sinteze*, 4(8): 1–9.
- Dedaj, M. i Joković, J. (2014). Karakteristike učesnika u krugu školskog nasilja, *Pedagoška stvarnost*, 60(1): 33–43.
- Dejanović, V., Mihić, B. (2006). *Trgovina decom u Srbiji pretnja i realnost*, Beograd: Centar za prava deteta, Save the children.
- Despotović Stanarević, V., Veselinović, J. (2008). Sistemski pristup u razumevanju nasilja u školi, In: Radovanović, D. (ed.), *Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja (247–260)*, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Dimoski, S. (2012). Savetodavni rad sa porodicom deteta sa ometenošću koje trpi vršnjačko nasilje, *Beogradska defektološka škola*, 18(1): 157–166.
- Dinić, B., Sokolovska, V. et al. (2014). *Oblici i činioci školskog nasilja i viktimizacije*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja Beograd.
- Dmitrović, M. (2011). Uticaj televizije, crtanih filmova i kompjuterskih igrice na porast nasilja kod dece, *Socijalna misao*, No. 3: 46–64.
- Dobrića, G., Ivanišević, Lj. et al. (2009). *Sigurnim korakom do hraniteljstva-priručnik za hranitelje*, Beograd: Centar za porodični smeštaj dece i omladine.
- Đorđević, M., Birčanin, F. et al. (2011). *Mi znamo najbolje — Terenski rad Centra za integraciju mladih -vodič kroz primer dobre prakse*, Beograd: Centar za integraciju mladih.
- Đorđić, V. (2010). *Detinjstvo u gimnastičkoj sali ili još jednom o zloupotrebi dece*, Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.
- Đorić, M. (2009). „Bulging kao vrsta socijalnog nasilja”, *Politička revija*, 21(3): 145–164.
- Draškić, M. (2015). Šta je stvarno novo oko Porodičnog zakona, *Izbor sudske prakse*, 23(12): 12–19.

- Đurđević, Z., Kolarević, D. (2011). Krivična dela s elementima nasilja izvršena od strane dece i maloletnika-karakteristike, determinante i standardi prevencije, In: Nikač, Ž. (ed.), *Nasilje u školama i njegovo sprečavanje i suzbijanje : tematski zbornik radova* (113–134), Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- Đurišić, M. (2015a). Peer violence in Serbia from the standpoint of researchers: implications for further research, *Research in Pedagogy*, 5(2): 88–99.
- Đurišić, M. (2015b). Agresivno ponašanje dece i mladih u istraživanjima 2000–2015, *Beogradska defektološka škola*, 21(2): 61–77.
- Đurišić, M. (2015c). Povezanost školske klime i vršnjačkog nasilja, In: Vuković, M. (ed.), *IX Međunarodni naučni skup „Specijalna edukacija i rehabilitacija danas“* (204–209), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Džaferović, M. (2013). *Uloga nastavnika u prevenciji konflikata i nasilnog ponašanja učenika mlađeg školskog uzrasta*, Doktorska disertacija, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- European Roma rights center. (2014). *A long way to go Overrepresentation of Romani Children in „Special Schools“ in Serbia*, Budapest: European Roma rights center (ERRC) report.
- Filipović, M. (2009). Evolucija nasilja: pokušaj racionalizacije ideoloških diskursa, In: Radovanović, D. (ed.), *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji* (195–210), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Galonja, A. (2015). *Vodič za procenu najboljeg interesa deteta*, Beograd: Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama — Atina.
- Galonja, A., Morača, T. et al. (2013). *Deca u pokretu: položaj i programi podrške i zaštite dece u pokretu u Republici Srbiji*, Beograd: Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama — Atina.
- Gašić Pavišić, S. (1991). Socijalizacija dece u predškolskoj ustanovi: Disciplina i kažnjavanje, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, No. 23: 94–122.
- Gašić Pavišić, S. (1998). Nasilje nad decom u školi i funkcija obrazovnih ustanova u prevenciji i zaštiti dece od nasilja, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom* (159–186), Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Gašić Pavišić, S. (2004). Nasilje u školi i mogućnosti prevencije, In: Krnjajić, S. (ed.), *Socijalno ponašanje učenika* (193–222), Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Gašić Pavišić, S. (2005). Igra dobrog ponašnja — program za održavanje discipline na času i prevenciju nasilja, *Inovacije u nastavi* (47–58), Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Gašić Pavišić, S. (2009). Znanja i uverenja budućih učitelja o vršnjačkom nasilju među učenicima — poređenje srpskih i engleskih ispitanika, *Inovacije u nastavi*, 22(4): 71–84.
- Gašić Plavšić, S. (2004). *Mere i programi za prevenciju nasilja u školi*, Beograd: Defektološki fakultet.
- Glumbić, N., Žunić Pavlović, V. (2008). Vršnjačko nasilje u predškolskim ustanovama, *Pedagogija*, 63(2): 205–212.
- Glumbić, N., Žunić Pavlović, V. et al. (2007). Ometena deca — žrtve vršnjačkog nasilja, *Beogradska defektološka škola*, 13(2): 211–230.
- Glumbić, N., Žunić Pavlović, V. et al. (2009). Atipičan profil agresivne žrtve vršnjačkog nasilja-studija slučaja, *Beogradska defektološka škola*, 15(3): 181–190.

Gojković, V., Vukičević, L. (2011). Vršnjačko nasilje — bullying kod učenika srednjih škola, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 30(1–2): 199–218.

Golić Ružić, M. (ed.) (2016). *Oснаživanje dece i mladih sa smetnjama u razvoju da reaguju na zlostavljanje i zanemarivanje dece*, Beograd: Centar za prava deteta.

Grujić, S. (ed.) (2015). *Priručnik za prevenciju rodno zasnovanog nasilja*, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, UNICEF Srbija.

Hanak, N., Tenjović, L. et al. (2013). Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji, *Temida Jun 2013*, pp. 75–102.

Hotchkiss, D., Godha, D. et al. (2016). *Risk factors associated with the practice of child marriage among Roma girls in Serbia*, BMC International Health and Human Rights.

Ignjatović, Đ. (2011). Pojam i etiologija nasilničkog kriminaliteta, *Crimen*, 2(2): 179–211.

Ignjatović, T. (2011). Uloga organizacija civilnog društva u zaštiti deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola (183–193)*, Beograd: Centar za prava deteta.

Ignjatović, T. (2015). *Posledice koje ima nasilje među ženama u partnerskim odnosima na decu i odgovornost javnih službi na ovu pojavu*, Beograd: Autonomni ženski centar, UNICEF, UNDP, UN WOMEN.

Igrački, J. (2012). Policija kao subjekt u prevenciji zlostavljanja dece, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 31(2): 259–275.

Ilić, I. (2014). Procesna zaštita maloletnih žrtava zlostavljanja i zanemarivanja, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, No. 66.

Ilić, Z. (2011). Društveni kontekst nasilja nad decom u školi, In: Nikač, Ž. (ed.), *Nasilje u školama i njegovo sprečavanje i suzbijanje: tematski zbornik radova*, Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, pp. 1–19.

International Center for Research on Women (ICRW). (2013). *Making the Case: Summary of Baseline Characteristics in Six YMI Project Sites in the Western Balkans (2010-2012)*, International Center for Research on Women.

Išpanović Radojković, V. (2011). Uloga zdravstvenog sistema u prevenciji i zaštiti deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola (164-174)*, Beograd: Centar za prava deteta.

Išpanović Radojković, V. (2011). Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola (53–67)*, Beograd: Centar za prava deteta.

Išpanović Radojković, V. i Ignjatović, T. (2011). Oblici i pokazatelji zlostavljanja i zanemarivanja deteta, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola (22–52)*, Beograd: Centar za prava deteta.

Išpanović Radojković, V. i Srna, J. (2011). Otkrivanje i prva procena rizika od zlostavljanja i zanemarivanja, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola (68–82)*, Beograd: Centar za prava deteta.

- Išpanović Radojković, V. i Žegarac, N. (2011). Definicije zlostavljanja i zanemarivanja deteta, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola* (11–21), Beograd: Centar za prava deteta.
- Išpanović-Radojković, V. i Murko, M. (2010). The case for change. Background paper for the WHO Conference Better Health, Better Lives: Children and Young People with Intellectual Disabilities and their Families, Bucharest, Romania, 26–27 November 2010, EUR/51298/17/5.
- Išpanović-Radojković, V., Hanak, N. et al. (2012). *Zlostavljanje i zanemarivanje deteta: zašto je neophodno praćenje, BECAN Projekat*, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
- Janjić, B. i Beker, K. (2016). *Isključivanje i segregacija dece sa smetnjama u razvoju na rezidencijalnom smeštaju iz obrazovnog sistema — Rezultati istraživanja „Obrazovanje i život u zajednici kao preduslov ravnopravnosti dece sa smetnjama u razvoju“*, Beograd: Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S.
- Jevtić, B. (2015). Uticaj medijskog nasilja na agresivno ponašanje dece i mladih, *Učitelj*, 33(1): 15–30.
- Jevtić, B., Stanisavljević Petrović, Z. et al. (2014). Victims or Bullies — Students or Teachers, *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, No. 141: 587 — 596.
- Jovanović Kranjec, M. (2011). Ispitivanje stavova o ostvarivanju uloge i zadataka timova za zaštitu učenika od nasilja, *Godišnjak za sociologiju*, 7(7): 69–85.
- Jovanović Mađar, A. (2014). *Evalvacija programa za prevenciju vršnjačkog nasilja kod dece na ranom osnovnoškolskom uzrastu*, Doktorska disertacija, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Jovanović, M. i Minić, V. (2007). Nasilje u školama — posledica sukoba u našem društvu, In: Jovanović, N. i Mitrović, Lj. (ed.), *Omladina Balkana između nasilja i kulture mira*, Niš: Filozofski fakultet, pp. 263–268.
- Jovanović, S. (2011). Nasilje u porodici u Srbiji: počinioci, žrtve i društvena reakcija, Međunarodna naučno-stručna konferencija „Nasilnički kriminalitet — etiologija, fenomenologija, suzbijanje“, Banja Luka: Fakultet pravnih nauka, pp. 156–171.
- Jovanović, S., Čuk Milankov, D. et al. (2009). *Socijalna inkluzija žrtava trgovine ljudima*, Beograd: Međunarodna organizacija za migracije (IOM), NGO Atina, Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Jović, N. (2010). Deca imaju pravo na zaštitu od seksualnog zlostavljanja i iskorišćavanja, In: *Djeca imaju pravo na zaštitu od seksualnog zlostavljanja*, Ombudsman za djecu Republike Srpske.
- Kalezić Vignjević, A. (2011). Uloga obrazovno-vaspitnog sistema u zaštiti deteta od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola* (175–182), Beograd: Centar za prava deteta.
- Kalezić Vignjević, A., Petrićević, A. et al. (2009). *Priručnik za primenu posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*, Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Kekić, D., Jačimovski, S. (2011). *Nasilje u školama i njegovo sprečavanje i suzbijanje: tematski zbornik radova*, Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, pp. 75–91.
- Klemenović, J., Mašić, D. (2015). Pripremljenost stručnjaka u predškolskim ustanovama za prevenciju i zaštitu dece od seksualne zloupotrebe, In: *Istraživanja u oblasti socijalnog rada, socijalne zaštite i socijalne politike*, Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

- Knežević Florić, O. (2008). Nasilje među adolescentkinjama, *Pedagoška stvarnost*, 54(7–8): 658–669.
- Knežević, T., Simić, D. et al. (2009). *Zdravlje mladih u Republici Srbiji*, Beograd: Institut za javno zdravlje „Dr Milan Jovanović Batut“.
- Kodžopeljić, J., Smederevac, S. i Čolović, P. (2010). Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola, *Primenjena psihologija*, 3(4): 289–305.
- Kojić, M. i Markov, Z. (2011). Prosocijalni diskurs i moralnost kao imperativ u prevenciji nasilja u društvu, *Pedagogija*, 66(2): 234–245.
- Korać Mandić, D. (ed.) (2009). *Recommendations for the improvement of accessibility and quality of basic education for Roma girls*, Novi Sad: Novosadski humanitarni centar (NSHC).
- Korać-Mandić, D. (ed.) (2011). *Situaciona analiza obrazovanja i socijalne uključenosti romskih devojčica u Srbiji — rezultati istraživanja*, Beograd: Care Srbija.
- Koruga, D., Lajović, B. et al. (2009). *Šta je danas bilo u školi — priručnik za roditelje*, Beograd: UNICEF Srbija.
- Kostić, M. (1996). Kriminalna viktimizacija dece (seksualno zlostavljanje), *Socijalna misao*, 3(9–10): 74–93.
- Kovačević, M. (2005). Nasilje nad decom u porodici: pojam, rasprostranjenost, *Socijalna misao*, 12(2-3): 183–195.
- Kovačević, M. i Jovanović, M. (2015). Nasilje u intimnim vezama mladih, *Kultura polisa*, 12(26): 59–75.
- Kron, L. (1992). Seksualno nasilje nad decom: mogućnosti istraživanja, kontrole, prevencije i kliničkog tretmana, *Psihološka istraživanja*, No. 5: 231–249.
- Kron, L. (2010). Pedofilija i mogućnosti socijalne reakcije, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 29(1–2): 89–108.
- Krstić, O. (1996). *Nauka, bezbednost, policija — preventivna uloga policije u slučajevima seksualno zloupotrebene dece i omladine*, Beograd: Policijska akademija.
- Kuk, K. (2014). Uticaj video igrice na ponašanje dece i mogući oblici njihove zloupotrebe na Internetu, *Bezbednost*, No. 2.
- Kuzmančev Stanojević, S. (2015). Vršnjačko nasilje kao oblik realističnog sukoba: Prilog sociološkom razumevanju nasilja mladih i među mladima, *Kultura polisa*, 12(28): 255–274.
- Kuzmanović, D., Lajović, B. et al. (2016). *Digitalno nasilje-prevencija i reagovanje*, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Kancelarija UNICEF-a u Srbiji, Pedagoško društvo Srbije.
- Kuzmanović, E., Đorđević, L. et al. (2013). *Lokalne zajednice u borbi protiv trgovine ljudima: Osam priča*, Beograd: NGO ATINA.
- Lacroix, A-L. (1996). *Rights of the Child in the Federal Republic of Yugoslavia*, World Organisation Against Torture.
- Lazić, S. (2006). *Upoznavanje dece sa principima i odredbama Konvencije o pravima deteta i ulogom dečjeg ombudsmana kroz projekat „Pravo na prava!“*, Novi Sad: Pokrajinski ombudsman.
- Lazić, S. (2008). *Porodično seksualno zlostavljanje dece kroz mogućnosti preventivnog pedagoškog delovanja ombudsmana*, Novi Sad: Pokrajinski ombudsman.

- Lazić, S. (2010). Govore li deca da su zrtve seksualnog zlostavljanja i/ili incesta?, In: *Djeca imaju pravo na zaštitu od seksualnog*, Ombudsman za djecu Republike Srpske.
- Lazić, S., Majkić, K. et al. (2016). *U svetu senki — Vodič kroz podršku detetu žrtvi porodičnog nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja — akreditovan program obuke za zaposlene u obrazovanju*, Novi Sad: Centar za razvoj potencijala dece i mladih "Play".
- Lazor, M., Marković, S. et al. (2008). *Priručnik za rad sa decom sa smetnjama u razvoju*, Novi Sad: Novosadski humanitarni centar.
- Ljubojev, N. (2005). Pojam, oblici i posledice zanemarivanja deteta unutar porodice, *Socijalna misao*, 12(2–3): 25–43.
- Majkić, V. (2008). Nasilje u školama i zloupotreba psihoaktivnih supstanci, In: Radovanović, D. (ed.), *Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja* (213–222), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Maksimović, J. i Jovanović, M. (2013). Prevencija vršnjačkog nasilja posredstvom akcionih istraživanja, *Učitelj*, 31(4): 502–513.
- Maksimović, J. i Mančić, D. (2013). Akcijska istraživanja u funkciji prevencije vršnjačkog nasilja, *Metodički obzori*, 8(1): 59–70.
- Maksimović, J., Raković, D. et al. (2008). Povezanost vršnjačkog nasilja, osobina ličnosti i vaspitnih stavova, *Primenjena psihologija*, 1(3–4): 125–144.
- Marković, D. i Dimitrijević, S. (2011). Socijalizacija ličnosti i nasilje u školama, In: Denić, S. (ed.), *Škola u prirodi kao faktor socijalizacije i mogućnost suzbijanja nasilja* (17–30), Vranje: Učiteljski fakultet.
- Marković, I. (2010). Seksualno nasilje nad djecom, In: *Djeca imaju pravo na zaštitu od seksualnog zlostavljanja*, Ombudsman za djecu Republike Srpske.
- Marković, I. (2014). Telesno kažnjavanje dece u krivičnom pravnom kontekstu vršenja roditeljskog prava, In: Ignjatović, Đ. (ed.), *Kaznena reakcija u Srbiji, IV deo, tematska monografija* (285–299), Beograd: Pravni fakultet.
- Markovic, J., Rescorla, L. et al. (2015). *Assessment of preschool psychopathology in Serbia*, Elsevier Ltd.
- Marković, M. (2014). Učenici kao akteri u prevenciji vršnjačkog nasilja u školi, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(2): 237–253.
- Marković, M. (2015). Mogućnosti preventivnog delovanja nastavnika u pogledu nasilničkog ponašanja učenika, *Temida*, 18(2): 145–164.
- Mentus, T. (2008). Nasilje u školama, In: Radovanović, D. (ed.), *Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja* (223–233), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Mihić, B. (2002). Porodično nasilje nad decom, *Temida*, No. 2: 45–52.
- Miladinović-Stefanović, D. (2014). Krivičnopravna zaštita maloletnih lica od seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja — evropski standardi i pravo Republike Srbije, In: *Zbornik radova Pravnog Fakulteta u Nišu*, No. 68.
- Milivojević, Z. (2011). Razumno telesno kažnjavanje dece kao neotuđivo roditeljsko pravo, *Nova srpska politička misao*, 19(1–2): 159–178.
- Miloradović, S. (2012). *Manifestovanje i učestalost nasilja u srednjoj školi*, Master rad, Niš: Filozofski fakultet.

- Milosavljević, M., Brkić, M. et al. (2004). *Zlostavljanje i zanemarivanje dece*, Beograd: Socijalno-humanitarno udruženje „Sačuvajmo decu“.
- Milosavljević-Đukić, I. (2015). *Funkcionisanje zdravstvenog, pravosudnog i sistema socijalne zaštite u zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja*, Doktorska disertacija, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Milosavljević-Đukić, I., Radovanović, J. et al. (2011). Tretman zlostavljane i zanemarene dece u prihvatilištu za urgentnu zaštitu zlostavljane dece u Beogradu, *Psihijatrija danas*, 18(2): 127–224.
- Ministarstvo prosvete Republike Srbije. (2007). *Poseban protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*, Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Mirić, J. (2011). Psihološka saznanja o telesnom kažnjavanju dece, *Nova srpska politička misao*, 19(1–2): 179–189.
- Mitković, M. (2011). *Zlostavljanje u detinjstvu i adolescenciji kao faktor rizika za povećanu sklonost odrasle osobe ka zlostavljanju dece*, Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike, Uprava za rodnu ravnopravnost, Projekat: Borba protiv seksualnog i rodno zasnovanog nasilja.
- Mošković, L. (2015). Prevention of Child Maltreatment and Abuse, *Preventivna pedijatrija, Časopis Udruženja za preventivnu pedijatriju Srbije*, 1(1).
- Mršević, Z. (1996). Incestne zloupotrebe dece, *Pravni život*, 45(9): 597–605.
- Mršević, Z. (1998). Seksualno nasilje prema deci, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom (245–276)*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Mršević, Z. (2008). Krivičnopravni pristup nasilju nad decom i uloge pravosudnih organa, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom (323–348)*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Mršević, Z. (2013). Žrtve vršnjačkog nasilja, *Temida*, 16(1): 71–92.
- Nacionalni mehanizam za borbu protiv torture. (2014). *Monitoring ustanova u kojima se nalaze lica lišena slobode: Izveštaj o poseti Domu „Veterinik“*, Beograd: Zaštitnik građana Republike Srbije.
- Nedimović, T. (2010). *Vršnjačko nasilje u školama: pojavni oblici, učestalost i faktori rizika* (doktorska disertacija), Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Nedimović, T. i Biro, M. (2011). Faktori rizika za pojavu vršnjačkog nasilja u osnovnim školama, *Primenjena psihologija*, No. 3: 229–244.
- Nedimović, T. i Biro, M. (2013). Ko su žrtve vršnjačkog nasilja?, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 45(1): 150–168.
- Nikač, Ž. i Simić, B. (2014). Prevencija vršnjačkog nasilja, In: Mujanović, E. (ed.), *Naučna konferencija Dani kriminalističkih nauka, zbornik radova (45–52)*, Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije.
- Nikač, Ž. i Vasiljević, D. (2011). Nasilje u školama i njegovo sprečavanje i suzbijanje — normativni i operativni aspekti, In: Nikač, Ž. (ed.), *Nasilje u školama i njegovo sprečavanje i suzbijanje: tematski zbornik radova (21–44)*, Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- Nikolić, R. (2011). Mogućnosti škole u prirodi u socijalizaciji i suzbijanju nasilja u školi, In: Denić, S. (ed.), *Škola u prirodi kao faktor socijalizacije i mogućnost suzbijanja nasilja (31–43)*, Vranje: Učiteljski fakultet.

- Nikolić, Z. (2010). Sistem uloga „školskog policajca“ u prevenciji nasilja u školama — dileme i protivurečnosti, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29(1–2): 229–240.
- Ninković, S. (2010). Uloga nastavnika u prevenciji nasilja u školi, *Pedagoška stvarnost*, No. 1–2: 83–94.
- Ninković, S. (2013). Savetovanje nasilnih i viktimiziranih učenika, *Pedagogija*, No. 3: 428–435.
- Obretković, M. i Pejaković, Lj. (ed.) (2001). *Zaštita deteta od zlostavljanja: priručnik za center za socijalni rad i druge službe u lokalnoj zajednici*, Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.
- Obretković, M. i Žegarac, N. (1998). Centri za socijalni rad i uloga organa starateljstva u prevenciji i zaštiti dece od nasilja, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom (279–321)*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Oljača, M., Dinić, B. et al. (2015). Efekti stavova prema nasilju na nasilno ponašanje učenika srednjih škola: moderatorska uloga pola i agresivnosti, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 47(2): 285–304.
- Pavlović, M. i Žunić Pavlović, V. (2008). Planiranje školskih programa prevencije vršnjačkog nasilja, *Nastava i vaspitanje*, 57(3): 318–337.
- Pejović Milovančević, M., Tenjović, L. et al. (2014). Psychopathology and resilience in relation to abuse in childhood among youth first referred to the psychiatrist, *Vojnosanitetski Pregled: Military Medical i Pharmaceutical Journal of Serbia i Montenegro*, 71(6): 565–570.
- Pejović-Milovančević, M., Mitković-Vončina, M. et al. (2015). Past, present, and future steps in child abuse and neglect issues: the Serbian journey, *European child and adolescent psychiatry*, 24(1): 121–124.
- Pejović-Milovančević, M., Sedlecki, K. et al. (2012). *Priručnik za primenu posebnog protokola sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*, Beograd: Institut za mentalno zdravlje, Ministarstvo zdravlja, UNICEF.
- Petakov Vucelja, M. (2010). Prevencija nasilja u školama, *Pedagoška stvarnost*, 56(7–8): 580–591.
- Petakov Vucelja, M. (2012). Uloga stručnih saradnika u prevenciji nasilja u školi, *Pedagoška stvarnost*, 58(2): 231–245.
- Petakov Vucelja, M. (2013). Uloga tima za zaštitu dece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u prevenciji nasilja u osnovnoj školi, *Inovacije u nastavi*, 26(1): 155–162.
- Petković, N., Dimitrijević, J. et al. (2011). Seksualna zloupotreba dece: teorijski modeli eksplanacije, *Socijalna misao*, 18(3): 9–28.
- Petković, N., Đorđević, N. et al. (2010). Analiza stavova javnosti u Srbiji prema fenomenu seksualne zloupotrebe dece, *Temida*, No. 4.
- Petković, N., Pavlović, Z. et al (2012). Krivičnopravna zaštita dece od seksualnog nasilja, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11(2): 307–324.
- Petrović, M., Stevanović, I. et al. (ed.) (2014). *Model protokola za zaštitu dece i mladih od nasilja u rekreativnim i sportskim aktivnostima*, Beograd: Centar za prava deteta.
- Petrušić, N. (2013). *Poseban izveštaj o diskriminaciji dece — Poverenik za zaštitu ravnopravnosti*, Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Plut, D. i Popadić, D. (2007a). Reagovanje dece na školsko nasilje, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 39(2): 347–366.
- Plut, D. i Popadić, D. (2007b) *U lavirintu nasilja*, Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Plut, D., Pavlović, Z. et al. (2012). Shvatanja nastavnika o školskom nasilju i njihova procena lične i kolektivne snage za efikasno delovanje, *Nastava i vaspitanje*, 61(4): 597–610.

Pokrajinski Zavod za socijalnu zaštitu. (2014). *Analiza podataka Centra za socijalni rad u AP Vojvodini o primeni Opšteg protokola za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja u periodu od 1.01.2014 do 15.08.2014*. Novi Sad: Pokrajinski Zavod za socijalnu zaštitu

Polovina, N. (2014). Vršnjačko nasilje u školi: Porodični faktori uticaja u ekosistemskoj perspektivi, *Nastava i vaspitanje*, 63(4): 717–731.

Polovina, N. i Đerić, I. (2009). Povezanost obrazovanja roditelja i izloženosti učenika vršnjačkom nasilju u školskoj sredini, *Temida*, 12(4): 59–76.

Popadić, D. (2007). *Nasilje u školama*, Beograd: Institut za psihologiju, UNICEF Srbija.

Popadić, D. i Kuzmanović, D. (2013). *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, kancelarija UNICEF-a, Telenor, pp. 1–165.

Popadić, D. i Plut, D. (2007). Nasilje u osnovnim školama Srbije — oblici i učestalost, *Psihologija*, 40(2): 309–328.

Popadić, D., Bačanac, Lj. et al. (2011a). *Nasilno ponašanje prema i među decom i mladima u sportu* — rezultati istraživanja i preporuke, Beograd: Centar za prava deteta, MOS, GIZ.

Popadić, D., Bačanac, Lj. et al. (2011b). *Prevenција konflikata i nasilnog ponašanja prema i među decom i mladima u sportu kao delu lokalne zajednice — projekat*, Beograd: Centar za prava deteta, Nemačka organizacija za internacionalnu saradnju GIZ i Ministarstvo omladine i sporta Republike Srbije.

Popadić, D., Pavlović, Z. et al. (2013). Specifičnosti nastavničkih procena izraženosti učeničkog nasilja, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 45(1): 131–149.

Popadić, D., Plut, D. et al. (2014). *Nasilje u školama u Srbiji: Analiza stanja od 2006. do 2013. godine*, Beograd: Institut za psihologiju, UNICEF.

Popović Čitić, B. (2006a). Pojam i tipovi nasilnog ponašanja dece i omladine, In: Đurić, S. (ed.), *Bezbednosni rizici u školama: modeli otkrivanja i reagovanja* (153–168), Beograd: Fakultet bezbednosti.

Popović Čitić, B. (2006b). Stabilnost nasilnog ponašanja, *Beogradska defektološka škola*, 12(3): 153–166.

Popović Čitić, B. (2007). Porodični rizični faktori nasilnog ponašanja dece i omladine, *Socijalna misao*, 14(2): 27–50.

Popović Čitić, B. (2009a). Nasilno ponašanje učenika beogradskih škola, *Beogradska defektološka škola*, No. 2: 121–139.

Popović Čitić, B. (2009b). Vršnjačko nasilje u sajber prostoru, *Temida*, 12(3): 43–62.

Popović Čitić, B. (2012). Vezanost za školu kod učenika koji imaju različite uloge u vršnjačkom nasilju, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11(4): 547–564.

Popović Čitić, B. i Đurić, S. (2009). Empirijske studije o povezanosti nasilja u medijima i agresije mladih, In: Radovanović, D. (ed.), *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji* (167–182), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

- Popović Čitić, B., Marković, M. et al. (2015). Forum teatar u funkciji prevencije vršnjačkog nasilja, In: Vuković, M. (ed.), *IX Međunarodni naučni skup „Specijalna edukacija i rehabilitacija danas“* (191–195), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Popović, D. (2010). Partnerstvo porodice i škole kao faktor prevencije vršnjačkog nasilja, *Pedagoška stvarnost*, 56(1–2): 35–45.
- Popović, D. (2011). Međuzavisnost delovanja porodice i škole u prevenciji nasilja među decom, *Nastava i vaspitanje*, 60(1): 116–129.
- Popović, D. (2014). Prevencija vršnjačkog nasilja u školskom sistemu, *Inovacije u nastavi*, 27(1): 674–83.
- Popović, D. (2014). Problem vršnjačkog nasilja iz ugla učenika, *Pedagoška stvarnost*, 61(1): 60–71.
- Popović, T. i Šarengača, D. (ed.) (2013). *Obrazovanje za mir — iskustva iz prakse*, Nansen dijalog centar Srbija, Nansen dijalog centar Crna Gora, Globalno partnerstvo za prevenciju oruzanih sukoba (GPPA).
- Popović-Čitić, B, Đuric, S. et al. (2011). The prevalence of cyberbullying among adolescents: A case study of middle schools in Serbia, *School Psychology International*, 32(4): 412–424.
- Radosavljev Kirčanski, J. (2014). *Emocionalni i bihejvioralni problemi adolescenata izloženih nasilju u zajednici*, Doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Radovanović, I. i Spasić, D. (2012). Fizičko nasilje i njegova povezanost sa sociopatološkim karakteristikama učenika, *Kultura polisa*, 9(1): 209–228.
- Radović, O., Lazarević, T. et al. (2013). *Socijalna samoefikasnost i iskustvo nasilja kod učenica srednjih škola u severnoj Kosovskoj Mitrovici — projekat*, NGO „Centar za razvoj zajednica“, in cooperation with CARE International NW Balkans.
- Republički zavod za statistiku i UNICEF. (2014). *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014 i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2014*, Beograd: Republički zavod za statistiku, UNICEF.
- Rescorla, L., Achenbach, T. et al. (2012). Behavioral/Emotional Problems of Preschoolers: Caregiver/Teacher Reports From 15 Societies, *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, Hammill Institute on Disabilities.
- Ristic-Dimitrijevic, R., Lazic, D. et al. (2011). Aggression in Adolescents: Characteristics and Treatment, *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, No. 139.
- Ristović, S. (2011). Najznačajnija saznanja empirijskog istraživanja o mestu i ulozi privatnog sektora bezbednosti u sprečavanju i suzbijanju nasilja u školama, In: Nikač, Ž. (ed.), *Nasilje u školama i njegovo sprečavanje i suzbijanje: tematski zbornik radova* (93–111), Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- Samardžić, Lj., Nikolić, G. et al. (2010). Povezanost nepovoljnih iskustava u detinjstvu sa psihijatrijskim poremećajima i agresivnošću kod odraslih, *Vojnosanitetski pregled*.
- Savez MNRO Srbija i UNICEF (2013). *Prevencija i zaštita dece sa smetnjama u razvoju od nasilja (2013)*, Beograd: Savez MNRO Srbija, UNICEF.
- Savić, M. i Knežić, B. (2007). Nasilje među vršnjacima u školi, *Nauka, bezbednost, policija*, 12(3): 33–46.
- SeConS — grupa za razvojnu inicijativu i UNICEF. (2012). *Nasilje nad decom u Srbiji: Kako poboljšati reagovanje pružalaca usluga u oblasti utvrđivanja, prijavljivanja i upućivanja slučajeva nasilja nad decom — Izveštaj u okviru*

projekta „Zaštita dece od nasilja u Jugoistočnoj Evropi“, Beograd: SeConS — grupa za razvojnu inicijativu, UNICEF.

Simić, M. i Rhodes, T. (2008). *Violence, dignity and HIV vulnerability: street sex work in Serbia*, *Sociology of Health and Illness*, London: Centre for Research on Drugs and Health Behaviour, London School of Hygiene and Tropical Medicine.

Sinobad, S. (2005). Obeležja vršnjačkog nasilja u školama, *Temida*, 8(3): 19–23.

Škulić, M., Ilić, N. et al. (2011). Zaštita dece ili „vršnjačko nasilje“ nad roditeljima?, *Nova srpska politička misao*, 19(1–2): 191–198.

Sokolovska, V., Dinić, B. et al. (2015). Nasilništvo i viktimizacija kod učenika srednjih škola: efekti perioda ispitivanja, pola, razreda i uspeha, *Teme*, 39(2): 617–630.

Spariosu, L. (2012). Srpska i rumunska dnevna štampa o problemu zlostavljanja dece, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 37(1): 323–328.

Spasić, D. (2011). *Porodično nasilje u Srbiji na razmeđu dva milenijuma*, Međunarodna naučno-stručna konferencija „Nasilnički kriminalitet — etiologija, fenomenologija, suzbijanje“ (430–446), Banja Luka: Fakultet pravnih nauka.

Spasić, D. (2012). Porodično nasilje u Srbiji — istorijsko-kulturološka dimenzija, *Bezbednost: teorijsko stručni časopis Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije*, 54(2).

Spasić, D. (2013). Nasilje kao predmet izučavanja kriminoloških nauka, In: Kovačević G. (ed.), *Mjesto i perspektive, kriminologije i sigurnosnih studija u suvremenim uvjetima* (218–233), Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije.

Spasić, D. i Radovanović, I. (2009). Istraživanje porodičnog nasilja, In: Radovanović D. (ed.), *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji* (183–194), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Sretenović, Z. (2013). Programski sadržaji nastave fizičkog vaspitanja u funkciji prevencije nasilja u obrazovno-vaspitnim ustanovam, *Fizička kultura*, 67(2): 148–156.

Srna, J. (1998). Nasilje nad predškolskom decom — uloga vrtića u prevenciji i zaštiti, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom* (129–155), Beograd: Fakultet političkih nauka.

Srna, J. (ed.) (2001). *Od grupe do tima — Multidisciplinarno usavršavanje stručnjaka u sistemu zaštite dece od zlostavljanja i zanemarivanja: zbirka autorskih tekstova*, Centar za brak i porodicu IP“Zarko Albulj“.

Srna, J. i Stevanović, I. (2010). Problem telesnog kažnjavanja dece i uloga stručnjaka u njegovom rešavanju, *Temida*, No. 4: 5–16.

Srna, J. i Žegarac, N. (2011). Intervencije za zaštitu deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola* (83–98), Beograd: Centar za prava deteta.

Stakić, Đ. (2011). *Prava dece lišene slobode — Nezavisna procena stanja dece u sukobu sa zakonom u institucijama maloletničkog pravosuđa u Srbiji*, Beograd: Ministarstvo pravde Republike Srbije, Vlada Kraljevine Norveške, IMG — International Management Group.

Stanisavljević Petrović, Z. i Cvetković, M. (2012). Primena programa prevencije vršnjačkog nasilja u školi, *Nastava i vaspitanje*, 61(2): 280–293.

- Stanković Đorđević, M. (2007). Intrageneracijsko nasilje u školi, *Pedagoška stvarnost*, 53(9–10): 798–811.
- Stanković, M. (2016). Nasilje u vezama adolescenata — problem savremenog društva, *Socijalna misao*, 89(1): 49–61.
- Stefanović, M. (2014). *Deca sa poremećajem privrženosti — Posledice zanemarivanja i zlostavljanja*, Beograd: NVO Familia.
- Stevanović, G., Jović, N. et al. (2015). *Prevenција i zaštita dece od seksualnog zlostavljanja i seksualnog iskorišćavanja*, UNICEF.
- Stevanović, I. (2002). Osvrt na neka pitanja seksualnog nasilja prema deci, *Temida*, No. 2: 36–45.
- Stevanović, I. (2010). Neophodnost ustanovljavanja jedinstvenog programa aktivnosti za prevenciju nasilja među decom u Republici Srbiji, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29(1–2): 71–88.
- Stevanović, I. (2015). *Kako do pravosuđa po meri deteta*, Beograd: UNICEF, CPD, Ministarstvo pravde, EU, Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Stevanović, I. (ed.) (2010). *Praćenje i izveštavanje o pravima deteta u Srbiji*, Beograd: Centar za prava deteta.
- Stevanović, I. i Golić, M. (2012). *Analiza stanja i kapaciteta nacionalnog sistema prevencije i zaštite dece koja su uključena u život i rad na ulici od iskorišćavanja i zloupotreba*, Beograd: Centar za prava deteta, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Odsek za prevenciju i suzbijanje maloletničke delinkvencije UKP MUP RS.
- Stevanović, I. i Srna, J. (2010). Eliminisanje telesnog kažnjavanja dece kao ljudsko pravo, *Temida*, No. 4: 37–48.
- Stevanović, I. i Vujović, R. (2011). Uloga pravnog sistema u zaštiti deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola* (142–163), Beograd: Centar za prava deteta.
- Stevković, Lj. (2006). Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice na zdravlje, *Temida*, No. 3: 36–43.
- Stevković, Lj. (2007). Nasilna viktimizacija kao faktor rizika za nasilno kriminalno ponašanje maloletnika, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 26(1–2): 309–322.
- Stevković, Lj. (2007). Porodično nasilje nad decom — fenomenološki aspekt“, *Socijalna misao*, 14(2): 7–26.
- Stevković, Lj. (2012). Mesto žrtve u evidencijama nasilja nad decom, *Temida*, No. 3: 77–99.
- Stevković, Lj. (2013a). Kada žrtva postane nasilnik — nasilna viktimizacija u detinjstvu, nasilno kriminalno ponašanje u odraslom dobu, *Temida Decembar 2013*, pp. 5–25.
- Stevković, Lj. (2013b). Telesna kazna: nasilno sredstvo vaspitanja dece kao faktor rizika nasilnog ponašanja u odraslom dobu, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 32(2): 165–184.
- Stojadinović, A., Batrnek Antonić, D. et al. (2015). Sexual behavior of street children/ Seksualno ponašanje „dece ulice“, *Medicinski pregled*, 68(7–8): 245–250.
- Stošić, M. i Vasiljević, M. (ed.) (2015). Jezik i nasilje, In: *Politike (ne)prijateljstva: politike jezika i pitanje odgovornosti*, Centar za istraživanje kultura, politika i identiteta (IPAK Centar).
- Tanjević, N. (2010). Krivičnopravna zaštita dece žrtava seksualnog nasilja u Srbiji, *Temida*, No. 4: 17–36.

- Tanjević, N. (2012). Suzbijanje dečije pornografije na internetu — međunarodni i domaći krivično-pravni okvir, *Bezbednost: teorijsko stručni časopis Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije*, 54(2).
- Todorović, J. i Stojilković, S. (2007). Porodični činioci nasilnog ponašanja dece i omladine, In: Jovanović, N, Mitrović, Lj. (ed.), *Omladina Balkana između nasilja i kulture mira* (115–128), Niš: Filozofski fakultet.
- Tomonjić, G., Blagojević Radovanović, R. et al. (2010). Koliko je nasilje prisutno u školi, *Pedagoška stvarnost*, 56(1–2): 46–58.
- Tot, L. i Grubor, G. (2014). *Child protection from unwanted internet contents — Case study in Republic of Serbia*, Međunarodna naučna konferencija Univerziteta Singidunum SINTEZA 2014 „Internet and education“, pp. 514–19.
- Trebješanin, Ž. (2008). Nasilje u školama: Motivi, prevencija i suzbijanje, In: Radovanović, D. (ed.), *Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja* (193–211), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Trebješanin, Ž. (2010). Nasilje u školama i prevencija, *Godišnjak Učiteljskog fakulteta u Vranju*, No. 1: 145–166.
- Trifunović, V. (2007). Socijalni odnosi u školi i nasilje među učenicima, *Inovacije u nastavi*, 20(4): 96–107.
- UNICEF i IPSOS. (2016). *Perils and possibilities: Growing up online*, Belgrade: UNICEF, IPSOS.
- UNICEF i IPSOS. (2016a). *Istraživanje o nivou svesti o potencijalnim internet rizicima i zloupotrebama među roditeljima dece uzrasta od 8 do 17 godina*, Beograd: UNICEF.
- UNICEF. (2004). *The many faces of poverty — research on child poverty in Serbia*, Beograd: UNICEF.
- UNICEF. (2005). *Perceptions of and opinions on child abuse*, UNICEF.
- UNICEF. (2011). *Serbia multiple indicator cluster survey 2010 — monitoring the situation of children and women*, Belgrade: UNICEF.
- UNICEF. (2013). *Analiza podataka istraživanja sprovedenog u okviru realizacije projekta „Unapređenje postojećih mehanizama za zaštitu dece u lokalnim samoupravama“*, Niš: Društvo za razvoj dece i mladih — OTVORENI KLUB.
- UNICEF. (2015a). *Child protection — An analysis of Multiple Indicator Cluster Survey Data*, Beograd: UNICEF Serbia.
- UNICEF. (2015b). *Early Childhood Development — Secondary Analysis of Multiple Indicator Cluster Survey Data*, Beograd: UNICEF Serbia.
- Vlada Republike Srbije. (2005). *Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*, Beograd: Službeni glasnik.
- Vlajković, J. i Vlajković, A. (2014). *Psihološke krizne intervencije u obrazovno-vaspitnim ustanovama*, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, GIZ.
- Vojnović, M. (2011). *Značaj istraživanja nasilja u školama*, Međunarodna naučno-stručna konferencija „Nasilnički kriminalitet — etiologija, fenomenologija, suzbijanje“ (381–393), Banja Luka: Fakultet pravnih nauka.
- Vujičić, N. (2015). Viktimogene predispozicije i faktori viktimizacije žrtava seksualnog nasilja, *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(2): 199–231.

- Vujović, R., Dejanović, V. et al. (2006). *Dečji rad u Srbiji: Analiza zakonodavstva, prakse i pojava oblika dečjeg rada*, Beograd: Centar za prava deteta.
- Vukotić, M., Đolović, A. et al. (2011). *Analiza podataka centara za socijalni rad o slučajevima seksualnog zlostavljanja i zloupotrebe dece u AP Vojvodini za period 2006–2010. godina*, Novi Sad: Pokrajnski zavod za socijalnu zaštitu, pp. 1–18.
- Zdravković, D. (2007). Uloga globalnog obrazovanja u suzbijanju nasilja među školskom omladinom Srbije, In: Jovanović, N. i Mitrović, Lj. (ed.), *Omladina Balkana između nasilja i kulture mira (139–151)*, Niš: Filozofski fakultet.
- Zdravković, D., Stanojević, D. et al. (2011). Mogućnost škole u prirodi u prevenciji nasilja u školama, In: Denić, S. (ed.), *Škola u prirodi kao faktor socijalizacije i mogućnost suzbijanja nasilja (120–133)*, Vranje: Učiteljski fakultet.
- Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju*, Beograd: Save The Children UK, Beogradska kancelarija, Centar za prava deteta.
- Žegarac, N. (2014). *U lavirintu socijalne zaštite*, Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, UNICEF, Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike.
- Žegarac, N. i Brkić, M. (1998). Nasilje u porodici — mogućnosti zaštite i prevencije, In: Milosavljević, M. (ed.), *Nasilje nad decom (79–125)*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Žegarac, N. i Vujović, R. (2011). Interevencije centara za socijalni rad u zaštiti deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, In: Išpanović Radojković, V. (ed.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja — Primena opšteg protokola (99–141)*, Beograd: Centar za prava deteta.
- Živković Šulović, M. (2015). *Analiza rada stručnih timova za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja u zdravstvenim ustanovama Republike Srbije u 2014. godini*, Beograd: Institut za javno zdravlje „Dr. Milan Jovanovic Batut“.
- Žunić Pavlović, V. i Glumbić, N. (2010). Malaadaptivne reakcije na buling kod adolescenata sa intelektualnom ometenošću, *Beogradska defektološka škola*, 16(2): 349–360.
- Žunić Pavlović, V. i Kovačević Lepojević, M. (2009). Interpersonalno nasilje u sajber prostoru, In: Radovanović, D. (ed.), *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji (227–242)*, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

PRILOG 3

METODOLOGIJA ZA ANALIZU LITERATURE

Obuhvat analize literature

Celokupni obuhvat pregleda literature u okviru R3P istraživanja u Srbiji proističe iz velikog opsega celog istraživačkog procesa. Pregled literature obuhvatio je decu svih uzrasta (0–18) godina, sa posebnom pažnjom na adolescente (starosti od 10 do 14 godina). Iako je u primarnom fokusu analize literature bilo nasilje nad decom u Srbiji (uključujući nacionalni, regionalni i lokalni nivo), u obzir su uzete i ključne informacije o nasilju nad decom iz međunarodne literature. Vremenski okvir za analizu literature obuhvatio je studije nastale u periodu od 1996. godine do danas, dok su za period pre 1996. godine bile uključene samo neke posebno važne studije. Što se tiče međunarodne literature, uključene su samo neke ključne studije kao referentna literature, bez ograničenja vremenskog perioda na koji se odnose. Na kraju, važno je pomenuti da je pregled literature obuhvatio različite tipove nasilja nad decom (fizičko, psihološko, seksualno nasilje, zanemarivanje, eksploataciju, prinudne brakovi), ali i različite kontekste u kojima su deca izložena nasilju (porodica, škola, institucije, digitalni prostor, zajednica), ključni počinioци i posledice nasilja.

Matrica za analizu literature

Proces definisanja metodologije za analizu literature bio je veoma participativan i u velikoj meri se oslanjao na metodologiju UNICEF istraživačke kancelarije Innocenti (UNICEF Office of Research — Innocenti)⁷⁰. Formirana je matrica koja je korišćena u procesu analize literature. Proces formiranja matrice za analizu u velikoj meri se oslanjao i na preporuke formulisane u Step-by-Step Guide to Conducting Preliminary Research around what Drives Violence (UNICEF Office of Research — Innocenti, 2015).

Matrica za analizu literature sadrži nekoliko ključnih celina: prva se odnosi na tehničke informacije o jedinicama literature koje su analizom obuhvaćene, druga na važne informacije koje se tiču sadržaja studija, treća je usmerena na ocenu kvaliteta studija i poštovanja etičkih principa prilikom sprovođenja istraživanja (ukoliko je u pitanju istraživački rad), a poslednja celina odnosi se na one jedinice literature u okviru kojih je predstavljena neka sprovedena intervenciju u cilju zaštite dece od nasilja.

⁷⁰ U okviru pripreme faze istraživanja, tokom marta 2016. godine, u Beogradu je održana dvodnevna radionica na kojoj je definisana metodologija za analizu literature i mapiranje intervencija. Radionicu su vodili prof. dr Judith Hollenweger Haskell i Martin Retzl, sa Univerziteta za obrazovanje nastavnika iz Ciriha, koji su imali mentorsku ulogu u sprovođenju čitavog procesa. Učesnici radionice bili su predstavnici UNICEF-a u Srbiji, SeConS — grupe za razvojnu inicijativu i Tehničke grupe stručnjaka iz različitih oblasti.

Tehničke informacije

Tehničke informacije o jedinicama literature, koje su sadržane u prvom delu matrice za analizu obuhvataju: podatke o autoru/autorima (ime i prezime), naslov studije, godinu izdanja, podatke o izdavaču, jezik na kome je rad objavljen, vrstu studije, vremenski period na koji se studija odnosi, za istraživačke radove vreme kada je istraživanje završeno, geografski prostor koji studija pokriva, kao i disciplinarni fokus studije⁷¹.

Vrsta studije razlikovana je u odnosu na to da li je u pitanju empirijska ili neempirijska studija. Pod neempirijskim studijama podrazumevaju se različiti teoretski ili konceptualni radovi, kao i sistematični pregledi literature. U okviru empirijskih studija posebno su razlikovane studije koje se odnose na neku sprovedenu intervenciju. Kako bi se dobile što preciznije informacije o tipu studije, za istraživačke radove navedena je i informacija o korišćenju metodologiji — kvantitativne metode, kvalitativne ili kombinovane istraživačke metode. Pored toga, u tehničkom delu naznačena je i oblast delovanja koja je radom pokrivena (zdravstvo, obrazovanje, oblast socijalne zaštite, oblast pravne zaštite), kao i nivo delovanja (lokalni, nacionalni, regionalni ili internacionalni).

Informacije o sadržaju studija

Kada je u pitanju sadržaj pregledane literature, najpre je važno bilo utvrditi da li je nasilje nad decom ključna tema studije ili jedna od tema koja je obuhvaćena analizom. Za istraživačke radove značajno je bilo utvrditi veličinu uzorka istraživanja, kao i osnovne socio-demografske podatke, poput uzrasta i pola dece koja su bila uključena u istraživanje.

Razlikovano je četiri starosne kategorije dece:

- deca najmlađeg uzrasta, starosti do 4 godine,
- deca starosti od 5 do 11 godina,
- deca starosti od 12 do 14 godina,
- najstarija grupa — deca starosti od 15 do 18 godina.

Takođe, važno je bilo videti i da li su deca obuhvaćena istraživanjem pripadnici neke specifične društvene grupe, na osnovu kulturno-etničke pripadnosti, socio-ekonomskog položaja, specifičnosti regiona u kome žive, govornog područja kome pripadaju. Posebno je bilo značajno utvrditi da li su deca koja su u fokusu studije pripadnici neke posebno ugrožene grupe. Identifikovano je nekoliko takvih grupa: deca ulice, deca sa posebnim potrebama, deca bez roditeljskog staranja (smeštena u institucijama), pripadnici LGBT (lezbejke, gej, biseksualne i transrodne osobe) populacije, korisnici narkotika, prisilni migranti, žrtve trgovine ljudima, etničke manjine (posebno pripadnici romske populacije).

⁷¹ Za određivanje disciplinarnog fokusa, korišćena je tipologija navedena u *OECD Frascati Manual 2015 — Guidelines for Collecting and Reporting Data on Research and Experimental Development* (OECD, 2015:59).

Još jedna od kategorija analize odnosila se na to da li je u pregledanim radovima fokus bio i na nekim drugim grupama, poput članova porodice, članova vršnjačke grupe, šire zajednice itd. Relevantno je bilo identifikovati i da li je nasilje nad decom češće prisutno u urbanim ili ruralnim područjima.

Posebno važne kategorije analize sadržaja obuhvaćenih studija kojima je posebna pažnja posvećena u analizi, bile su: tipovi nasilja nad decom, ključna okruženja u okviru kojih se nasilje ispoljava, najčešći počinioci nasilja, pokretači i faktori nasilja nad decom i konačno, posledica koje nasilje nad decom može imati.

Kvalitet radova i poštovanje etičkih principa

Jedan segment analize odnosio se na ocenu kvaliteta studija, kao i na ocenu mere u kojoj su poštovani određeni etički principi. Neki od kriterijuma koji su uzeti u obzir prilikom ocene kvaliteta studija jesu to da li su u studiji istaknuti ograničavajući faktori, da li su izneti ključni nalazi i diskusija o njima, da li je rad recenziran od strane istraživača istog ranga (peer reviewed), kao i da li je jasno naznačen izvor finansiranja, ukoliko se rad odnosi na nalaze nekog istraživanja. Poštovanje etičkih principa prvenstveno je posmatrano prilikom analize radova zasnovanih na empirijskim istraživanjima, naročito onih u koja su bila uključena deca. Neki od kriterijuma koji su u ovom slučaju uzeti u obzir su poštovanje privatnosti i integriteta učesnika istraživanja, primena specifičnih procedura koje bi osigurale da proces istraživanja ne bude problematičan sa etičkog aspekta, poput traženja dozvole za obavljanje istraživanja i dobrovoljnog učešća u istraživanju.

Članovi tima za analizu literature učinili su napore da ocene kvalitet i poštovanje etičkih standarda svih studija. Međutim, kod jedne četvrtine slučajeva, istraživači su imali poteškoće da ocene poštovanje etičkih standarda zbog nedostatka informacija u okviru samih studija.

Raspoložive informacije o intervencijama

S obzirom na to da su analizom literature obuhvaćeni i radovi koji se odnose na intervencije sprovedene u oblasti zaštite dece od nasilja, matricom za analizu predviđeno je i nekoliko kategorija koje se odnose specifično na analizu takvih radova — tip intervencije, vrsta aktera koji sprovodi intervenciju, ciljna grupa intervencije, tip metoda sprovođenja intervencije, kontekst sprovođenja, kao i izvor finansiranja aktivnosti koje intervencija podrazumeva.

Proces odabira literature i ograničenja

Proces prikupljanja i obrade literature imao je nekoliko svojih ključnih faza: formiranje tima za analizu literature, pronalaženje jedinica literature relevantnih za analizu (pretraga različitih baza podataka, kontaktiranje važnih organizacija, institucija i pojedinaca), čuvanje i obrada prikupljene literature. Tim za analizu literature formiran je krajem marta 2016. godine i u početku je imao 4 člana. Ovaj broj vremenom je proširen, tako da je tim za analizu literature u kasnijim fazama činilo 6 članova — 4

studenta doktorskih studija Univerziteta u Beogradu i dva sociologa sa bogatim iskustvom rada na različitim projektima, kao i jedan stručnjak u oblasti zaštite dece od nasilja, koji je imao zadatak da validira spisak literature i da sugeriše ukoliko u analizu nije uključena neka od posebno važnih studija.

U okviru procesa pretrage i odabira jedinica literature, naročito u prvim fazama, sleđena su uputstva definisana u Step-by-Step Guide to Conducting Preliminary Research around what Drives Violence. Kombinovanjem ključnih reči koje su u Uputstvu navedene⁷², pretražene su važne međunarodne baze, kao što su PubMed/Medline, PsycINFO (EBSCOhost), CINAHL-ebSCO, ERIC, EmBase, ali i neki od važnih međunarodnih časopisa, poput Child Abuse and Neglect, Child Maltreatment, Child Abuse Review, Journal of Interpersonal Violence, Childhood. S obzirom na to da u ovoj početnoj fazi nije prikupljen dovoljan broj radova, posebno zato što je u pomenutim bazama i časopisima dostupna samo literature na engleskom jeziku, pretražene su još dve baze — Kobson i Cobiss.rs. Pošto fokus nije bio samo na prikupljanju naučnih studija i članaka, analizom se nastojalo da budu obuhvaćene i relevantne jedinice literature (publikacije, izveštaji) domaćih i međunarodnih organizacija, ali i doktorske disertacije koje nisu objavljene, ali daju značajan doprinos predmetu istraživanja.

Kako bi se obuhvatio što veći broj jedinica literature koje se odnose na neke od aspekata nasilja nad decom u Srbiji, poslat je poziv velikom broju važnih institucija, domaćih i međunarodnih organizacija, kao i pojedincima, da daju svoj doprinos i dostave svoje publikacije. Na ovaj način, dobijen je određen broj jedinica literature koji je pregledan i uključen u analizu. Za čuvanje odabranih jedinica literature, naročito tokom prve faze prikupljanja građe, korišćen je program Zotero, kao i Dropbox. Na osnovu matrice za analizu literature napravljeni su upitnici koje su članovi tima za analizu literature koristili prilikom pregleda studija. Podaci dobijeni na ovaj način prikupljeni su i uneseni u SPSS bazu, koja je korišćena u procesu obrade podataka.

Potrebno je napomenuti i određena ograničenja koja se odnose na proces odabira, prikupljanja i analize literature. Prvo ograničenje odnosi se na nemogućnost pristupa određenim međunarodnim bazama podataka (EmBase, CINAHL). Međutim, pomoć za pristupanje bazama podataka kojima tim za analizu literature nije mogao da pristupi dobijena je od strane tima iz Ciriha. Ovde je još važno napomenuti i to da je relativno mali broj jedinica literature relevantnih za analizu pronađen pretragom međunarodnih baza podataka, jer nema puno studija i članaka koji se odnose na nasilje nad decom u Srbiji ili na neke njegove aspekte. Stoga su se iste studije često javljale u više različitih baza podataka koje su pregledane.

Takođe, potrebno je naglasiti da studije koje su uključene u analizu svakako nisu sve postojeće studije koje se odnose na različite aspekte nasilja nad decom u Srbiji. Opravdano je pretpostaviti da postoje studije kojima istraživači nisu imali mogućnost pristupa, a treba imati u vidu i vremenski okvir koji je bio predviđen za odabir i analizu studija. Upravo zbog pomenutih ograničenja, u čitav proces uključeni su stručnjaci koji su, pored ostalog, imali ulogu u oceni toga da li su obuhvaćene sve jedinice literature koje bi u ovakvu analizu morale da budu uključene.

72 Tri ključne komponente su kombinovane prilikom pretrage: posmatrana populacija (deca, adolescenti, mladi, tinejdžeri itd), zemlja (u ovom slučaju Srbija) i oznaka specifičnog oblika nasilja.

PRILOG 4

METODOLOGIJA MAPIRANJA INTERVENCIJA

Proces definisanja metodologije za mapiranje intervencija sprovedenih u oblasti sprečavanja i zaštite dece od nasilja bio je veoma participativan i definisan je u uskoj saradnji između UNICEF-a, tima sa Univerziteta za obrazovanje nastavnika iz Ciriha, SeConS tima i članova Tehničke grupe — koju čine stručnjaci iz različitih oblasti, i u velikoj meri se oslanjao na metodologiju UNICEF istraživačke kancelarije Innocenti (UNICEF Office of Research — Innocenti, 2015).

Mapiranje intervencija u pregledanoj literaturi

Proces mapiranja sprovedenih intervencija prvobitno je trebalo da se pretežno oslanja na informacije dobijene na osnovu pregleda literature koja se odnosi na nasilje nad decom u Srbiji. Matrica za analizu literature sadržala je poseban deo koji se odnosio na intervencije i koji je trebalo da pomogne da se identifikuju sve jedinice literature obuhvaćene analizom koje se odnose na neku od sprovedenih intervencija. Kategorije obuhvaćene ovom matricom bile su — tip intervencije, vrsta aktera koji sprovodi intervenciju, ciljna grupa intervencije, tip metoda sprovođenja intervencije, kontekst sprovođenja, kao i izvor finansiranja aktivnosti koje intervencija podrazumeva. Analiza literature obuhvatila je 265 jedinica literature, uključujući 131 ne-empirijsku studiju i 134 teksta koji sadrže empirijske podatke. Samo 39 jedinica literature se u određenoj meri odnosilo na neki tip intervencije — u većini slučajeva reč je bila o intervencijama su bile usmerene ka uspostavljanju i unapređenju institucionalnih/organizacionih mehanizama (na primer, različiti priručnici). Nažalost, to nije bilo dovoljno da se stekne uvid u intervencije koje su sprovedene u oblasti zaštite dece u Srbiji i shodno tome strategija istraživanja je morala da bude promenjena.

Mapiranje intervencija u različitim sistemima

S obzirom na činjenicu da su u pregledanoj literaturi intervencije mapirane u veoma ograničenom obimu, neophodno je bilo pronaći dobar način identifikovanja intervencija koje su u cilju prevencije i zaštite dece od izloženosti nasilju sprovedene u Srbiji nakon 2000. godine. U skladu sa tim, formiran je tim za mapiranje intervencija koji su činili stručnjaci iz različitih sistema zaštite, sa zadatkom da u svom sistemu mapiraju sve važne intervencije.

Sistemi u kojima su sprovedene intervencije mapirane jesu: sistem socijalne zaštite, obrazovni sistem, zdravstveni sistem, kao i sistem policije i pravosuđa. U svakom od ovih sistema nastojalo se da se identifikuju sve tri grupe intervencija — intervencije koje se odnose na uspostavljanje ili unapređenje institucionalnih/organizacionih mehanizama, intervencije koje su usmerene na promenu standarda, vrednosti i stavova, kao i intervencije usmerene na direktnu podršku i zaštitu.

Od stručnjaka iz svakog od pomenutih sektora dobijeni su izveštaji o sprovedenim intervencijama, koji predstavljaju ključnu osnovu analize postojećih intervencija u oblasti sprečavanja i zaštite dece od nasilja.

NASILJE PREMA DECI U SRBIJI

Determinante,
faktori i
intervencije